

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

તૃતીય વર્ષ બી.કોમ.
BCECO302
ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર

ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર

એકમ : 1	
ભારતીય અર્થતંત્રનો પરિચય	૧-૧૧
એકમ : 2	
ભારતીય કૃષિ	૧૨-૨૦
એકમ : 3	
ભારતમાં ઉદ્યોગો	૨૧-૨૮
એકમ : 4	
ભારતીય અર્થતંત્રનું આધારમાળખું	૨૯-૩૯
એકમ : 5	
ભારતનું વસ્તીવિષયક માળખું	૪૦-૪૭
એકમ : 6	
ભારતનું જાહેરક્ષેત્ર	૪૮-૫૪
એકમ : 7	
ભારતીય બેન્કિંગ વ્યવસ્થા	૫૫-૮૨
એકમ : 8	
ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા	૮૩-૧૦૮

લેખન :	ડૉ. સંગીતા ઘાટે	પ્રિન્સિપાલ, શ્રી એમ. પી. એન્ડ બી. એ. પટેલ ઉમિયા આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ, અમદાવાદ.
	ડૉ. હિમાંશુ રાણીગા	એસોસિએટ પ્રોફેસર, શ્રીમતી, જે. જે. કુંડલીયા આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાજકોટ.
	ડૉ. આર. આર. ટાંચક	એસોસિએટ પ્રોફેસર, શ્રીમતી, જે. જે. કુંડલીયા આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાજકોટ.
	ડૉ. સ્વાતી સક્સેના	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રી ચીમનભાઈ પટેલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટ & રિસર્ચ, અમદાવાદ.
	ડૉ. અંજલી ત્રિવેદી	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, જી. એલ. એસ.યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. રણછોડ ગાગલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગવર્નમેન્ટ આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાપર, કચ્છ.
	ડૉ. કલ્પેશ કાંજરીયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, એસ. એસ. પી. જૈન આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ધાંગધા.
	શ્રી દિનેશ પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, જે. જી. કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
પરામર્શક(વિષય) :	ડૉ. હિનાબેન પટેલ	પ્રિન્સિપાલ, મણીબેન એમ.પી. શાહ મહિલા આર્ટસ કોલેજ, કડી.
	ડૉ. વિનોદ પ્રજાપતિ	એસોસિએટ પ્રોફેસર, ગવર્નમેન્ટ આર્ટસ કોલેજ, ગરબાડા, દાહોદ.
પરામર્શક(ભાષા) :	પ્રો. (ડૉ.) યોગેન્દ્ર પારેખ	પ્રોફેસર (ગુજરાતી), ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. જાગૃતિ મહેતા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી), ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. દિનેશ ભદ્રેસરીયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ગુજરાતી), ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સંયોજક :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સહ સંયોજક :	શ્રી ખુશ્બુ જાદવ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (મેનેજમેન્ટ) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રકાશક :	ડૉ. મહેશપ્રસાદ ત્રિવેદી	કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી અમદાવાદ-382481.

ISBN : 978-81-941578-1-6

978-81-941578-1-6

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

: રૂપરેખા :

1.1 પ્રસ્તાવના

1.2 ભારતીય અર્થતંત્રની લાક્ષણિકતાઓ

- ઓછી માથાદીઠ આવક
- કૃષિ ક્ષેત્ર પર વધુ અવલંબન
- વસ્તી વૃદ્ધિનો ઉચો દર
- બેરોજગારી
- માળખાગત સુવિધાઓનો અભાવ
- આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા
- ટેકનિકલ પછાતપણું
- માનવ મૂડીની નબળી ગુણવત્તા
- બચત અને મૂડીરોકાણનો નીચો દર
- અતિ વસ્તી
- અપૂરતી તબીબી સુવિધાઓ
- બાળ મરણનો ઉંચો દર
- ગ્રામીણ વિકાસ તરફ દુર્લજ
- પ્રાદેશિક અસમાનતા

1.3 રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક

1.4 કાચી ગૃહ પેદાશ (GDP) જીડીપી

- જીડીપીનો ખ્યાલ
- જીડીપીના મહત્વના ઘટકો
- જીડીપીનું વલણ અને વૃદ્ધિ દર
- જીડીપીને અસરકર્તા પરિબલો

1.1 પ્રસ્તાવના

ભારત એક વિકાસશીલ દેશ છે. ભારત એક નીચી આવક ધરાવતો વિકાસશીલ દેશ છે. ભારતની લગભગ ચોથા ભાગની વસ્તી વિવિધ આર્થિક સમસ્યાઓમાં જીવી રહી છે. ગરીબી માત્ર થોડા સમય પૂરતી નથી પણ ખૂબજ લાંબાગાળાથી ગરીબી જોવા મળે છે. એક બાજુ બેરોજગારી સેવા મળે છે તો બીજી તરફ વણવપરાયેલી ઉત્પાદનશક્તિ તેમજ વણવપરાયેલ કુદરતી સંસાધનો જોવા મળે છે. આ માટે આપણે ભારતીય અર્થતંત્રનાં પાયાનાં લક્ષણો સમજવા જરૂરી છે.

ભારતીય અર્થતંત્ર :

વિશ્વમાં કુલ ત્રણ પ્રકારની અર્થ-વ્યવસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (૧) મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થા (૨) સમાજવાદી અર્થવ્યવસ્થા અને (૩) મિશ્ર અર્થવ્યવસ્થા ઉપરોક્ત ત્રણે વ્યવસ્થાઓ પૈકી ભારતે મિશ્ર અર્થવ્યવસ્થાને આર્થિક વિકાસ માટે પસંદ કરેલ છે. આ વ્યવસ્થામાં મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થા અને સમાજવાદી અર્થવ્યવસ્થાના સારા તત્વોનો આવેશ કરવામાં આવેલ છે તેમજ બંને અર્થવ્યવસ્થામાં રહેલી ખામીઓને ખાનગી ક્ષેત્ર અને જાહેર ક્ષેત્ર બંને ક્ષેત્રોને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે બંને ક્ષેત્રો

આર્થિક વિકાસની યાત્રામાં એકબીજાને પૂરક અને સહાયક પગે જે ક્ષેત્રોમાં મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણની જરૂર હોય તથા જોખમનું પ્રમાણ વધુ હોય. આવકની પ્રાર્થિતમાં વિલંબ ફોટા, પ્રજાના કલ્યાણને લગતા કાર્યો ફોટા જેમાં નફાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ન હોય. જેમાં ખાનગી ઉદ્યોગો મૂડીરોકાણ કરવા માટે રાજી ન થતા હોય તેવા મોટા પાયાના ઉદ્યોગોમાં સરકાર રોકાણ કરશે એટલે કે જાહેર સાહસો દ્વારા રોકાણ કરવામાં આવશે.

જે ઉદ્યોગમાં નફાનો ઉદ્દેશ ફોટા, ખાનગી મૂડીરોકાણ સરળતાથી મળતુ હોય ત્યાં ખાનગી ઉદ્યોગોને છૂટ આપવી. સરકાર માજા તેમની કામગીરી પર નજર રાખશે. આમ ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્રનું સરઅસ્તીત્વ જોવા મળે છે.

ભારતીય અર્થતંત્રમાં પ્રારંભિક તબક્કામાં કૃષિ ક્ષેત્રને વધુ મહત્ત્વ અપાયુ હતુ કારણ કે દેશની ૨/૩ જેટલી વસ્તી કૃષિ ક્ષેત્ર પર આધાર રાખતી હતી પરંતુ ત્યારબાદ ઉદ્યોગોને મહત્ત્વ અપાવ્યા લાગ્યુ. ત્યારબાદ છેલ્લા અમુક દાયકાઓ દરમિયાન સેવા ક્ષેત્ર અન મહત્ત્વનું છે તે પણ સાબિત થઈ ચૂક્યું છે.

ભારતીય અર્થતંત્ર દ્વારા પાછલા સાત દાયકાઓમાં વિકાસની જે સફર ખેડી છે તેમાંથી કેટલાક સારા ફળ પ્રજા થયેલ છે જે ભારતીય અર્થતંત્રની મજબૂતી અને ક્ષમતા દર્શાવે છે. જેમ કે

- ભારતીય અર્થતંત્ર વિશ્વના સૌથી ઝડપથી વધી રહેલા અર્થતંત્રમાંથી એક છે તેનો સરેરાશ આર્થિક વૃદ્ધિ દર ૮% થી ૯% છે જે કદાચ વિશ્વમાં સૌથી વધુ છે.
- ભારતીય અર્થતંત્ર વિશ્વની છઠ્ઠા નંબરની સૌથી મોટી ઈકોનોમી છે. અને થોડાક વર્ષોમાં ભારત વિશ્વનું ત્રીજા નંબરનું સૌથી મોટું અર્થતંત્ર બનશે. (ભારતનો GDP 2030 સુધીમાં 15 ટ્રિલીયન યુ.એસ ડોલર હશે.) તેવો અંદાજ આપવામાં આવ્યો છે.
- ભારતીય અર્થતંત્ર પાસે યુવાન કામદાર વર્ગ વિશ્વમાં સૌથી વધુ છે. તદ્ઉપરાંત વર્તમાન યુવાન ઉમેદવારો પાસે શિક્ષણ ઉપરાંત વ્યવસાયિક ટેકનિકલ જ્ઞાન બને છે.
- વૈશ્વિકીકરણને કારણે રોજગારીની તકોમાં વધારો થયો છે. ખાનગી ક્ષેત્રોમાં પણ સારી આવકની તકો ઊભી થઈ છે. અર્થતંત્રમાં હરિફાઈનું તત્ત્વ વધવાથી દેશના ઉદ્યોગોની કાર્યક્ષમતામાં પણ વધારો થયો છે. નવી ઉત્પાદન પદ્ધતિઓ તેમજ નવી પેદાશો માટે સંશોધનના કાર્યોને વેગ મળ્યો છે.

→ જન્મ દરમાં ઘટાડો :

ભારત દેશ વિકાસની પ્રક્રિયા તરફ ગતિ કરી રહ્યો છે. દેશમાં સર્વાંગી વિકાસની પ્રક્રિયાનાં ત્યાગરૂપ સ્ત્રીશિક્ષણમાં વધારો થયો છે, નાનુંકુટુંબ સુખી કુટુંબની ભાવના, સંતતિ નિયમનનાં સાધનોનાં ઉપયોગનું પ્રમાણ વધ્યું છે, રોજગારી ક્ષેત્રે પણ સ્ત્રીઓનો ફાળો વધ્યો છે. વગેરે કમ અસર જન્મદર ઘણો વધ્યો છે.

→ મૃત્યુદરમાં ઘટાડો :

આરોગ્યની સગવડોમાં વધારો થયો છે. સ્ત્રી શિક્ષણમાં વધારો થવાથી ભાળ ઉછેરનું જ્ઞાન વધવાથી બાળકોનાં સ્વાસ્થ્યમાં પણ સુધારો થયો છે જેથી ભાળ મૃત્યુદરનું પ્રમાણ વધ્યું છે.

→ સાક્ષરતામાં દરમાં વધારો :

ભારતમાં સર્વ શિક્ષા અભિયાન હેઠળ પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવનાર બાળકોનું પ્રમાણ વધ્યું છે, Right to Education Act હેઠળ પણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગનાં બાળકોને સારી શાળામાં અભ્યાસ કરવાની તક પ્રાપ્ત થઈ છે. વિદ્યાર્થીની બહેનોને ટ્યુશન ફી નો છે સંપૂર્ણ મુક્તિ મળેલ છે. આમ વિવિધ યોજનાઓનાં અમલી કરણથી સાક્ષરતાનાં દરમાં પણ વધારો થયો છે.

→ કન્યા કેળવણીનાં દરમાં વધારો :

આજે કન્યા કેળવણી માટે સરકારશ્રી દ્વારા વિવિધ યોજનાઓ દાખલ કરવામાં આવેલ છે. જેવી કે ટ્યુશન ફી માફી, ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં એસ.ટી. પાસ વિનામૂલ્યે આપવા, સ્કોલપશીપ વગેરે પ્રોત્સાહક યોજનાઓથી કન્યા કેળવણીમાં વધારો થયો છે.

ભારતીય અર્થતંત્રનો પરિચય

→ વિદેશી મૂડીરોકાણમાં વધારો :

1991 માં આર્થિક ઊદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણની નીતિનાં અમલથી દેશમાં વિદેશી કંપનીઓનાં મૂડીરોકાણમાં વધારો થયો છે.

→ વિદેશી હૂંડિયામણમાં વધારો :

વિદેશ વેપારમાં વધારો થવાથી દેશની નિકાસો પણ વધી છે જેને કારણે જરૂરી વિદેશી હૂંડિયામણમાં પણ વધારો થયો છે.

→ વૈશ્વિક બજારમાં આજે ભારત ખૂબ જ આગળનું સ્થાન ધરાવતું થયું છે.

→ પ્રવાસન વિભાગને પણ વેગ મળ્યો છે. દેશની અંદર આવેલાં વિવિધ પ્રદેશો, વિવિધ સ્થળોને ખાસ વિકસાવી પર્યટન ઉદ્યોગ વિકસે તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યાં છે. અલગ પ્રાચીન સ્થાનોને હેરીટેજમાં સ્થાન આપી વિદેશી પર્યટકોની સંખ્યા વધારવા તેઓને આકર્ષવા માટેનાં પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યાં છે. આજે કચ્છ રણોત્સવ, રાણીની વાવ, તરણેતરનો મેળો, કુંભમેળો જેવા વિવિધ સ્થળો અને ઉત્સવોનાં કારણે પ્રવાસન ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે.

→ અંતરિક્ષ ક્ષેત્રે પણ ભારત સફળતાં હાંસલ કરી શક્યું છે. જેનું તાજેતરનું ઉદાહરણ ચંદ્રયાન-૨ છે.

→ વિશ્વમાં સૌથી વસ્તી વધારનાર દેશોમાં ભારતનું સ્થાન ચીન પછી દ્વિતીય છે આથી જ વસ્તુઓનો ગ્રાહકવર્ગ પણ સમગ્ર વિશ્વમાં ભારતમાં સૌથી વધુ છે.

→ આજે ભારતમાં ફેન્ય સરકાર, રાજ્ય સરકારનો દષ્ટિકોણ દેશનો વિકાસ સાધવાનો છે. વિવિધ દેશો સાથેનાં ભારતનાં આર્થિક સંબંધો ખૂબ જ મજબૂત બન્યાં છે.

ભારતમાં અર્થતંત્રની નબળી બાબતો

(૧) વિશ્વમાં ભારત સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવનારો ભારત બીજા નંબરનો દેશ છે. આથી વસ્તુની માંગ પણ ખૂબ જ વધારે છે. જ્યારે ઉત્પાદનનાં સાધનો મર્યાદિત હોવાથી ઉત્પાદન પણ મર્યાદિત છે. જેને કારણે વસ્તુની અછત સર્જતા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ભાવો સતત વધતાં જાય છે.

(૨) ડોલરની સરખામણીમાં ભારતનાં રૂપિયાનું મૂલ્ય સતત ઘટતું ગયું છે.

(૩) દેશમાં અદ્યતન ટેકનોલોજીનાં અભાવે વસ્તુઓ, અદ્યતન યંત્ર સામગ્રી જેવી વસ્તુઓની આયાતોમાં સતત વધારો થતો જાય છે.

(૪) ભારતમાં આવક અને સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી જોવા મળે છે. ઉદ્યોગપતિઓ - ધનિક વર્ગ પાસે વધુ સંપત્તિ છે. જ્યારે મધ્યમ ગરીબ વર્ગ પાસે ખૂબ જ ઓછી સંપત્તિ છે.

(૫) બેંકોમાં NPA (Non Productive Assets) નું પ્રમાણ વધતું ગયું છે.

(૬) સરકારી તંત્રમાં દરેક સીરે ભ્રષ્ટાચાર તેમજ કર્મચારીઓની બિનકાર્યક્ષમતા વધતી ગઈ છે.

(૭) GST નાં દરમાં વારંવાર પરિવર્તનો આવતાં જાય છે તેમજ નાના વેપારીઓને GST અંગેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો પણ અભાવ જોવા મળે છે.

(૮) વસ્તી વધારો તેમજ શિક્ષણમાં વધારાથી શિક્ષિત બેકારોની સંખ્યામાં સતત વધારો થઈ રહ્યો છે. કારણ કે રોજગારી માંગનારની સંખ્યા કરતાં રોજગારી સર્જનનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઓછું જોવા મળે છે.

(૯) સરકારનાં વિવિધ યોજનાકીય બિનયોજનાકીય ખર્ચમાં વધારો થવાથી રાજકોષીયખાદ્ય સતત વધતી ગઈ છે.

(૧૦) ગ્રામખાગત સુવિધાઓ હજુ પણ ઘણાં પ્રદેશોમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારો કે અંતરિયાળ વિસ્તારો સુધી પુરતાં પ્રમાણમાં પહોંચી શકી નથી.

(૧૧) ગ્રામ્ય ક્ષેત્રે પ્રચ્છન્ન બેકારી, મોસમી બેકારી, અપૂરતો વરસાદ, લીલાં તેમજ સૂકા દુકાળની પરિસ્થિતિ વારંવાર ઊભી થતી હોવાથી ગીરીબનું પ્રમાણ વધ્યું છે. તદુપરાંત સરકારની વિવિધ વિકાસલક્ષી યોજનાઓમાં ગામડાંઓની અવગણના કરવામાં આવતી હોય છે.

- (૧૨) ભારતમાં સરકારની કર આવક ખૂબ જ ઓછી છે. જેનાં કારણમાં કરચોરી છે. ખૂબ જ ઓછા લોકો કર ભરતાં હોય છે. મોટા ઉદ્યોગપતિ ચેનકેન પ્રકારે કર પણ આવક છૂપા વેછે આમ કરચોરીનું પ્રમાણ પણ ખૂબ જ વધુ છે.
- (૧૩) આજનું શિક્ષણ માત્ર ચુસ્તકિયું જ્ઞાન બનીને રહ્યું છે. જેનો વાસ્તવિક વ્યવહારમાં કોઈ ઉપયોગ થતો નથી દેશમાં વ્યવસ્થાલક્ષી શિક્ષણનું પ્રમાણ ખૂબજ ઓછું જોવા મળે છે.
- (૧૪) દેશની આયાતોમાં સતત વધારો થતો ગયો છે. જ્યારે નિકાસો ખૂબ જ ઓછી છે. અથવા પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની વસ્તુઓની નિકાસ વધુ હોય છે. જેની નિકાસકમાણી ખૂબ જ ઓછી હોય છે. આથી લેણદેણની તુલામાં ખાદ્ય જોવા મળે છે.
- (૧૫) ભારતમાં વિવિધ કુદરતી આપત્તિઓ, આતંકવાદ, નક્સલવાદનાં લીધે વિકાસલક્ષી કાર્ય માટેનાં નાણાં તેની પાછળ ખર્ચ થઈ જતાં હોય છે તેમજ દેશમાં આર્થિક નુકસાન પણ વેઠવું પડે છે.
- (૧૬) દેશમાં આર્થિક વિકાસનાં કાર્યક્રમો માટેનો ખર્ચ ઊંચો હોવાથી તેને પહોંચી વળવાં દેશમાં આંતરિક તેમજ વિદેશી દેવું સતત વધતું ગયું છે.

1.2 ભારતીય અર્થતંત્રની લાક્ષણિકતાઓ :

નીચે આપેલા મુદ્દા ભારતીય અર્થતંત્રની ટોચની લાક્ષણિકતાઓને પ્રકાશિત કરે છે.

કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ છે: 1. ઓછી માથાદીઠ આવક 2. કૃષિ અને પ્રાથમિક ઉત્પાદન પર વધુ અવલંબન 3. વસ્તી વૃદ્ધિનો ઊંચો દર 4. તીવ્ર બેરોજગારી અને અપૂર્ણ રોજગારીનું અસ્તિત્વ 5. મૂડી રચનાનો ખરાબ દર.

→ ઓછી માથાદીઠ આવક :

ભારતમાં, રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક ખૂબ ઓછી છે અને તે વિકાસશીલ દેશની 2010 માં PCI 1270 હતી. મૂળભૂત સમસ્યાઓની એક માનવામાં આવે છે. વિશ્વ બેંકના અંદાજ મુજબ 2005 ની સાલની ભારતની માથાદીઠ આવક માત્ર 720 ડોલર હતી. ભારતની આ માથાદીઠ આવક વિશ્વમાં ઘણી ઓછી છે અને તે ચીન અને પાકિસ્તાન કરતા પણ ઓછી છે.

→ કૃષિ અને પ્રાથમિક ઉત્પાદન પર વધુ અવલંબન :

ભારતીય અર્થતંત્ર કૃષિ પર ખૂબ નિર્ભર છે અને તેથી તે પ્રાથમિક ઉત્પાદન છે. આપણા દેશની કુલ કામ કરતી વસ્તી માંથી, વધારે પ્રમાણમાં કૃષિ અને આનુષંગિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલ છે, જેણે આપણા દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં મોટો હિસ્સો આપ્યો છે. 2004 માં, આપણા દેશની કુલ વસ્તીની લગભગ 58 ટકા કૃષિ અને આનુષંગિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલી હતી અને કુલ રાષ્ટ્રીય આવકના આશરે 21.0 ટકા ફાળો આપતી હતી અને 50% કરતાં વધારે રોજગારી પૂરી પાડે છે.

એશિયા, મધ્ય પૂર્વ અને આફ્રિકાના મોટાભાગના દેશોમાં, તેમની કુલ વસ્તીના બે તૃતીયાંશથી ચાર-પાંચમા ભાગમાં ફક્ત કૃષિ પર આધારિત છે. યુકે, યુ.એસ.એ. અને જાપાન જેવા મોટાભાગના વિકસિત દેશોમાં કૃષિમાં સક્રિય સક્રિય વસ્તીની ટકાવારી 1 થી 5 ટકા વચ્ચે હોય છે.

ભારતમાં કૃષિ આપણા દેશની રાષ્ટ્રીય આવકના આશરે 21 ટકા ફાળો આપે છે. આ ઉપરાંત, ઓછી કૃષિ ઉત્પાદકતા, આધુનિકરણને અભાવ અને તેના આઉટપુટમાં વિવિધતાના અભાવે કેટલીક મૂળભૂત સમસ્યાઓ જોવા મળે છે જેમાંથી આપણુ કૃષિ ક્ષેત્ર પીડાય છે. તેથી આપણા કૃષિ ક્ષેત્ર પર વધુ ભારણ પડે છે.

→ વસ્તી વૃદ્ધિનો ઊંચો દર :

ભારત 1950 થી વસ્તીનો ખૂબ જ ઊંચો વૃદ્ધિ દર જાળવી રાખે છે. આપણા દેશમાં મૃત્યુદરના પ્રમાણમાં જન્મદર ખૂબ ઊંચો છે.

ભારતમાં, વસ્તીના વિકાસ દરમાં 1941-50 દરમિયાન દર વર્ષે ધોરણે 1.31 ટકાનો વધારો થયો છે, જે વર્ષ 1981-91 દરમિયાન વાર્ષિક ધોરણે દરમિયાન 2.11 ટકા હતો. જે વર્તમાનમાં 2017માં 1.1 જેટલો ઘટીને જોવા મળે છે.

ભારતીય અર્થતંત્રનો પરિચય

ઝડપી વસ્તી વૃદ્ધિના કારણે બીજી અનેક સમસ્યા જોવા મળે છે. જેવી કે બેરોજગારી, ગરીબી વગેરે જ્યારે વિકસીત દેશોમાં 1911-12 દરમ્યાન મૃત્યુદર દર હજારે 49 થી ઘટી 7.1 થયો. જેનાથી વસ્તી ઝડપી વધવા લાગી જ્યારે મૃત્યુદરની તુલનામાં જન્મદરમાં ઝડપથી ઘટાડો જોવા મળતો નથી. જે 2011 માં 49 થી ઘટીને 2018 થયો છે.

આમ, દેશમાં જે પણ વિકાસ થયો છે, તે વધતી વસ્તી ગળી જાય છે. વળી, વસ્તીના વિકાસના આ ઊંચા દરે જ જીવનધોરણ જાળવવા માટે આર્થિક વૃદ્ધિના ઊંચા દરની જરૂર છે.

આનાથી આપણી દેશની અર્થવ્યવસ્થા પર વધુ આર્થિક બોજો લાદવામાં આવે છે. જેથી ઝડપથી વૃદ્ધિ પામતી વસ્તીને ખોરાક, કપડાં, આવાસ, શાળા, સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓ વગેરેની જરૂર હોય. આ ઉપરાંત, આપણા દેશમાં શ્રમ દળમાં ઝડપી વૃદ્ધિ માટે વસ્તીના વિકાસનો આ ઝડપી દર જવાબદાર છે.

→ તીવ્ર બેરોજગારી અને અપૂર્ણ રોજગારીનું અસ્તિત્વ :

ગૌણ અને તૃતીય વ્યવસાયની અપૂરતી વૃદ્ધિ સાથે વસ્તીની ઝડપી વૃદ્ધિ, આપણા દેશમાં તીવ્ર બેરોજગારી અને અપૂર્ણ રોજગારી વિપરીત છે, જે સાયકલકલ ટાઈપ છે. અહીં ભારતમાં બેરોજગારી મૂડીના અભાવે છે. ભારતીય ઉદ્યોગોને તેના વિસ્તૃત વિસ્તરણ માટે પૂરતા પ્રમાણમાં મૂડી મળી નથી તેથી સમગ્ર સરખલસ શ્રમ બળને તેમાં સમાવી શક્યા નથી.

તદુપરાંત, મોટાભાગની શ્રમ શક્તિ ભારતીય અર્થતંત્રના કૃષિક્ષેત્રમાં ખરેખર જરૂરી છે તેની તુલનામાં જોડાયેલી છે. આનાથી કૃષિ મજૂરોના નજીવા ઉત્પાદનને નજીવી રકમ અથવા શૂન્ય અથવા તો નકારાત્મક રકમ સુધી ઘટાડવામાં આવ્યા છે.

ભારતીય કૃષિક્ષેત્રમાં ઘૂપી બેરોજગારી અસ્તિત્વ ધરાવે છે જે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જમીન પરની વસ્તીના વધુ પડતા ભારણ અને વૈકલ્પિક વ્યવસાયની ગેરહાજરીથી પરિણમે છે.

તદુપરાંત, આપણા દેશના શહેરી વિસ્તારોમાં, શિક્ષિત બેરોજગારીની સમસ્યાએ ગંભીર સ્વરૂપ પણ લીધું છે. આ રીતે આપણા દેશના ગ્રામીણ અને શહેરી બંને વિસ્તારો બેરોજગારી અને અપૂર્ણ-રોજગારની ગંભીર સમસ્યાથી પીડાય છે.

→ મૂડી રચનાના ગરીબ દર :

અપૂરતું મૂડીરોકાણ ભારતીય અર્થતંત્રની લાક્ષણિકતાઓમાંની એક છે. માથા દીઠ ઉપલબ્ધ મૂડીની માત્રા અને ભારતમાં મૂડી રચનાની હાલનો દર બંને ખૂબ ઓછી છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશોમાં કૂડ સ્ટીલ અને ઊર્જાનો વપરાશ એ નીચા મૂડી દીઠ બે મહત્વના સૂચકાંક છે. ભારતમાં મૂડી રચનાનું નીચલું સ્તર પણ રોકાણની પ્રેરણાના નબળાઈ અને ઓછા પ્રમાણમાં અને બચત કરવાની ક્ષમતાને કારણે પણ છે. (૧) કોલિન કલાર્કના અંદાજ મતા અનુસાર જો વસ્તી વધારાનું મૂડીરોકાણ દર 4% હોવું જોઈએ. 2000-2005 માં ભારતની વસ્તી વૃદ્ધિનો દર 1.6 હતો તે મુજબ વધીને 6.4% મૂડીરોકવા જરૂરી છે આમ (૨) જીવનધોરણના સમાન ધોરણને જાળવવા માટે, ભારતને કુલ મૂડી રોકાણ ઓછામાં ઓછા 14 ટકા સ્તરની આવશ્યકતા છે.

આર્થિક વૃદ્ધિના ઊંચા દર અને જીવનધોરણમાં સુધારો કરવા માટે, ભારતમાં મૂડી રોકાણનું હજી પણ ઊંચું દર ખૂબ જ જરૂરી છે.

પરંતુ ભારે વસ્તીના દબાણ અને ઝડપી વિકાસની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને, બચતનો વર્તમાન દર અપૂરતો છે અને તેથી મૂડી રોકાણના દરમાં વધારો જરૂરી છે.

ભારતમાં નબળી ટેકનોલોજી ઓછી કુશાળતા તથા કુદરતી સંસાધનોના ઓછા ઉપયોગના કારણે કૃષિ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રમાં ઓછી ઉત્પાદકતા જોવા મળે છે. જેના કારણે બેકારી અને ગરીબી જેવા દુષણો વધતા જાય છે.

કુદરતી સંપત્તિ સંદર્ભે ભારત એક ખૂબ સમૃદ્ધ દેશ માનવામાં આવે છે. વિવિધ પ્રકારના કુદરતી સંસાધનો, જેમ કે જમીન, પાણી, ખનીજ, વન અને પાવર સંસાધનો દેશના વિવિધ ભાગોમાં પૂરતા જથ્થામાં ઉપલબ્ધ છે.

પરંતુ તેના અસંખ્ય આંતરિક સમસ્યાઓ જેમ કે અગમ્ય ક્ષેત્ર, અઘતન તકનીકો, મૂડીની અછત અને બજારના નાના પ્રમાણમાં આવા વિશાળ સંસાધનો મોટા પ્રમાણમાં ઓછા ઉપયોગમાં લેવાય છે. ભારતના ખનીજ અને જંગલ સંસાધનોનો વિશાળ જથ્થો હજુ પણ મોટેભાગે અજાણ્યો છે. દેશની કુલ જળવિદ્યુત ક્ષમતાના 5 ટકા જેટલો વિકાસ કરવાની સ્થિતિ ભારતની ન હતી.

→ **માળખાકીય અભાવ :**

ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરલ સવલતોનો અભાવ એ ગંભીર સમસ્યાઓ છે જેમાંથી ભારતીય અર્થતંત્ર આજ સુધી પીડાય છે. આ માળખાગત સુવિધાઓમાં પરિવહન અને સંચાર સુવિધાઓ, વીજળી ઉત્પાદન અને વિતરણ, બેંકિંગ અને ક્રેડિટ સુવિધાઓ, આર્થિક સંસ્થા, આરોગ્ય અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. દેશના યોગ્ય માળખાકીય સુવિધાઓની ગેરહાજરીમાં કૃષિ અને ઉદ્યોગો ખૂબ જ મહત્વનો માર્ગ બનાવી શકતા નથી. તદુપરાંત, યોગ્ય માળખાકીય સુવિધાઓની ગેરહાજરીને લીધે, દેશના વિવિધ પ્રદેશોની વિકાસ ક્ષમતા સંભવતઃ ઓછી ઉપયોગમાં છે.

→ **સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી :**

RBI નાં એક સર્વે મુજબ જુલાઈ 1991 થી જુન 1992 દરમ્યાન સંપત્તિની વહેંચણી તીવ્ર અસમાનતા જોવા મળી હતી. આશરે 27% લોકો પાસે રૂ. 20,000 થી ઓછી છે. 24% લોકો પાસે રૂ. 20,000 - 50,000 એટલે કે કુલ સંપત્તિનાં 7.5 છે. ભારતીય અર્થતંત્રની બીજી મહત્વની લાક્ષણિકતા એ સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી છે: રિઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાના અહેવાલમાં જણાવાયું છે કે આશરે રૂ. 1000 ની સંપત્તિથી ઓછી કિંમતના લગભગ 20 ટકા પરિવારો પાસે કુલ સંપત્તિના માત્ર 0.7 ટકા છે. તદુપરાંત, 51 ટકા પરિવારોની સંપત્તિ કુલ સંપત્તિના ફક્ત 10 ટકા જેટલી હતી. છેવટે, ટોચની 9.6 ટકા ઘરોમાં 3.2.5 લાખ રૂપિયાથી વધુની સંપત્તિ ધરાવતી સંપત્તિ કુલ સંપત્તિના 49 ટકાથી વધુ હોય છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સંપત્તિના વિતરણમાં અસમાનતાના પરિણામે આવકમાં માલસામાનનું વિતરણ થાય છે. બીજી બાજુ, ઔદ્યોગિક મોરચાના સંદર્ભમાં ખૂબ જ ઓછા મોટા ધંધાકીય મકાનોના હાથમાં અસ્કયામતોના ઉચ્ચ ડિગ્રીનો સમાવેશ થાય છે. આ આપણા દેશના ખૂબ ઓછા શક્તિશાળી વ્યવસાયિકના હાથમાં અસ્કયામતોની એકાગ્રતા દર્શાવે છે.

→ **ટેકનોલોજીનો નીચો સ્તર:**

નીચા સ્તરની ટેકનોલોજી વિકાસ ભારત જેવા અવિકસિત અર્થતંત્રની એક મહત્વપૂર્ણ લાક્ષણિકતાઓમાંની એક છે. આપણા દેશની અર્થવ્યવસ્થા આ રીતે તકનીકી પછાતતાથી પીડાય છે. આપણા દેશના કૃષિ અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રોમાં ઉત્પાદનની પ્રચલિત તકનીકો મોટેભાગે લાગુ કરવામાં આવી રહી છે.

ઉત્પાદક એકમોમાં અત્યંત આધુનિક તકનીકનો ઉપયોગ ખૂબ જ મર્યાદિત સ્કેલ પર કરવામાં આવે છે કારણ કે તે ખૂબ ખર્ચાળ છે. વધુમાં, ભારતીય ઉત્પાદક તંત્રમાં આધુનિક ટેકનોલોજીને અપરિચિત, અભણ અને અકુશળ શ્રમ સાથે લાગુ કરવી ખૂબ મુશ્કેલ છે.

→ **નીચું જીવન ધોરણ :**

સામાન્ય રીતે ભારતીય લોકોના જીવનધોરણને ખૂબ માનવામાં આવે છે. ભારતમાં આશરે 25 થી 40 ટકા વસ્તી કુપોષણથી પીડિત છે. ભારતીય આહારમાં સરેરાશ પ્રોટીન સામગ્રી દરરોજ ફક્ત વિકસિત દેશોમાં બમણાથી વધુ સ્તરની તુલનામાં આશરે 49 ગ્રામ છે.

વધુમાં, ભારતીય આહારમાં ઓછી કેલરીનો વપરાશ એ નીચા સ્તરની એક અન્ય લાક્ષણિકતા છે. 1999 માં ભારતના વિવિધ વિકસિત દેશોમાં દરરોજ 3,400 કેલરીની સરખામણીએ ભારતમાં દૈનિક સરેરાશ કેલરીનો વપરાશ માત્ર 2,496 હતો. ભારતમાં 2004-05 કેલરી સ્તર જીવન ટકાવી રાખવા માટે જરૂરી ન્યૂનતમ કેલરી સ્તરથી ઉપર છે જેનો અંદાજ 2100 કેલરી છે. ભારતની લગભગ 28% વસ્તી ગરીબી રેખા હેઠળ જીવે છે.

માથાદીઠ દુધની પ્રાપ્યતા 1960 માં વિકસિત દેશોની સરખામણીમાં ખૂબજ ઓછી છે. 2001 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ માત્ર 36% લોકોને ચોખ્ખુ પીવાનું પાણી મળે છે. તદુપરાંત, ભારતીય વસતીનો એક નાનો સમૂહ સુરક્ષિત પીવાનું પાણી અને યોગ્ય આવાસની સુવિધા ધરાવે છે. રાષ્ટ્રીય

ભારતીય અર્થતંત્રનો પરિચય

બિલ્ડિંગ ઓર્ગેનાઇઝેશન (એનબીઓ) ના અંદાજ અનુસાર માર્ચ, 1991 ના અંતમાં 31 મિલિયન હાઉસિંગ એકમોની તંગી હતી અને સદીના અંત સુધીમાં દેશની હાઉસિંગ અછતનો કુલ બેકલોગ 41 મિલિયન એકમોનો છે.

→ માનવ મૂડીની બેકલોગ નીચે ગુણવત્તા :

ભારતીય અર્થતંત્ર તેની નબળી ગુણવત્તાની માનવ મૂડીથી પીડિત છે. સમુહ નિરક્ષરતા આ સમસ્યાનો મૂળ છે અને તે જ સમયે નિરક્ષરતા આપણા દેશના આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને અટકાવી રહી છે. 2001 ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર, ભારતની કુલ વસ્તીના 65.3 ટકા લોકો શિક્ષિત છે અને બાકીના 34.7 ટકા લોકો નિરક્ષર હતા. જે હાલમાં વધીને 70.04 ટકા થયો, હજુ પણ 30 ટકા, નિરક્ષર છે.

યુ.એસ.એ., યુ.કે., કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા જેવા મોટા ભાગના વિકસિત દેશોમાં નિરક્ષરતાનો દર 3 ટકાથી પણ ઓછો છે. વધુમાં, ભારતમાં નિરક્ષરતાની સમસ્યા રૂઢિચુસ્તતા માટે માર્ગ બનાવે છે અને તે દેશની અર્થવ્યવસ્થા સામે ચાલી રહી છે. આ ઉપરાંત, સામાન્ય લોકોની નબળી આરોગ્ય સ્થિતિ માટે નિમ્ન સ્તરનું જીવન પણ જવાબદાર છે. આ બધાને કારણે દેશની માનવ મૂડીની નબળી ગુણવત્તાની સમસ્યા થઈ છે.

→ વસ્તી વિષયક લાક્ષણિકતાઓ:

ભારતની વસ્તી વિષયક લાક્ષણિકતાઓ સંતોષકારક નથી પરંતુ તે વસ્તીના ઉચ્ચ ઘનતા સાથે સંકળાયેલી છે, 15-60 વર્ષની વય જૂથના વસ્તીના નાના પ્રમાણ અને 0-નાનાં નાનાં વય જૂથમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં મોટો પ્રમાણ છે. 15 વર્ષ 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ, ભારતમાં વસ્તીની ઘનતા 382 ચો.કિ.મી. હતી. 41 ચોરસ કિલોમીટરની વસ્તીની વિશ્વ ઘનતાની તુલનામાં.

ચીનમાં પણ ઘનતા આશરે 123 ચો.કિ.મી. છે. ફરીથી, 2001 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ, કુલ વસ્તીના 35.6 ટકા લોકો 0-14 વર્ષના વય જૂથમાં છે, 58.2 ટકા લોકો 15-60 વર્ષની વય જૂથમાં છે અને 60 વર્ષની વયના 6.3 ટકા લોકો છે. આ આંતકા દર્શાવે છે કે અન્ય પર નિર્ભર વસ્તીનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઊંચું છે.

તદુપરાંત, ઓછા આવક સ્તર, સંતુલિત આહારની ગેરહાજરી અને યોગ્ય હાઉસિંગ અને તબીબી સુવિધા સહિતના નિમ્ન સ્તરની જિંદગી વિશ્વના 63 ટકા વર્ષોથી ઊંચી જિંદગીની અપેક્ષિતતા માટે જવાબદાર છે. ભારતમાં બાળ મૃત્યુ દરનો દર, એટલે કે, વિકસિત દેશોમાં દર 1000 બાળકો દીઠ માત્ર 5 થી 7 બાળકોની સામે હોય છે. ભારતમાં વસ્તી વૃદ્ધિમાં ફેરફારો આવ્યાં છે. 2001 માં 15 વર્ષથી નીચેના બાળકોનું પ્રમાણ 35.5% હતું જે ઘટીને 2006 માં 32.1% અને 2026 માં 23.3% થવાનો અંદાજ છે. જ્યારે 15 થી 64 વર્ષની કામ કરી શકે તેવી વસ્તીનું પ્રમાણ 2006 માં 63% હતું તે વધીને 2026 માં 68.4% થવાનો અંદાજ છે.

→ આર્થિક સંસ્થાનો અપૂરતો વિકાસ:

ગરીબ આર્થિક સંસ્થા ભારતીય અર્થતંત્રની એક અન્ય મહત્વપૂર્ણ લાક્ષણિકતા છે. સંતોષજનક દરે આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલીક સંસ્થાઓ ખૂબ જ આવશ્યક છે. દાખલા તરીકે, બચતની ગતિશીલતા અને અન્ય નાણાકીય જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કેટલીક નાણાકીય સંસ્થાઓનો વિકાસ ખૂબ જ જરૂરી છે.

ભારતમાં, નાણાકીય સંસ્થાઓનો વિકાસ થયો છે પરંતુ છે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં તે પૂરતો નથી. નાના ખેડૂતોને સરળ નિયમો પર તેમજ ઉદ્યોગોને લાંબા ગાળાની અને મધ્યમ ગાળાની લોન આપવા માટે કેટલીક કેડિટ એજન્સીઓને વિકસાવવી તાત્કાલિક છે.

ગરીબ ખેડૂતોને મોટા ખેડૂતો કે જમીન માલિકોની પકડમાંથી બચાવવા માટે, ટેનન્સી કાયદાની યોગ્ય અમલીકરણ ખૂબ જ જરૂરી છે. આ બધાને પ્રામાણિક અને કાર્યક્ષમ વહીવટી મશીનરીની જાળવણીની જરૂર છે, જેનો ખૂબ અભાવ છે.

આથી આગળના પૃથ્થકરણથી તે જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે ભારતીય અર્થતંત્ર મોટેભાગે અલ્પવિકસિત રહે છે કારણ કે અર્થતંત્ર હજુ પણ અલ્પવિકસિત અર્થતંત્રની મૂળભૂત લાક્ષણિકતાઓ

દર્શાવે છે. પરંતુ તેની વિકાસ યોજનાના છેલ્લા છ દાયકા દરમિયાન અને તેના પછીના કેટલાક વિસ્તારોમાં થયેલી પ્રગતિ દરમિયાન તેની વિકાસ વ્યુહરચનાને ધ્યાનમાં રાખીને, ભારતીય અર્થતંત્રને વિકાસશીલ અર્થતંત્ર તરીકે સલામત રીતે ગણવામાં આવે છે.

1.3 ભારતીય રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક :

ભારતીય અર્થતંત્ર એ સ્થાનિક માંગ છે જે વૃદ્ધિ અને રોકાણને ગતિશીલતામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. રોકાણ દરમાં મંદી એ એક મુખ્ય પરિબલો પૈકીનું એક હતું, જેણે 2007-08માં ભારતના વિકાસ દરને 9.3 ટકાથી ઘટાડીને 2017-18 માં ઘટાડીને 6.7 ટકા કર્યો હતો. ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટનું મૂલ્ય દેશની અંદર આર્થિક પ્રવૃત્તિ. સખત રીતે વ્યાખ્યાયિત, જીડીપી એ સમયાંતરે અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદિત તમામ અંતિમ માલસામાન અને સેવાઓના બજાર મૂલ્યો અથવા ભાવોનો સરવાળો છે. ઉત્પાદન (અથવા આઉટપુટ) અભિગમ, ખર્ચ અભિગમ અને આવક અભિગમ દ્વારા જીડીપી ત્રણ અલગ અલગ રીતે ગણતરી કરી શકાય છે. એક રીતે આ ત્રણેય એક ચક્રનો ભાગ છે. ભારતના જીડીપીમાં ત્રણ ફાળો આપતા સ્તંભ છે, જેમ કે સેવાઓ, ઉત્પાદન અને કૃષિ. મેન્યુફેક્ચરિંગ અને ત્યારબાદ કૃષિ પછી સર્વિસ એ સૌથી મોટો ફાળો આપનાર છે. ભારત સીએસઓ (સેન્ટ્રલ સ્ટેટિસ્ટિક્સ ઓફિસ - ભારતીય સરકાર) તમામ પદ્ધતિઓ જેવા કે ખર્ચ અને ઉત્પાદન પદ્ધતિમાંથી જીડીપી ડેટાની ગણતરી કરે છે. તે કયા ક્ષેત્રનો વિકાસ કરે છે તેનો અંદાજ આપે છે અને તેથી મુખ્ય ફાળો આપનાર પરિબલ છે.

ભારતીય અર્થતંત્રના ત્રણ મહત્વના ઘટકો છે.

- ઉત્પાદન: 22-23% ફાળો.
- સેવાઓ: 60% ફાળો.
- કૃષિ: 16-17% ફાળો.

મૂલ્યવાન રીતે તે પહેલા જીડીપી ફાળો કૃષિ હતો: 15.87% ઉદ્યોગો: 29.73% સેવાઓ:

54.40% (2018-19) પ્રતિ માથાદીઠ આવક દેશની સમૃદ્ધિનો કૂડ સૂચક છે.

વાસ્તવિક શરતોમાં, બેસ્ટ 2011-12 સાથે સતત ભાવોની ગણતરી કરવામાં આવી છે, 2017-18માં પ્રતિ માથાદીઠ આવક 5.4 ટકા વધીને રૂ. 86,668 થઈ હતી, જે 2016-17 માં 82,229 રૂપિયા હતી.

1.4 વલણ અને વૃદ્ધિ દર :

વર્ષ 2019ના પ્રથમ ત્રિમાસિકગાળામાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં 5.8 ટકાનો વધારો થયો છે, જે પાછલા ગાળાના 6.6 ટકાના વિસ્તરણથી ધીમો છે અને 6.3ટકા બજારની અપેક્ષાઓ ગુમાવી છે.

ઘરેલું ખર્ચમાં ધીમો વૃદ્ધિ દર જોવા મળ્યો હતો. (8.1ટકા 74 માં 8.4 ટકા કરતા) અને કુલ નિયત મૂડી રચના (10.6 ટકા કરતા 10 ટકા). દરમિયાન, સરકારી વપરાશ (6.5 ટકાથી 9.2 ટકા) અને ઈન્વેન્ટરીઝ (3.8 ટકાના દરે 4.8 ટકા) વધુ વધ્યા છે. ચોખ્ખા બાહ્ય વેપારને જીડીપીમાં નકારાત્મક રીતે ફાળો આપ્યો હતો, કારણ કે નિકાસ 12.5 ટકા વધ્યા હતા (144 માં 14.6 ટકાની સામે) અને આયાતમાં 15.4 ટકા (144 માં 14.7 ટકાથી વધુ) વધારો થયો હતો.

ઘરેલું ખર્ચ જીડીપીના 56.8 ટકા (144 માં 58.9 ટકા) માટે જવાબદાર છે; 30.7 ટકા (144 માં 33.4 ટકા) માટે કુલ નિયત મૂડી રચના; જાહેર ખર્ચ 9.9 ટકા (144 માં 9.7 ટકા) માટે; અને 1.18 ટકાના શેરોમાં ફેરફાર, જે 2018 ની ચોથા ત્રિમાસિક ગાળામાં છે. નિકાસો 20.3 ટકા (Q.4 ક્વાટર માં 21.8 ટકા) અને આયાત 23.3 ટકા (144 માં -25.7 ટકા) બાદ કરી હતી.

ગ્રોસ વેલ્યુ એડેડ, એટલે કે, 2019 ના પ્રથમ ક્વાર્ટરમાં કર સિવાયના જીડીપીમાં 5.7 ટકાનો વધારો થયો છે, જે અગાઉના સમયગાળામાં 6.3 ટકાનો વધારો થયો છે. મેન્યુફેક્ચરિંગમાં મંદી નોંધાઈ હતી (3.1 ટકા 74 માં 6.4 ટકા કરતા); વેપાર, હોટેલ, પરિવહન, સંચાર અને પ્રસારણ સાથે સંબંધિત સેવાઓ (6 ટકા 6.9 ટકા કરતા); અને બાંધકામ (7.1 ટકા સરખામણીમાં 9.7 ટકા). અગાઉના

ભારતીય અર્થતંત્રનો પરિચય

ક્વાર્ટરમાં 2.8 ટકાના વધારા પછી કૃષિ, વનસંવર્ધન અને માછીમારી 0.1 ટકા ઘટ્યા હતા. બીજી તરફ, ખાણકામમાં ઉત્પાદન વધ્યું (4.2 ટકા થી 1.8 ટકા); જાહેર વહીવટ અને સંરક્ષણ (7.5 ટકાથી 10.7 ટકા); અને નાણાકીય, સ્થાવર મિલકત અને વ્યાવસાયિક સેવાઓ (7.2 ટકાથી 9.5 ટકા).

→ જીડીપીને અસર કરતા પરિબળો

જીડીપીને અસર કરતા મુખ્ય પરિબળો નીચે મુજબ છે.

1. આરામની પ્રાધાન્યતા 2. નોન-માર્કેટ પ્રવૃત્તિઓ 3. ભૂગર્ભ અર્થતંત્ર 4. પર્યાવરણીય ગુણવત્તા અને સંસાધન અવક્ષય 5. જીવનની ગુણવત્તા 6. ગરીબી અને આર્થિક અસમાનતા

→ આરામ પ્રાધાન્યતા:

તકનીકી પ્રગતિને કારણે, મોટા ભાગના ઔદ્યોગિક દેશોમાં સંસાધનોની સરેરાશ ઉત્પાદકતા (માનવ શક્તિ સહિત) વધી છે. આનાથી કર્મચારીઓ વધુ આરામ લે છે.

કર્મચારીઓને ઉપલબ્ધ કરાયેલ આરામનો સમય તેમને સમ્પાદાંતના નિયમો અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના સ્વરૂપમાં વધુ મનોરંજનનો આનંદ માણી શકે છે. તેમની પ્રવૃત્તિઓ, કોઈ શંકા નથી, પ્રકૃતિમાં કલ્યાણ-વિસ્તરણ. પરંતુ તેમના વધારાના કલાકો બજારોમાં નથી હોતા અને તેથી, જીડીપીમાં પ્રતિબિંબિત થતા નથી.

→ બિન-માર્કેટ પ્રવૃત્તિઓ:

તમામ આર્થિક રીતે મહત્વની પ્રવૃત્તિઓ બજારમાં ખરીદી અને વેચાઈ નથી. થોડા અપવાદો, જેમ કે સરકારી સેવાઓ, બિન-માર્કેટીંગ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ જીડીપીથી દૂર કરવામાં આવે છે. એક ઉદાહરણ ન ચૂકવેલ ઘરની સંભાળ સેવાઓ છે. બીજો દાખલો એનજીઓની સ્વૈચ્છિક સેવાઓ જેવી કે ઝૂંપડપટ્ટીમાં ગરીબ બાળકોને વિના મૂલ્ય સ્વયંસેવક મફત સેવા અને શિક્ષણ સેવાઓ ઓફર કરે છે. આવા અવેતન અને બિનનર્કિમતી સેવાઓ, કોઈ શંકા નથી, સામાજિક કલ્યાણ વધારો. પરંતુ તેઓ જીડીપીમાંથી છોડવામાં આવે છે, કારણ કે તેમના બજાર મૂલ્યોનો અંદાજ કાઢવો મુશ્કેલ છે.

→ ભૂગર્ભ અર્થતંત્ર:

ઘણી પ્રવૃત્તિઓ બિનસત્તાવાર રીતે કરવામાં આવે છે. ભૂગર્ભ અર્થતંત્રમાં અનોપચારિક (ખાનગી) નર્સિંગ, ઘરની સફાઈ અથવા સંગઠિત ગુના માટે બાળ સંભાળથી કાનૂની અને ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિઓ શામેલ છે. હાઉસ કલીનર્સ અથવા પ્લમ્બરને રોકડ ચૂકવવામાં આવે છે. આવા ટ્રાન્ઝકશન્સ કર સત્તાવાળાઓ દ્વારા અવગણવામાં આવે છે. જો કે, આવી પ્રવૃત્તિઓ કલ્યાણકારી અસર કરે છે. કોઈ શંકા નથી, તેઓ સામાજિક કલ્યાણ વધારી અથવા ઘટાડી શકે છે.

→ પર્યાવરણીય ગુણવત્તા અને રિસોર્સ ડિલેશન:

ચીન અને ભારતએ તાજેતરમાં જ વાસ્તવિક જીડીપીમાં ભારે વિકાસ પ્રાપ્ત કર્યો છે અને વૈશ્વિકીકરણના બે મોડલ તરીકે ઉલ્લેખિત છે. પરંતુ તેમના નિર્માણના આધારને વિસ્તૃત કરવામાં, બંને દેશોમાં હવા અને પાણીની ગુણવત્તામાં તીવ્ર ઘટાડો થયો છે. વધેલું પ્રદૂષણ ચોક્કસપણે જીવનની ગુણવત્તા ઘટાડે છે. પરંતુ બજાર અને હવાના પાણીની ખરીદી અને વેચાણ નહીં થયેલા હોવાથી, ભારતીય જીડીપી તેના આર્થિક વિકાસના આ ઘટાડાને અસર કરતું નથી.

મર્યાદિત (બિન-નવીનીકરણીય) કુદરતી સંસાધનોની સમજણ પણ જીડીપીમાં અવગણવામાં આવે છે. જો આજે વધુ તેલ કાઢવામાં આવે છે, તો ભવિષ્યમાં ઓછું તેલ ઉપલબ્ધ થશે. પરંતુ આ હકીકત જીડીપીમાં પ્રતિબિંબિત થતી નથી.

જીડીપીના વ્યાપક માપદંડમાં હવા ગુણવત્તા અને સંસાધન ઘટાડા જેવા પરિબળો સામેલ મુશ્કેલ છે, કારણ કે તેમાં ઘણીવાર અસ્પષ્ટ પદાર્થો પર રૂપિયો મૂકવો સામેલ છે, જેમ કે સ્વચ્છ નદીને ગંદકી બદલે પાણી લેવાની. પરંતુ હકીકત એ છે કે પર્યાવરણીય ગુણવત્તા અને સંસાધન સંરક્ષણના લાભો નાણાંની દ્રષ્ટિએ માપવામાં આવતાં નથી, તેનો અર્થ એ નથી કે તે બિનજરૂરી છે.

→ જીવનની ગુણવત્તા:

વિવિધ પરિબળો ચોક્કસ શહેર અથવા શહેરોને રહેવા માટે એક આકર્ષક સ્થળ બનાવે છે. આમાંની કેટલીક ઈચ્છનીય સુવિધાઓ જીડીપીમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે: વિસ્તૃત, સુઘડ ઘરો, પંચતારક

હોટલો અને રેસ્ટોરન્ટ્સ, વિવિધ મનોરંજક અને ઉચ્ચ ગુણવત્તાની તબીબી સેવાઓ. જો કે, સારા જીવનના અન્ય સૂચકાંકો બજારોમાં વેચવામાં આવતાં નથી અને તેથી જીડીપીમાંથી અવગણવામાં આવે છે. ઉદાહરણોમાં ઓછી ગુનાખોરી દર, લઘુત્તમ ટ્રાફિક ભીડ, સક્રિય નાગરિક ઓર્ગેનાઈઝેશન (મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનો જેવી) અને ખુલ્લી જગ્યા શામેલ છે.

◆ **સ્વાધ્યાય**

- 1 ભારતીય અર્થતંત્રની અગત્યની લાક્ષણિકતાઓ જણાવી, વિગતવાર ચર્ચો.
- 2 રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવકનો ખ્યાલ સમજાવો.
- 3 જીડીપીનો ખ્યાલ સમજાવી તેના મહત્વના ઘટકોના વલણ અને વૃદ્ધિદરની સમજૂતી આપો.
- 4 જીડીપીને અસરકરતા પરિબલોની ચર્ચા કરો.
- 5 ભારતીય અર્થતંત્રની વસ્તી વિષયક સમસ્યાઓ સમજાવો.
- 6 ભારતીય અર્થતંત્રમાં આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા તથા પ્રાદેશિક અસમાનતાના કારણો સમજાવો.
- 7 માનવ મૂડીની નબળી ગુણવત્તા એટલે શું ?
- 8 ટેકનિકલ પદ્ધતિપણાનો અર્થ સમજાવો.
- 9 પર્યાવરણીય ગુણવત્તા અને જીડીપી વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરો.
- 10 બિનમાર્કેટ પ્રવૃત્તિઓની જીડીપી ઉપર થતી અસરો જણાવો.

◆ **નીચેના પ્રશ્નોના યોગ્ય વિકલપ પસંદ કરો.**

- 1 વર્ષ 2005માં ભારતની માથાદીઠ આવક ડોલર હતી.
(A) 600 (B) 480 (C) 720 (D) 640
- 2 વર્ષ 2004માં ભારતની% વસ્તી કૃષિ ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલી હતી.
(A) 60 (B) 55 (C) 58 (D) 48
- 3 વર્ષ 2004માં રાષ્ટ્રીય આવકમાં કૃષિ ક્ષેત્રનો ફાળો% હતો.
(A) 25 (B) 21 (C) 22 (D) 28
- 4 કૃષિક્ષેત્રમાં બેરોજગારી વધુ જોવા મળે છે.
(A) ઈચ્છિત (B) મોસમી (C) અનિચ્છિત (D) છૂપી
- 5 ભારત તેની કુલ જળ વિદ્યુત ક્ષમતાના % જેટલો વિકાસ પણ કરી શક્યુ નથી.
(A) 8 (B) 12 (C) 5 (D) 10
- 6 ભારતના સૌથી ગરીબ 20% પરિવારો પાસે દેશની કુલ સંપત્તિનો% હિસ્સો છે.
(A) 0.5 (B) 1 (C) 0.7 (D) 1.2
- 7 ભારતમાં આધુનિક ટેકનોલોજી લાગુ કરવી મુશ્કેલ છે કારણ કે
(A) સરકારી પ્રતિબંધો (B) ઉદ્યોગપતિઓની અસાહસિકતા
(C) અર્થતંત્રની મંદી-તેજ (D) અભણ - અકુશળ શ્રમ
- 8 ભારતમાં કેટલા ટકા વસ્તી કુપોષણથી પીડિત છે ?
(A) 15 થી 25 (B) 25 થી 40 (C) 20 થી 40 (D) 20 થી 30
- 9 જીવન ટકાવી રાખવા કેલરીનું ન્યૂનતમ સ્તર છે.
(A) 2400 (B) 2100 (C) 2300 (D) 2200
- 10 2001ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર ભારતના% લોકો શિક્ષિત છે.
(A) 65.3 (B) 67.3 (C) 63.5 (D) 63.7
- 11 2007-08 માં ભારતનો વિકાસ દર% હતો.
(A) 8.5 (B) 8.3 (C) 9.3 (D) 9.5
- 12 2017-18 માં ભારતનો વિકાસ દર% હતો.
(A) 7.6 (B) 6.8 (C) 6.7 (D) 5.9
- 13 2017-18 માં ભારતની માથાદીઠ આવક રૂ હતી.
(A) 88868 (B) 86668 (C) 86888 (D) 88668

ભારતીય અર્થતંત્રનો પરિચય

- 14 2019 ના પ્રથમ ત્રિમાસિક ગાળામાં નિકાસોમાં% વધારો થયો.
(A) 11.5 (B) 12.8 (C) 12.5 (D) 11.4
- 15 2019 ના પ્રથમ ત્રિમાસિક ગાળામાં આયાતોમાં% વધારો થયો.
(A) 15.4 (B) 15.6 (C) 14.5 (D) 16.5

♦ ઉપરોક્ત બહુ વૈકલ્પિક પ્રશ્નોના જવાબો :

- (1) B
- (2) B
- (3) C
- (4) D
- (5) B
- (6) B
- (7) D
- (8) C
- (9) C
- (10) A
- (11) B
- (12) B
- (13) C
- (14) B
- (15) A

—

- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 કૃષિનો અર્થ
- 2.3 ભારતીય અર્થતંત્રમાં કૃષિનું મહત્વ
- 2.4 ભારતમાં કૃષિની સ્થિતિ
- 2.5 ભારતમાં કૃષિઉત્પાદનમાં વધારા-ઘટાડાનાં વલણો
- 2.6 ભારતીય કૃષિને અસર કરતા પરિબળો
- 2.7 ભારત સરકારની કૃષિનીતિ

2.1 પ્રસ્તાવના :

ભારતીય અર્થતંત્રને મુખ્ય ત્રણ ક્ષેત્રોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે: ખેતી, ઉદ્યોગો અને સેવા ક્ષેત્ર. ભારતીય અર્થતંત્રનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. દેશનાં 60 ટકા જેટલા લોકોને રોજગારી ખેતી દ્વારા આપવામાં આવે છે. જ્યારે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર દ્વારા લગભગ 12 ટકા અને સેવાક્ષેત્ર દ્વારા 28 ટકા રોજગારી આપવામાં આવે છે.

ભારત આઝાદ થયો એના પછી ઔદ્યોગિક વિકાસ ઝડપી બન્યો છે. અને સાથે સાથે આર્થિક વિકાસએ એક નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. પરંપરાગત ભારતમાં કાપડ અને હસ્તકલાનાં ક્ષેત્રનો વિકાસ થયો, જેના કારણે ખેત-પેદાશોની માંગ સદંતર વધતી ગઈ. પરંતુ, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થયા બાદ, ખેતી સાથે સંલગ્ન ઉદ્યોગો અને આધુનિક ઉદ્યોગોનું વર્ચસ્વ વધતું ગયું. લોકો ખેતી ક્ષેત્રથી ઉદ્યોગો તરફ આકર્ષિત થયા છે કારણ કે પ્રતિકૂળ વાતાવરણ અને હવામાનનાં સંજોગો, અનિયમિત આવકનો પ્રવાહ, વધતી જતી વસ્તી રોજગારીની અછત, ગરીબી, મોંઘવારી જેવી ઘણી સમસ્યાઓ જવાબદાર છે.

છતાં પણ માનવ સંસ્કૃતિમાં વિકાસના ભાગરૂપે કૃષિ એ હંમેશા મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

2.2 કૃષિનો અર્થ :

કૃષિ એ લેટિન એગ્રીકલ્ચર શબ્દમાંથી લેવામાં આવેલ અંગ્રેજી શબ્દ છે, જેમાં એગર એટલે “એક ફિલ્ડ” અને કલ્ચરા એટલે “વાવેતર” થાય છે, જેનો સંપૂર્ણ અર્થ, “જમીનનું ખેડાણ” થાય છે. આથી કૃષિનો અર્થ - “જમીન કે જમીનોનું ખેડાણ” એવા ગણાવી શકાય.

2.3 ભારતીય અર્થતંત્રમાં કૃષિનું મહત્વ :-

(1) જીવન નિર્વાહનું સાધન :

ભારતની મોટા ભાગની વસ્તી ખેતી ને જીવનનિર્વાહનાં સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે. ખેડૂતોનાં કુટુંબીજનોની સંખ્યા વધતી જાય છે અને ખેતી ક્ષેત્ર આવી સ્થિતિમાં આવકનાં સાધન તરીકે કાર્ય કરે છે.

(2) ખાદ્યચીજો અને અન્નનાં ઉત્પાદન મોટે :

વિકાસશીલ કે વિકસતા દેશોમાં નાગરિકોનો મોટા ભાગનો ખર્ચ ખાદ્ય ચીજો અને અન્નની ખરીદી પાછળ કરવામાં આવે છે. દિન પ્રતિદિન ભારતમાં વસ્તી વધારાનાં કારણે અન્નની માંગ વધતી જાય છે. જેને પહોંચી વળવા કૃષિવિકાસ જરૂરી છે.

ભારતીય કૃષિ

(3) ઉદ્યોગોને કાચો માલ પૂરો પાડવો :

કૃષિ ક્ષેત્ર એ ખેતઉત્પાદન કરીને ઉદ્યોગોને કાચો માલ પૂરો પાડે છે. જો ખેતીક્ષેત્રે આવક વધશે, તો વપરાશી વસ્તુઓની માંગ વધારી, ઉદ્યોગો અને સેવાને પરોક્ષ રીતે બજાર પુરુ પાડી શકાય છે.

(4) ગરીબી ઘટાડવા :

ભારત ગામડા અને શહેરોનો બનેલો દેશ છે, પણ ગામડાઓની સંખ્યા શહેરો કરતા વધારે જોવા મળે છે. આ ગામડાઓમાં ગરીબી ઘટાડવા માટે કૃષિ ક્ષેત્રમાં નવી ટેકનોલોજી અને પાકની તરાહમાં પરિવર્તન લાવી ઉત્પાદન અને ઉત્પાદક વધારી વધારો રોજગારીનું સર્જન કરી ગરીબી ઘટાડવામાં મદદરૂપ થાય છે.

(5) નાના અને સૂક્ષ્મ સ્તરનાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ :

કૃષિ ક્ષેત્રનાં કારણે નાના અને સૂક્ષ્મ સ્તરનાં ઉદ્યોગોનાં વિકાસને વેગ મળે છે. પછાત વિસ્તાર અને ગ્રામ્ય વિસ્તારનાં લોકો દ્વારા ચલાવવામાં આવતા નાના અને સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગોને કાચોમાલ કૃષિક્ષેત્ર દ્વારા ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે છે.

(6) નિકાસમાં વધારો :

ભારતીય કૃષિક્ષેત્ર દ્વારા ચા, કોફી, તેલીબિયા, તમાકુ, મરીમસાલા, ફળો, શાકભાજી, ઘઉં, કઠોળ અન્ય વગેરે ઉત્પાદનમાં અને નિકાસમાં ખૂબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવવામાં આવે છે. જેના કારણે કુલ નિકાસ વધતો જણાય છે.

(7) અન્ય :-

અન્યમાં ભાવની સ્થિરતા રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવકમાં વધારો, રોજગારી આપનાર, પ્રાદેશિક અસમાનતા ઘટાડવા માટે, ગામડાને બજાર સુધી પહોંચાડી લોકોની આવકમાં વધારો કરવામાં કૃષિક્ષેત્ર મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

2.4 ભારતમાં કૃષિની સ્થિતિ :-

કૃષિ એ ખેતી અને જંગલ વ્યવસ્થા દ્વારા અન્ન અને સામગ્રીનું થતું ઉત્પાદન છે. કૃષિમાં વિવિધ પ્રકારની વિશેષતા અને તકનીકો જોવા મળે છે, જેમાં પાણીની નહેરો ખોદીને અને અન્ય પ્રકારની સિંચાઈ પદ્ધતિઓ દ્વારા છોડના વિકાસ માટે યોગ્ય જમીનનાં વિસ્તરણનાં માર્ગોનો સમાવેશ થાય છે. ખેતીલાયક જમીન પર પાકોનું વાવેતર અને પશુપાલન એ કૃષિની પાયાની પ્રવૃત્તિઓ ગણાય છે. છેલ્લી એક સદીમાં કૃષિનાં વિવિધ સ્વરૂપો બદલવા અને કૃષિ ઉત્પાદકતા વધારવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવી રહ્યા છે. વિકસિત દેશોમાં આ સ્વરૂપોમાં ટકાઉ કૃષિ અને ધનિષ્ઠ કૃષિ નો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

વર્ષ 1968 બાદ આધુનિક કૃષિવિદ્યા, વનસ્પતિ સંવર્ધન, જંતુનાશક દવાઓ, સુધારેલા બિયારણો, સિંચાઈ, યાંત્રીકરણ અને રાસાયણિક ખાતર વગેરે જેવા ટેકનોલોજીકલ પરિબળો નો ઉપયોગ કરીને ખેત ઉત્પાદકતામાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે. જેને હરિયાણી ક્રાંતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

પરંતુ, હરિયાણી ક્રાંતિની કેટલીક મર્યાદાઓ છે, જેવી કે મર્યાદિત વિસ્તારોમાં વિસ્તરણ, આર્થિક અસમાનતામાં વધારો, મર્યાદિત પાકમાં જ હરિયાણી ક્રાંતિનો લાભ, ધિરાણનાં પ્રશ્નો, ૧. ટેકનોલોજી બાબતે ૨. યોગ્ય જ્ઞાનની અછત ઉત્પાદન ખર્ચમાંજ વધારો વગેરે ગણાવી શકાય.

ભારતમાં કૃષિ વિકાસ માટે કૃષિમાં રૂપાંતરણીયતા અત્યંત જરૂરી છે. કૃષિ રૂપાંતર માટે ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તનો સાથે સંસ્થાકીય પરિવર્તનો જરૂરી છે. સંસ્થાકીય માળખું ખામી વાળું હોવાથી ભારતમાં હરિયાણી ક્રાંતિની સફળતા મર્યાદિત રહી છે. તેથી ખેત ઉત્પાદકતા વધારવા માટે અને આવકની અસમાનતા ઘટાડવા માટે કૃષિક્ષેત્રે સંસ્થાકીય પરિવર્તનો જેમ કે જમીન સુધારા, જમીનદારી પ્રથા નાબૂદી, ગણોત્તરારા જમીનની ટોચ મર્યાદા જમીનનું એકત્રીકરણ, કૃષિધિરાણ અને કૃષિ વેચાણ વગેરે જેવા જરૂરી પરિવર્તનો પર ભારત સરકાર દ્વારા ભાર મુકવામાં આવ્યો.

મુખ્ય કૃષિ પેદાશોને વ્યાપક રીતે ખોરાક, ફાઈબર, ઈંધણ, કાચો માલ, ઔષધ નિર્માણ વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગ તથા અન્ય બીજી વસ્તુઓમાં વહેંચી શકાય. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં રોક

ફોસ્ફેટ, જીવાણુનાશકો અને યાંત્રીકરણ સાથે સિન્થેટિક નાઈટ્રોજન વગેરે એ પાકની ઉત્પાદકતામાં જંગી વધારો કર્યો હતો. અનાજનાં પુરવઠામાં વધારો થતા પશુધનનું પોષણ, માટે આહાર પણ સસ્તા બન્યા. આ ઉપરાંત, વાર્ષિક વધારાનો અનુભવ પાછળથી 20મી સદીમાં ત્યારે થયો; જ્યારે ચોખા, ઘઉં અને મકાઈ જેવા ધાન્યોમાં હરિયાળી કાંતિનાં લીધે ઉત્પાદકતામાં વધારો જોવા મળ્યો. સરકાર ખોરાકનાં પૂરતા જથ્થાની ખાતરી માટે કૃષિ ક્ષેત્રને આર્થિક મદદ, કરી હતી. આ કૃષિ સહાયો ઘઉં, મકાઈ, ચોખા, સોયાબિન અને દૂધ જેવી કેટલીક ચોક્કસ વસ્તુઓ સાથે જોડાયેલી. છેલ્લી સદીમાં કૃષિની વધેલી ઉત્પાદકતા-સિન્થેટીક ખાતરો અને જંતુનાશકો દવાઓને ઉપયોગ, જુવાર, બાજરી, મગફળી, કપાસ, શણ વગેરેની નિકાસો પશુપાલન, ઉછેર ભારતમાં થાય છે. યાંત્રીકરણ, પાણીની દૂષિતતા અને ખેતીની રાહતો દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે. આ દાયકામાં ટકાઉ કૃષિ તરફ વલણ કેટલાક ખેડૂતોમાં વધતું જોવા મળ્યું હતું.

વર્ષ 2007માં દેશના ત્રીજા ભાગનાં કામદારો કૃષિ ક્ષેત્રે રોજગારી મેળવતા હતા. વર્ષ 2008માં કૃષિ અંગેની જાગૃતિમાં વધારો થતા, જેના કારણે કૃષિક્ષેત્રે રોજગારીમાં વધારો થતો જણાયો હતો.

2.5 ભારતમાં કૃષિ ઉત્પાદનમાં વધારા-ઘટાડાનાં વલણો:-

ભારતમાં કૃષિક્ષેત્ર એક મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કૃષિક્ષેત્રને મહત્વ આપતા, ભારત સરકારે ટકાઉ વિકાસ માટે ઘણા પગલાઓ લીધા છે. આ પગલાઓમાં - જમીનની ફળદ્રુપતા સુધારણા અને સિંચાઈની વ્યવસ્થા-પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના દ્વારા કરવામાં આવી, ઓર્ગેનિક ખેતીનો વિકાસ-પરંપરાગત કૃષિ વિકાસ યોજના દ્વારા કરવામાં આવ્યો, બજારની એકાગ્રતાને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યા, ખેતીક્ષેત્રનું જોખમ પ્રધાનમંત્રી ફસલ બીમા યોજના દ્વારા ઘટાડવામાં આવ્યું અને વર્ષ 2016 થી આ બધી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી. ભારતનો કુલ મૂલ્યવર્ધિત (Gross Value Added) GVA Table no.1 વૃદ્ધિદર દ્વારા કૃષિક્ષેત્રનો GVA માં ફાળો નીચે મુજબ જણાવી શકાય છે. મૂલ્યવર્ધિ વૃદ્ધિદર (Gross Value Added-GVA) (2012-13ના ભાવ)

વર્ષ	કુલ GVA	કૃષિ અને એના સંલગ્ન ક્ષેત્રો નું GVA
2012-13	5.4%	1.5%
2013-14	6.3%	4.2%
2014-15	7.1%	-0.2%
2015-16	7.2%	1.2%

સ્ત્રોત :- CSO

ઉપરોક્ત ટેબલ પરથી જોઈ શકાય છે કે કૃષિક્ષેત્ર અને એના સંલગ્ન ક્ષેત્રો નો કુલ મૂલ્યવર્ધિત વૃદ્ધિદર (GVA) વર્ષ 2012-13 થી વર્ષ 2015-16 સુધી ઘટતો જણાય છે. જે નીચી ઉત્પાદકતાનાં કારણે જોવા મળે છે. ભારતનાં મુખ્ય પાકની ખેતી અને ઉત્પાદનમાં વધારા-ઘટાડાનાં વલણ છેલ્લા અમુક વર્ષોના ઘટતા ગયા છે. જેન ટેબલ નં.2 ની મદદ થી જોઈ શકાય છે.

વિસ્તાર મુજબ, (લાખ હેક્ટરમાં) ઉત્પાદન મુજબ (અબજ ટનમાં) અને ઉપજ મુજબ (હેક્ટર મુજબ કિગ્રામાં) માં વિવિધ મુખ્ય પાકો જેવા કે ચોખા, ઘઉં, કઠોળ, દાળ, અનાજ, તેલીબિયા, શેરડી, કપાસ અને શણ નું ઉત્પાદન છેલ્લા વર્ષોમાં નીચો વૃદ્ધિદર જણાય છે. આ ઘટતી ઉત્પાદકતા પાછળ ઘણા કારણો જવાબદાર છે. પણ મુખ્ય કારણ સરકાર દ્વારા ખેતી ક્ષેત્રની ઊંપેક્ષા જતી વધતી જણાય છે.

Table No.2
ભારતમાં વિસ્તાર, ઉત્પાદન અને મુખ્ય પાકોની ઉપજ

પાક	વિસ્તાર મુજબ (લાખ હેક્ટર)					ઉત્પાદન (અબજ ટનમાં)					ઉપજ (હેક્ટર મુજબ કિ.ગ્રા. માં)				
	2013-14-	2014-15	2015-16	2013-14	2014-15	2015-16	2013-14	2014-15	2015-16	2013-14	2014-15	2015-16	2013-14	2014-15	2015-16
ચોખા	441.36	441.10	433.88	106.65	105.48	104.32	2391	2391	2391	2391	2391	2391	2391	2391	2404
ઘઉં	304.73	314.65	302.27	95.85	86.52	93.50	3145	3145	3145	3145	3145	3145	3145	3145	3093
કઠોળ	252.19	251.70	237.75	43.29	42.86	37.93	1717	1717	1717	1717	1717	1717	1717	1717	1596
દાળ	252.12	235.54	252.59	19.25	171.85	16.47	764	764	764	764	764	764	764	764	652
અનાજ	1250.41	1243.00	1226.50	265.04	252.02	252.22	2120	2120	2120	2120	2120	2120	2120	2120	2056
તેલિબિયા	280.50	255.96	261.34	32.74	27.51	25.30	1168	1168	1168	1168	1168	1168	1168	1168	968
શેરડી	49.93	50.66	49.53	352.14	362.33	352.16	70522	70522	70522	70522	70522	70522	70522	70522	71095
કપાસ	119.60	128.19	118.72	35.90	34.80	30.15	510	510	510	510	510	510	510	510	432
શણ	8.38	8.09	7.85	11.69	11.12	10.47	2512	2512	2512	2512	2512	2512	2512	2512	2399

સ્ત્રોત :- CSO

2.6 ભારતીય કૃષિને અસર કરતા પરિબળો :-

હરિયાણી ક્રાંતિ પછી ભારત દેશ સામે ઘણા પડકારો આવ્યા છે. આધુનિકીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણનાં કારણે કૃષિક્ષેત્રને ઘણા પરિબળો અસર કરે છે. જેને નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવે છે.

(1) અનિશ્ચિત આબોહવા :

ગ્લોબલ વોર્મિંગનાં કારણો ભારતમાં આબોહવાની બાબતે સતત અનિશ્ચિતતા જોવા મળે છે. વરસાદી ખેતી પર નબત્તા ખેડૂતોનું પ્રમાણ વધારે છે. અને વરસાદમાં પણ અનિયમિતતા જોવા મળે અને વારંવાર આવતી સુનામી, ઓટ, ભૂકંપ કારણે કૃષિની ઉત્પાદકતા ઘટી રહી છે.

(2) વધતી જતી વસ્તી :-

ભારતમાં વસ્તી વધારો સતત પ્રમાણમાં વધતો જાય છે. જેના કારણે વસવાટ ની જગ્યા માટે ખેતીની જમીનો નો ઉપયોગ બાંધકામ માટે થવા લાગ્યો છે અને બીજી બાજુ જમીનનાં વારસાધિક વિભાગીકરણનાં લીધે જમીનનાં ખેતી માટેના કદ નાના થતા ગયા છે, જે ખેતીની ઉત્પાદકતા ઘટાડે છે. ત્રીજુ, લોકો ની વસ્તી વધતા માંગ પણ વધતી જાય છે પણ ઉત્પાદન વધારો ન થતા, આવી માંગને પહોંચી વળવામાં તકલીફ પડે છે.

(3) આધુનિકીકરણ અને યાંત્રીકરણ:-

ભારતમાં આધુનિકીકરણ અને યાંત્રીકરણનાં લીધે ઉદ્યોગો નો ઉત્પાદન વૃદ્ધિદર વધ્યો છે, પણ એની સામે કૃષિનો ઉત્પાદન દર ઘટ્યો છે. એનું મુખ્ય કારણ એ કે કૃષિક્ષેત્રે ગામડાનાં લોકો પાસે આધુનિકીકરણ અને યાંત્રીકરણ અપનાવવા માટે કુશળતા હોતી નથી. ઓછી આવક ખેતરનું કદપણ નાનું હોવાના કારણે નવા યંત્રોનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. તે અંતે કૃષિની ઉત્પાદકતા ઘટાડે છે.

(4) શહેરીકરણનો પ્રસાર :-

શહેરીકરણ એટલે શહેરી વિસ્તારોનો પ્રસાર વધારવો 40% થી વધુ ઝડપે શહેરી કરણ આપણે ત્યાં જોવા મળે છે. આધુનિક જીવનધોરણો, ઉદ્યોગનો વિકાસ, ગામડા ઓનાં કદમાં ઘટાડો, ગ્રામીણ પ્રજાનું શહેર પ્રત્યેનું આર્કષણ, વસ્તી વિસ્ફોટ, શહેરમાં રોજગારીની તકો સામે કુશળતામાં ખામી વગેરે કારણોનાં લીધે લોકો ખેતી તરફથી આગળ શહેર તરફ વધ્યા છે. જેના કારણે છેવટે ખેતીની ઉત્પાદકતા ઘટવા લાગી છે.

(5) પર્યાવરણને નુકસાન :-

કૃષિનાં હરિયાણી ક્રાંતિ પછી રાસાયણિક ખાતર, જંતુનાશક દવાઓ, ટેકનોલોજીના વધારે પડતા ઉપયોગના કારણે પાણીનું પ્રદૂષણ, જમીનનું પ્રદૂષણ અને હવાનું પ્રદૂષણ વધ્યું છે. જે પર્યાવરણને નુકસાન પહોંચાડે છે. જેની આડઅસરના ભાગરૂપે નવાનવા રોગને આમંત્રે છે.

(6) મૂડીની અછત :-

ભારત જેવા દેશમાં મૂડીની અછત છે, છતાં યાંત્રીકરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે જેના કારણે માનવ શ્રમનો ઉપયોગ પુરતો કરવામાં આવતો નથી અને દેશમાં બેકારીમાં વધારો થતો જાય છે. અને મૂડી ની અછતના કારણે ખેડૂતો વ્યવસ્થિત પદ્ધતિથી ઉત્પાદન કરી શકતા નથી.

(7) ઉદ્યોગીકરણ :-

ઉદ્યોગોને પ્રાધાન્ય બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી આપવામાં આવ્યું હતું. જેના પગલે હાલમાં પણ ભારત સરકાર ઉદ્યોગો પર વધારે ભાર મૂકે છે અને કૃષિને મહત્વ ઓછું આપે છે, જે કૃષિ ઉત્પાદકતાને સીધી રીતે અસર કરે છે.

(8) સામાજિક વાતાવરણ :-

ભારતના ગ્રામ્ય સમાજનું સામાજિક વાતાવરણ નીચી ઉત્પાદકતા માટે જવાબદાર છે. મોટાભાગના ખેડૂતો અશિક્ષિત, વહેમી, રૂઢિચુસ્ત છે. અંધશ્રદ્ધા જ્ઞાતિવાદમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે. જેને પરિણામે કોઈ નવી ટેકનોલોજી, વ્યુહરચના ઝડપથી સમજી શકતા નથી અને અપનાવી શકતા નથી.

ભારતીય કૃષિ

(9) અન્ય પરિબળો :-

જમીન પરનાં દબાણમાં વધારો, સિંચાઈની અછત, કુદરતી આપત્તિ, ગરીબી, બેકારી, કુંટુંબોનાં વધતા કદના પ્રમાણ, સાક્ષરતા પ્રમાણ, સરકારી યોજનાઓ વિષે ઓછી જાણકારી અને પ્રસારણમાં ખામી, ટેકનોલોજી મોંઘી, નીચા આધાર ભાવ અથવા નીચી ટેકાની કિંમત વગેરે જેવા અન્ય પરિબળો કૃષિને અસર કરે છે.

2.7 ભારત સરકારની કૃષિનીતિ:-

દેશની કૃષિનીતિ મુખ્યત્વે ખેત ઉત્પાદન વધારવા માટે, ઉત્પાદકતા વધારવા માટે, અને ખેડૂતોની આવક તથા જીવન ધોરણમાં સતત વધારો કરવા માટે બનાવવામાં આવી છે. આ નીતિનો હેતુ કૃષિ ક્ષેત્રનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો છે.

કૃષિને લગતો સમસ્યાઓને, કુદરતી સ્રોતનો બિનકાર્યક્ષમ ઉપયોગ, ઓછી મૂલ્ય ધરાવતી કૃષિપેદાશને પ્રાધાન્ય, ખામીયુક્ત ખર્ચ-લાભ નો ગુણોત્તર અને સહકારી ખેતીનાં વિકાસનું નીચું પ્રમાણ તથા સ્વ-સહાયક જૂથ (Self help Group) નું ઓછું વિસ્તરણ વગેરે જેવી સમસ્યાઓ દૂર કરવી એ ભારતીય કૃષિનીતિના મુખ્ય હેતુઓ છે.

♦ કૃષિનીતિનાં મુખ્ય હેતુઓ :-

(1) કૃષિસંસાધનોની ઉત્પાદકતા વધારવી:-

કૃષિ સંસાધનોની ઉત્પાદકતામાં સુધારેલ બિયારણ, ખાતર, જંતુનાશક દવા, સિંચાઈની સુવિધા દ્વારા સુધારો કરવો એ મુખ્ય હેતુ છે.

(2) હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદનનાં મૂલ્યમાં વધારો કરવો :-

કૃષિ નીતિનો મુખ્ય હેતુ બીજો એ છે કે હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદન મૂલ્યમાં વધારો કરવો જેનો લાભ નાના અને સીમાંત ખેડૂતોને મળતો રહે.

(3) ગરીબ ખેડૂતોને સંરક્ષણ :-

કૃષિનીતિ નો એક મહત્વનો હેતુ ગરીબ ખેડૂતોનાં હિતનું સંરક્ષણ કરવાનો છે. જેમાં સરકારે મધ્યસ્થી ને નાબૂદી અને જમીન સુધારાથી ગરીબ ખેડૂતોનાં હિતને રક્ષણ આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

(4) ખેતી ક્ષેત્રે આધુનિકતા :-

યોથો મુખ્ય હેતુ કૃષિનીતિનો એ કે, ખેતીક્ષેત્ર આધુનિકતા અપનાવવાનો છે, જેમાં આધુનિક ટેકનિક, સુધારેલા બિયારણ, રાસાયણિક ખાતર, સિંચાઈનાં સાધનો, ટ્રેક્ટર, પંપ, આધુનિક સિંચાઈ પદ્ધતિ અને જંતુનાશક દવાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(5) પર્યાવરણીય અધોગતિની ચકાસણી :-

કૃષિનીતિ એ એક હેતુ પર્યાવરણીય અધોગતિની ચકાસણી કરવાનો રાખ્યો છે અને જરૂરી પગલા લેવામાં આવશે. વૃક્ષારોપણ, અને જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવી વગેરે પગલાં લઈને પર્યાવરણની રક્ષા કરવામાં આવશે.

(6) કૃષિ સંશોધન અને કૃષિ તાલીમ :-

કૃષિનાં સંશોધન અને કૃષિ તાલીમને પ્રોત્સાહન આપવાનો હેતુ પણ ભારતનો કૃષિનીતિ દ્વાર નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે, જેના લાભ દ્વારા ખેડૂત અને સંશોધન સંસ્થા વચ્ચે ગઢ બને છે. જમીનને પણ ટેસ્ટીંગ કરાવી જરૂરી માત્રામાં ઈનપુટ ઉમેરવામાં આવે છે.

(7) અમલદારશાહી ને લગતી અડચણો દૂર કરવો :-

આ કૃષિનીતિનો મુખ્ય હેતુ અમલદાર શાહી ને લગતી અડચણો દૂર કરવાનો છે. સહકારી મંડળીઓ કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીઓ અને સ્વનિર્ભર સંસ્થાઓ પરનો અંકુશ દૂર કરવો.

♦ રાષ્ટ્રીય કૃષિનીતિ, 2000

વર્ષ 2000માં, એનડીએ સરકારે રાષ્ટ્રીય કૃષિનીતિ જાહેર કરી હતી. જેનો મુખ્ય હેતુઓ સાધનોનાં સક્ષણ ઉપયોગ દ્વારા અને ટેકનોલોજીનો સહાય દ્વારા ખાનગી રોકાણ વધારવું, 4 ટકા વાર્ષિક કૃષિ વૃદ્ધિદર મેળવવો અને ખેડૂતોને કિંમત રક્ષણ પુરુ પાડવાનો છે. આ વાર્ષિક વૃદ્ધિદર વર્ષ

2005 સુધી મેળવવો અને આ વૃદ્ધિદર વિવિધ માળખાગત, સંસ્થાકીય, કૃષિગત, પર્યાવરણીય, આર્થિક અને કર સુધારા વગેરેનાં આંતરસંબંધ દ્વારા મેળવવાની બાબત આ કૃષિનીતિમાં નક્કી કરવામાં આવી છે. 1990નાં નીચા કૃષિના વૃદ્ધિદરનાં અુભવના કારણે, આ નીતીની રચના ખૂબ જ જરૂરી હતી. નીતી નાં અનુભવ મુજબ વર્ષ, 1990નાં નીચા કૃષિ વૃદ્ધિદરના મુખ્ય કારણોમાં મિલકતની અછત માળખાગત સુવિધાની ખામી, કૃષિ પેદાશોનાં સંગ્રહ અને વેચાણ પર અંકુશ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આ કૃષિનીતિ એ ખાદ્યસુરક્ષા અને પોષણક્ષમ્ય આહાર દેશનાં મોટા ભાગેની વસ્તીને મળી રહે તથા મોટા પુરવઠામાં કાચો માલસામાન પણ ઉદ્યોગોને પહોંચાડી શકાય, તેની સાથે સાથે નિકાસ માટે પણ વધારાનો પુરવઠો રાખી શકાય, તદ્દુપરાંત ખેડૂતોને ઝડપી અને સમાન વળતર મળી રહે તેવી પદ્ધતિ જોડે કૃષિ વૃદ્ધિદર સતત વધે એની ખાતરી કરે છે.

તેથી, રાષ્ટ્રીય કૃષિનીતિનાં (2000) એ નીચે મુજબનાં મુખ્ય હેતુઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ છે:

- (1) કૃષિક્ષેત્રે 4 ટકા વાર્ષિક વૃદ્ધિદર મેળવવો.
- (2) સાધનોનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરવો અને કુદરતી સંસાધનોની સાચવણી કરવી.
- (3) સમાન વૃદ્ધિદર મેળવવો એટલે કે એવો વૃદ્ધિદર મેળવવો કે જેનો પ્રસાર ખૂબ જ પહોળો હોય અને દેશનાં દરેક પ્રદેશ અને વિવિધ પ્રકારે ખેડૂતો સુધી પ્રસાર હોય.
- (4) માંગ-ચલિત વૃદ્ધિદર મેળવવો અને સ્થાનિક બજારોને પ્રોત્સાહન આપી કૃષિ નિકાસ દરમિયાન જે આવતા પડકારોનો સામનો આર્થિક ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ દ્વારા કરવો.
- (5) ટકાઉ ટેકનોલોજી પર્યાવરણ અને આર્થિક સ્થિરતા દ્વારા વૃદ્ધિદર મેળવવો.

કૃષિમાં ટકાઉપણુ

આર્થિક સ્થિરતા, ટેકનોલોજીકલ સહાય પર્યાવરણ ને બીનજોખમી, ઓછા જોખમી અને સામાજને સ્વીકાર્ય એવા કુદરતી સંસાધનોનો ઉપયોગ કરી કૃષિમાં ટકાઉપણુ લાવવાની વાત આ કૃષિનીતિ દ્વારા પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે.

આ કૃષિનીતિની વ્યૂહ રચના પરિપૂર્ણ કરવા માટે નીચે મુજબના પગલા સૂચવવામાં આવે છે.

- કૃષિ અને વનનાબુદ્ધિ માટે બિન ઉપયોગી વસાહતો નો ઉપયોગ કરવો.
- જમીન પર જૈવિક દબાણ અને બિનકૃષિ ઉપયોગ માટે કૃષિ જમીનનાં અનિશ્ચિત વિભાગને નિયંત્રિત કરવા
- બહુપાક પદ્ધતિ અને આંતરિક પાક પદ્ધતિ દ્વારા પાકની તીવ્રતા વધારવી.
- જમીન અને સપાટીનાં પાણીનાં બુદ્ધિગમ્ય ઉપયોગ પર ભાર મૂકવો જેથી જમીનનાં પાણી ના સંસાધનોનું વધુ શોષણ કરી શકાય, ડ્રિપ અને સ્પ્રિંકલર સિંચાઈ સિસ્ટમ જેવી બહેતર તકનીકો અપનાવવી જેથી પાણીનાં વધુ આર્થિક અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ ની વ્યવસ્થા કરી શકાય.
- વરસાદનાં આધારે દેશનાં પાકનાં વિસ્તારનાં બે-તૃતીયાંશ ભાગનાં વિકાસ માટે વોટરશેડ એપ્રોચ અને વોટર હોવેસ્ટિંગ પદ્ધતિ અપનાવીને ટકાઉ વરસાદી ખેતી માટે સખત રીતે લાંબા ગાળાનાં પરિપ્રેક્ષ્ય યોજનાને અમલ કરવો.
- પર્યામિ નાણાકીય પ્રોત્સાહનો અને વૃક્ષો અને ગોચરની પ્રાપ્તિ પૂરા પાડવાનાં જેના દ્વારા વિશાળ જાહેર વસાહત પરચિકત્સા / વનસંવર્ધન કાર્યક્રમોનાં વિકાસમાં ખેડૂતો અને ભૂમિ મજૂરોની સામેલગીરીની માંગ કરવામાં આવશે.

● સ્વાધ્યાય

- સૌહાર્દાંતિક પ્રશ્નોનાં જવાબ આપો.
- 1. ભારતીય કૃષિની સ્થિતિ સવિસ્તાર સમજાવો.
- 2. ભારતમાં કૃષિનું મહત્વ સમજાવો.

ભારતીય કૃષિ

3. ભારતીય કૃષિમાં વધારા-ઘટાડાનાં વલણો જણાવો.
4. ટૂંકનોંધ લખો : હરિયાણી ક્રાંતિ
5. વૈશ્વિકીકરણ અને ઉદારીકરણ પછી કૃષિક્ષેત્રની પરિસ્થિતિ જણાવો.
6. ભારતીય કૃષિનીતિ સવિસ્તાર જણાવો.
7. રાષ્ટ્રીય કૃષિનીતિ નાં હેતુઓ જણાવો.

● ટૂંકા પ્રશ્નો :-

1. ભારત આઝાદ થયો પછી, દેશની પરિસ્થિતિ કેવી હતી ?
2. ભારતમાં કૃષિનું મહત્વ ટૂંકમાં જણાવો.
3. કૃષિને ઉદ્યોગો માટે પૂરક કેમ ગણવામાં આવે છે ?
4. હરિયાણી ક્રાંતિ ક્યા ક્યા પાકોમાં જોવા મળે છે ?
5. ભારતીય કૃષિનીતિનું અર્થતંત્રમાં મહત્વ જણાવો.
6. કૃષિ વિકાસ પર શહેરીકરણની અસર જણાવો.
7. કૃષિનીતિનાં મુખ્ય હેતુઓ, જણાવો.
8. કૃષિમાં ટકાઉપણું એટલે શું ? સમજાવો.
9. ઔદ્યોગિકરણની કૃષિવિકાસ પર નકારાત્મક અસર જણાવો.
10. કૃષિવિકાસ, હરિયાણી ક્રાંતિ અને પર્યાવરણીય અધોપતન વચ્ચે સંબંધ સમજાવો.

● MCQ

1. દેશનાં અર્થતંત્રને કેટલા ક્ષેત્રો દ્વારા વિભાજિત કરવામાં આવે છે ?
(A) ત્રણ (B) ચાર (C) પાંચ (D) બે
2. કૃષિ પાકનાં મુખ્ય સ્વરૂપ કેટલા છે ?
(A) બે (B) ત્રણ (C) ચાર (D) પાંચ
3. વિકસતા દેશોમાં શ્રમદીઠ ઉત્પાદકતા શા માટે નીચી જોવા મળે છે ?
(A) વધુ કૃષિ ઉત્પાદન (B) વધુ શ્રમિકો
(C) ઓછું કૃષિ ઉત્પાદન (D) ઓછા શ્રમિકો
4. જે પાકનો ઉપયોગ સીધો અન્ન તરીકે કરવામાં આવતો હોય તેવા પાકને શું કહેવાય ?
(A) કઠોળ (B) ધાન્ય (C) તેલીબિયા (D) રોકડિયા પાક
5. મગફળીને ક્યા પાક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે
(A) અનાજ (B) ધાન્ય (C) કઠોળ (D) અનાજેતર
6. દેશનાં ક્યા વર્ષ પછી થયેલા કૃષિવિકાસને 'હરિયાણી ક્રાંતિ' તરીકે ઓળખાય છે ?
(A) 1967 (B) 1968 (C) 1970 (D) 1991
7. 'હરિયાણી ક્રાંતિ' પછી કઠોળની માથાદીઠ પ્રાપ્યતા માં શું ફેરફાર થયો છે ?
(A) વધી છે. (B) સ્થિર રહી છે.
(C) ઘટી છે. (D) તીવ્ર વધારો થયો છે.
8. ખેડૂતોને પોતાનાં ઉત્પાદનની યોગ્ય કિંમત પૂરી પાડવામાં માટે.....
(A) સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો
(B) નિયંત્રિત બજારોની સ્થાપના કરવામાં આવી
(C) ખેતપેદાશોની નિકાસો મુક્ત કરવામાં આવી
(D) ધિરાણની સવલતોમાં વધારો કરવામાં આવ્યો.

9. કૃષિમાં સુધારેલા બિયારણો કયા પ્રકારનો સુધારો કહેવાય છે ?
 (A) ટેકનોલોજીકલ (B) જમીન-સુધારણા
 (C) ઉત્પાદકીય (D) સંસ્થાકીય
10. કૃષિક્ષેત્રે રાસાયણિક ખાતરનાં ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપવા શું પગલા લેવામાં આવ્યા ?
 (A) ખાતરની આંચાત વધારવામાં આવી
 (B) સહકારી મંડળીઓને લોન આપવામાં આવે છે
 (C) કૃષિ સંસોધન માટે નાણા ફાળવવામાં આવે છે
 (D) સરકાર નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે.
11. કૃષિ ક્ષેત્રે 'હરિયાણી ક્રાંતિમાં' કયા સુધારા કરવામાં આવ્યા ?
 (A) સુધારેલ બિયારણ (B) રાસાયણિક ખાતર
 (C) યાંત્રિકરણ અને આધુનિકરણ (D) ઉપરોક્ત બધાનો સમાવેશ થાય છે
12. કઈ પંચવર્ષીય યોજનામાં કૃષિપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો ?
 (A) પ્રથમ (B) દ્વિતીય (C) તૃતીય (D) ચોથી
13. વર્ષ 2013-14 માં કૃષિ અને તેના સંલગ્ન ક્ષેત્રોનું જી.વી.એ (Gross Value Added) કેટલું હતું ?
 (A) 3.2 (B) 4.2 (C) 5.2 (D) 6.2
14. વર્ષ 2015-16માં વિસ્તાર મુજબ યોજાનું ઉત્પાદન કેટલા લાખ હેકટર કરવામાં આવ્યું હતું ?
 (A) 433.88 (B) 533.88 (C) 333.88 (D) 633.88
15. હરિયાણી ક્રાંતિ મુખ્યત્વે કયા પાકમાં જોવા મળી હતી ?
 (A) ઘઉં (B) તેલીબિયા (C) શેરડી (D) રાણ
16. કૃષિનીતિમાં કૃષિવૃદ્ધિદર કેટલો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો હતો ?
 (A) 2 (B) 3 (C) 4 (D) 5
17. નીચેનામાંથી કયો હેતુ કૃષિનીતિનો નથી ?
 (A) કૃષિ માટે બિન ઉપયોગી વસાહતોની જમીનનો ઉપયોગ
 (B) જૈવિક દબાણને નિયંત્રિત કરવું
 (C) બહુવિધપાક પદ્ધતિ અપનાવવું
 (D) ઉદ્યોગોને પ્રાધાન્ય આપવું.
18. કૃષિમાં ટકાઉપણું એટલે
 (A) આર્થિક સ્થિરતા (B) ટેકનોલોજીકલ સહાય
 (C) પર્યાવરણીય બીનજોખમી (D) ઉપરોક્ત બધાજ

: રૂપરેખા :

- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 વ્યાખ્યા
- 3.3 હેતુ
- 3.4 અવરોધક પરિબલો
- 3.5 આર્થિક સુધારા
- 3.6 આર્થિક સુધારાના અંગો
- 3.7 આર્થિક સુધારાના ફાયદાઓ
- 3.8 આર્થિક સુધારાની મર્યાદાઓ

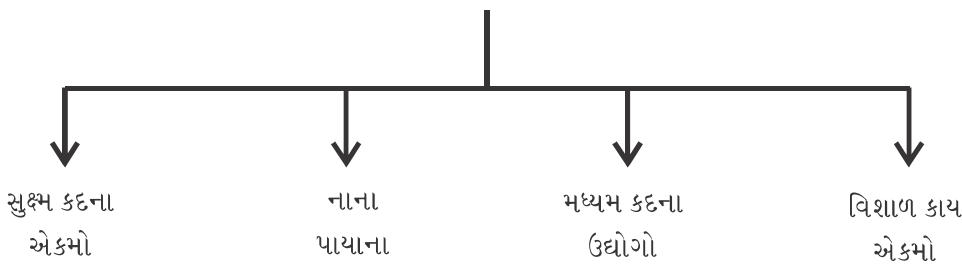
3.1 પ્રસ્તાવના :-

દેશના અર્થતંત્રના વિકાસમાં ત્રણ પરિબલો અંગેની ભૂમિકા મહત્વની હોય છે. દેશનો આર્થિક વિકાસ ખેતી ક્ષેત્ર ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર અને સેવા ક્ષેત્ર ઉપર આધારીત છે. અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં ખેતી ક્ષેત્રને પ્રાથમિક ક્ષેત્ર પણ ગણવામાં આવે છે. ઉદ્યોગ એટલે કે 'મેન્યુફેક્ચરીંગ' ગણવામાં આવે છે. અને 'દ્વિતીય ક્ષેત્ર' પણ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે સેવા ક્ષેત્રને 'તૃતીય' પણ કહેવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગ એટલે કે મેન્યુફેક્ચરીંગ આર્થિક વિકાસ માટેનું મહત્વનું ચાલક બળ છે. ભારતમાં સ્વતંત્રતા પૂર્વે કેટલાંક મર્યાદિત ઉદ્યોગો હતા. જેમાં હાથસાપ, વણાટ, કાપડ ઉદ્યોગ મહત્વના હતા પરંતુ આપણે જેને 'હાર્દરૂપ' કહીએ છીએ. તેવા લોખંડ - પોલાદ ઉદ્યોગનો પાયો ઈ.સ. 1907માં મૂળ પારસી પણ ભારતમાં જેમનું બહુ મોટું યોગદાન છે. તેવા શ્રી જમશેદજી નસરવાળજી ટાટા હતો. 1907 માં 'જમશેદપુર' માં તેઓએ 'લોખંડ અને પોલાદ'નું પ્રથમ એકમ શરૂ કર્યું હતું. આ એકમની કાર્યપદ્ધતિ ગુણવત્તા અને ચાહના એટલી હતી કે 'જમશેદપુર' ટાટાનગર તરીકે આજે પણ ઓળખાય છે. ઘણા લોકો આજે પણ તેને 'સ્ટીલ સીટી' તરીકે ઓળખે છે. સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ ઝડપથી થયો. બીજું પંચવર્ષિય યોજનાના કાળમાં ઈ.સ. 1956 પછી ભારતમાં સરકાર દ્વારા ભીલાઈ (મધ્યપ્રદેશ), રૂર કેલા (ઓરીસ્સા/બોકારો (બિહાર) અને દુર્ગાપુર (પ.બંગાળ) ચાર મોટા એકમો શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા.

વર્તમાન ભારતમાં લોખંડ પોલાદ ઉપરાંત - સીમેન્ટ ખાતર, કોલસા અને ખનીજ તેલનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

ભારત સરકાર પ્રતિ વર્ષ ખેતી ઉત્પાદનની જેમ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનો આંક પણ તૈયાર કરે છે. ભારતમાં ઉદ્યોગને મુખ્યત્વે 4 વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

3.2 વ્યાખ્યા :-

ભારત સરકારની નવી નીતિ પ્રમાણે સુક્ષ્મ કદ, નાના પાયાના એકમો, મધ્યમ કદના ઉદ્યોગો અને વિશાળ કદની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરવામાં આવેલ છે.

(1) **સુક્ષ્મ કદ** : મેન્યુફેક્ચરીંગ એકમો કે જેમાં વધુમાં વધુ રૂા. 25 લાખ સુધીનું રોકાણ પ્લાન્ટ અને મશીનરીમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે ‘સુક્ષ્મ કદના’ ‘મેન્યુફેક્ચરીંગ’ એકમો છે.

જો એકમ ‘સેવાક્ષેત્ર’નું હોય તો મહત્તમ રોકાણ રૂા. 10 લાખ સુધી હોય તેવા ‘સુક્ષ્મકદના સેવા એકમો’ છે.

(2) **નાના પાયાના એકમો** : જે મેન્યુફેક્ચરીંગ એકમોમાં પ્લાન્ટ અને ગણતરીમાં રૂા. 25 લાખથી વધુ પણ રૂા. 5 કરોડથી ઓછું રોકાણ કરવામાં આવે તેને ‘નાના પાયાના મેન્યુફેક્ચરીંગ એકમો’ ગણાય છે.

જે ‘સેવા એકમો’માં કુલ રોકાણ રૂા. 10 લાખથી વધુ પણ રૂા. 2 કરોડથી ઓછું રોકાણ કરવામાં આવે તેને ‘સેવા કામના’ નાના કામના એકમો ‘ગણવામાં આવે છે.’

(3) **મધ્યમકદ** : જે એકમો મેન્યુફેક્ચરીંગમાં છે અને પ્લાન્ટ તથા મશીનરીમાં કુલ મળીને રૂા. 5 કરોડથી વધુ પણ રૂા. 10 કરોડથી ઓછું રોકાણ હોય તેવા એકમોને ‘મધ્યમ કદના મેન્યુફેક્ચરીંગ એકમો’ ગણવામાં આવશે.

સેવા ક્ષેત્રમાં જે એકમો રૂા. 2 કરોડથી વધુ પણ રૂા. 5 કરોડથી ઓછું રોકાણ કરતા હોય તેવા એકમો ‘મધ્યમ કદના સેવા એકમો ગણાશે.’

◆ **મોટા કદ** : જો મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રમાં રૂા. 10 કરોડથી વધુ રોકાણ કરવામાં આવ્યું હોય અથવા સેવા ક્ષેત્રમાં રૂા. 5 કરોડથી વધુ રોકાણ કરવામાં આવ્યું હોય તેવા એકમોને ‘મોટા કદ’ના એકમો ગણવામાં આવશે.

3.3 હેતુ :

સુક્ષ્મ, નાના પાયાના અને મધ્યમ કદના એકમોને પ્રાધાન્ય આપવાની નીતિ ભારતમાં જોવા મળી છે. ભારત મુખ્યત્વે ગામડાઓ અને નાના નગરોનો બનેલો દેશ છે. ઈ.સ. 2011ની જન સંખ્યા પ્રમાણે ભારતમાં આજે પણ 69 ટકા જેટલી વસતિ ગામડામાં વસે છે. ગામડાઓમાં અશિક્ષિત અને અર્ધશિક્ષિત વર્ગ ઘણો મોટો છે. આ વર્ગમાં મોટાભાગના લોકો એવા છે જેની પાસે બહુ મોટી અસ્કમાયત મિલકત પણ નથી. આ વર્ગ આર્થિક સ્થિરતા માટે ‘સ્વ’ ઉપર વધારે આધારીત છે. આ વર્ગ પાસે કોઈ સુઝ છે. નાના નાના કૌશલ્યો પણ છે વિકાસની મુખ્યધરીમાં આ વર્ગને જોડવા માટે સરકારે સુક્ષ્મ, નાના અને મધ્યમ એકમોને પ્રોત્સાહન આપવાનું નક્કી કર્યું છે.

સરકારના મુખ્ય હેતુઓને નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

(1) આર્થિક ક્ષમતા ઓછી છે પણ કૌશલ્ય સંપન્ન છે તેવા લોકો સ્વ રોજગારી માટે પ્રવૃત્ત થાય તેવું વાતાવરણ નિર્માણ કરવું.

(2) ગ્રામ્ય વિસ્તાર/ નાના નાના નગરોમાં જ્યાં વસવાટ છે ત્યાં નજીકમાં જ રોજી રોટી માટે પ્રબંધ કરવો વિકેન્દ્રીત વિકાસને વેગ આપવો.

(3) ભારતમાં પ્રથમ પરંપરાગત ટેકનોલોજીથી કરકસર યુક્ત વિકાસનો માર્ગ નક્કી કરવો

(4) ભારત દેશમાં જ્યાં સામાજિક મૂલ્યો રૂઢીઓનો પ્રભાવ છે ત્યાં સામાજિક દષ્ટિએ બદ્ધિવૃત્ત વર્ગને વિકાસમાં જોડીને સન્માન તથા વિકાસનું વાતાવરણ નિર્માણ કરવું.

◆ **નાણાં પ્રબંધ** : સુક્ષ્મ, નાના પાયાના નવા મધ્યમ એકમો સાથે જોડાયેલ વર્ગમાં મોટાભાગના લોકો એવા છે. જેમની પાસે નાનું મોટું કૌશલ્ય છે. આપ બળે આગળ આવવાની તૈયારી પણ છે. પરંતુ ‘મૂડી’ તેમની માટે મુખ્ય પ્રશ્ન છે આ વર્ગ પાસે પ્રારંભ કરવા માટે જેને ‘બીજ મુડી’ (સીડ કેપીટલ) કહેવાય તેની પણ અછત હોય છે.

ભારત સરકારે પ્રારંભથી જ આવા એકમોને પ્રારંભિક તબક્કો જરૂરી બીજ મૂડીનો પ્રશ્ન અવરોધ રૂપ ન બને તે માટે અને આવા એકમોનો હળવે વિસ્તાર કરવો હોય કે વૈવિધ્યીકરણ કરવું

ભારતમાં ઉદ્યોગ

હોય તો તે પ્રત્યેક તબક્કો ચીજ વસ્તુની ખરીદી માટે પર્યાપ્ત મૂડી મળી રહે તે માટે સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાઓ પણ કરી છે.

સુક્ષ્મ, નાના પાયાના તથા મધ્યકદના એકમોને જુદા જુદા તબક્કે મુડીથી સહાય માટે સરકાર/ અર્ધ સરકારી સંસ્થાકીય વ્યવસ્થા કરી છે.

રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ‘સ્મોલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ડેવલપમેન્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (સીડબી)’ નામની સંસ્થા કાર્યરત છે. ‘સીડબી’નું મુખ્ય કામ સુક્ષ્મ, નાના પાયા તથા મધ્યમકદના એકમોને મૂડી પૂરી પાડનાર સંસ્થાઓને મૂડી આપે છે એટલે કે ‘રીફાઈનાન્સીંગ પુન મૂડીકરણનું કામ કરે છે.’

નાણાં પ્રબંધ માટે પ્રત્યક્ષ રીતે કામ કરતી મુખ્ય સંસ્થાઓમાં ‘ઈન્ડસ્ટ્રી અલ ડેવલપમેન્ટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા - આઈ.ડી. બી.આઈ છે જે હવે બેંક તરીકે જ કાર્યરત છે.’

સ્મોલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ફાઈનાન્શિયલ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા “ભારતીય લઘુ ઉદ્યોગ નાણાંકીય નિગમ) ત્રીજી મહત્વની સંસ્થા છે.”

પ્રત્યેક રાજ્યમાં “રાજ્ય નાણાં નિગમ સ્ટેટ ફાઈનાન્શિયલ કોર્પોરેશનનો પણ કાર્યરત છે. આ સિવાય ‘નાબોર્ડ’ (નેશનલ બેંક ફોર રૂરલ ડેવલપમેન્ટ) 1983થી કાર્યરત છે. નાબોર્ડ ખેતી વિકાસ ઉપરાંત ગ્રામીણ કારીગરીને તાલીમ માટે નાણાં સહાય પણ કરે છે.

સમગ્ર દેશમાં સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા જે સરકારી બેંક છે તે ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય કૃત બેંક અને ખાનગી બેંક પણ સુક્ષ્મ નાના પાયાના મધ્યમ એકમોને વ્યાજબી દરે હળવી શરતોએ ધિરાણની કામગીરી કરે છે.

સુક્ષ્મ - નાના પાયાના તથા મધ્યમ એકમોને પ્રોત્સાહીત કરવા સ્થિર કરવા ખાસ કરીને સુક્ષ્મ એકમો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને ભારત સરકારે ‘સીડબી’ નામ હેઠળ સ્વતંત્ર અંગભૂત એકમ શરૂ કરેલ છે. તા. 8 એપ્રિલ 2015થી આ એકમ શરૂ કરવામાં આવેલ છે. જેનું મુખ્યાલય મુંબઈમાં છે સંસ્થાનું ટૂંકુનામ ‘મુદ્રા બેંક’ છે જેનું મૂળ નામ “માઈકો યુનીટ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ રીફાઈનરી” છે.

◆ નાના તથા મધ્યમ ઉદ્યોગોનો વિકાસ : (MSME)

NSSOના 73માં રાઉન્ડમાં દર્શાવેલ છે તે મુજબ 2015-16માં MSMEનું કુલ પ્રમાણ 633.88 લાખ (બિનકૃષિ) જેટલું હતું. એ પૈકી 196.65 લાખ એકમો (31%) મેન્યુફેક્ચરીંગ ક્ષેત્રમાં હતા. 230.35 લાખ એકમો (36%) તાલીમ સેવાક્ષેત્રમાં હતા જ્યારે અન્ય ક્ષેત્રમાં 206.85 લાખ એકમો એટલે કે 33% એકમો હતા.

633.88 લાખે એકમો પૈકી 324.88 લાખ એકમો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં હતા અને 309.0 લાખ એકમો શહેરી ભારતમાં હતા. MSMEના કુલ 324.88 લાખ ગ્રામ્ય એકમોમાંથી 77.86% એકમો પુરુષોની માલિકીના હતા જ્યારે 22.14% એકમોની માલિકી મહિલાઓની હતી. શહેરી ભારતના એકમોમાંથી 81.58% એકમો પુરુષોની માલિકીના અને 18.42% એકમો મહિલાઓની માલિકીની હતા. એકદરે 79.63% એકમો પુરુષોના તથા 20.37% એકમો મહિલાઓના હતા.

જો વર્ગીકરણ મુજબ તપાસવામાં આવે તો સૂક્ષ્મ કદ ના 79.56% એકમો પુરુષો તથા 20.55% એકમો મહિલાઓના હતા નાના પાયાના એકમો પૈકી 94.74% પુરુષો તથા 5.26% એકમો મહિલાઓના હતા. મધ્યમ કદના એકમો પૈકી 97.33% પુરુષો તથા 2.67% એકમો મહિલાઓના હતા.

ભારતમાં સુક્ષ્મ નાના અને મધ્યમ કદના એકમો જે આવેલા છે તેમાં જો સામાજિક જૂથ પ્રમાણે વિભાગ કરવામાં આવે તો ગ્રામ્ય માં 51.59% એકમો OBC વર્ગની માલિકીના 15.37% એકમો અનુસૂચિત જાતિના તથા 6.70% એકમો અનુસૂચિત જનજાતિના હતા. આપણે જેને સવર્ણ કરીએ છીએ તેમની પાસે 25.62% માલિકી હતી. જ્યારે શહેરી ભારતમાં OBC પાસે 47.80% અનુસૂચિત જાતિ પાસે 9.45% તથા અનુસૂચિત જનજાતિ પાસે 1.83 % એકમો હતા જ્યારે સવર્ણ પાસે 40.86% એકમો હતા.

સુક્ષ્મ કદના કુલ એકમો પૈકી 49.84 % એકમો OBC પાસે 12.48 % એકમો અનુસૂચિત જાતિ અને 4.11 % એકમો અનુસૂચિત જનજાતિ પાસે હતા તથા સવર્ણ પાસે 32.79 % હતા. નાના પાયાના એકમો માં 29.64 % એકમો OBC પાસે હતા, 5.85 % એકમો અનુસૂચિત જાતિ પાસે

તથા. 1.65 % એકમો અનુસૂચિત જનજાતિ પાસે હતા જ્યારે સવર્ણ પાસે 62.82 % એકમો હતા મધ્યમ કદના કુલ એકમો પૈકી 33.85 એકમો OBC પાસે તથા 61 % સવર્ણોની માલિકીના હતા. એકંદરે MSMEમાં OBC વર્ગ પાસે 49.72 %ની માલિકી ધરાવે છે તથા સવર્ણે 32.95 % માલિકી ધરાવે છે.

◆ રોજગારી :

MSMEમાં ગ્રામીણ ભારતમાં 496.78 લાખ લોકોને રોજગારી મળે છે. જે પૈકી 186.56 લાખ લોકોને મેન્યુફેક્ચરીંગમાં, વ્યાપાર સેવામાં 160.64 લાખ લોકોને તથા અન્ય ક્ષેત્રમાં 150.53 લાખ લોકોને રોજગારી મળે છે. વિજળીમાં નગણ્ય 6 લાખ લોકોને રોજગારી મળે છે.

શહેરી ભારતમાં MSMEમાં રોજગારીનું પ્રમાણ 612.50 લાખ છે જે પૈકી 173.86 લાખ લોકોને મેન્યુફેક્ચરીંગમાં 226.54 લાખ લોકોને વેપાર સેવામાં 211.69 લાખ લોકોને અન્ય ક્ષેત્રમાં રોજગારી મળે છે ટકાવારી પ્રમાણે MSMEમાં કુલ રોજગારીના મેન્યુફેક્ચરીંગમાં 32% વેપાર સેવા માં 35% અને અન્ય ક્ષેત્રમાં 33% લોકોને રોજગારી મળે છે.

3.4 અવરોધક પરિબળો :

સ્વતંત્ર ભારતમાં આયોજક કાળ દરમ્યાન સતત સુક્ષ્મ નાના પાયાના તેમજ મધ્યમ કદના એકમોને પ્રોત્સાહિત કરવાના પ્રયત્નો થયા છે. ભારત સરકાર માત્ર આ જ વિભાગ માટે સ્વતંત્ર એવા રાજ્ય કક્ષાના મંત્રી સાથેનું કાર્યાલય પણ ચલાવે છે. જેની અંદર કૌશલ્ય સંપન્ન વિશેષ અધિકારીઓ ફરજ બજાવે છે અને રાજ્ય સરકારોની સાથે રહીને છેક તળીયા સુધી સંકલનની કામગીરી કરે છે. આમ છતાં રાષ્ટ્ર પાસે જે કુલ માનવ મુડી છે તે માનવ મૂડી પાસે જે પરંપરાગત સાધનો અને સૂજ છે તેને વિકાસની મુખ્ય ધરીમાં જોડવા માટેની કામગીરી અપેક્ષા કરતા ઓછી જોવા મળે છે. તેના કારણમાં કેટલાંક આર્થિક અને બિનઆર્થિક એવા પરિબળો જવાબદાર છે જે નીચે મુજબ છે.

(1) નાણાં પ્રબંધ :

ભારત સરકારે નાના માણસોની ટુંકાગાળાની મૂડીની જરૂરીયાતો ને ધ્યાનમાં લઈને સંસ્થાકીય પ્રયાસો કર્યા છે પરંતુ આ પ્રયાસોમાં મૂડી સ્ત્રોત સ્વયં મર્યાદા ધરાવે છે. ખાસ કરીને MSME માટે જે કુલ ફાળવણી છે તે જરૂરિયાતની સરખામણીમાં ઓછી છે. આજે જ્યારે ગુણવત્તાયુક્ત સાધનોની માંગ વધતી જાય છે ત્યારે સ્પર્ધાત્મક ગુણવત્તામાં ટકી રહેવા માટે મૂડીની જરૂરિયાત મહત્વની છે. ખાસ કરીને સુક્ષ્મ એકમોને ભારે મૂડીરોકાણ કરતા રોજબરોજની કાર્યકારી મૂડીની માંગ વધુ છે તે સંતોષાતી નથી. અપ્રાપ્ત મૂડીને કારણે એકમોના નિયમિત અસરકારક સંચાલનમાં વિક્ષેપ ઉભા થાય છે.

(2) ટેકનોલોજી :

MSME એકમો જાત મહેનતે તૈયાર થયેલા એકમો છે. બજારમાં જે પ્રમાણમાં માંગ વધે છે. અને જે ઝડપથી માંગનું સ્વરૂપ બદલાય છે તેને પહોંચી વળવા કેવળ માનવબળ ટુંકું પડે છે. જેથી નાના મોટા ઉપકરણો ધરાવતી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અનિવાર્ય છે. બજારની ભાષામાં આ ટેકનોલોજી એક નિપજક (Input) છે જે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત નથી. આ ટેકનોલોજી માલિકી અથવા ભાડેથી મેળવવા મૂડી ઉપરાંત અન્ય પ્રક્રિયા પણ અવરોધ રૂપ છે. ખાસ કરીને જે ટેકનોલોજીમાં ઉર્જાનો ઉપયોગ છે તે પ્રશ્ન વિશેષ છે.

(3) તાલીમ :

સૂક્ષ્મ અને નાના એકમોમાં જે વર્ગ જોડાયેલા છે તે સ્વયંસૂજથી કામ કરે છે. વર્તમાન સમયમાં ટેકનોલોજી સંપન્ન માનવ મૂડી વિશેષ જરૂરી બને છે. આ વર્ગ પાસે નવીનીકરણની માહિતી પુરતી નથી અને માહિતી હોય તો ઉપયોગ કરવાની પધ્ધતિઓથી અજ્ઞાન છે એટલે કે સુક્ષ્મ અને નાના એકમોમાં માલિકો કે કારીગરોને વિશેષ તાલીમની જરૂરિયાત છે અને આ પ્રકારના તાલીમ કેન્દ્રો પણ સહજ સુલભ નથી. વૈશ્વીકરણમાં અઘતન તાલીમ કેન્દ્રો માટે આગ્રહ છે. સુક્ષ્મ અને નાના એકમો પાસે સંગઠિત તાકાત નથી તેથી સરકાર પાસેથી જેટલી માત્રામાં તાલીમી સહાય મળે તેનાથી એકમો ચાલે છે.

ભારતમાં ઉદ્યોગ

(4) બજારી કરણનો અભાવ :

જે વસ્તુઓ કે સેવાઓ સુક્ષ્મ કદના કે નાના એકમો તૈયાર કરે છે તેની બજાર માંગ ઊભી કરવા માટેના પ્રયત્નોનો અભાવ છે. ભારત જેવાં વિશાળ બજારને પહોંચી વળવા માટે અલગ ટેકનોલોજી છે. સંચાલકો પાસે આવી બજારી ટેકનોલોજીનું પૂરતું જ્ઞાન પણ નથી અને તેની સેવા ખરીદવા માટે સાધનો પણ નથી. એકંદરે એવું જોવા મળે છે કે જેનો વિજળી વેગે પ્રચાર થાય નવીનીકરણથી પ્રચાર થાય તેવા ઉત્પાદનો બજારમાં ઝડપથી છવાય છે. તેની સ્પર્ધામાં સૂક્ષ્મ અને નાના એકમો ગુણવત્તા હોય તો પણ બજારમાં ટકી શકતા નથી જેના કારણે સતત ટકી રહેવાના પ્રયત્નો ઉભા થાય છે.

(5) સંસ્થાકીય નીતિ :

સરકારે જે એકંદરે નીતિ અપનાવી છે તે મુખ્યત્વે મોટા એકમોને અથવા મધ્યમ એકમોને અનુકૂળ છે. આજે નાના ઉદ્યોગો માટે આધાર મેમોરેન્ડમની યોજના અમલમાં છે જુદા-જુદા પ્રકારની 21 ટેકનોલોજીની સેવાઓ ઉપલબ્ધ છે પરંતુ તેની મર્યાદા એ છે કે તે સરકારી સેવા છે એટલે કે તેની માહિતી અને પ્રસારણમાં ખામી છે. એકંદરે સુક્ષ્મ અને નાના એકમોને મંજૂરીની પ્રક્રિયાથી માંડીને ભૂમિની પ્રાપ્યતા, મૂડી, શ્રમ નીતિ વગેરે બાબતે સંકલનનો અભાવ છે. જેના કારણે નવા એકમો બંધ થાય છે.

3.5 આર્થિક સુધારા :

સ્વતંત્રતા પછી આપણા દેશમાં આપણે મિશ્ર અર્થ નીતિ અપનાવી મિશ્ર અર્થ કારણ એટલે એવી વ્યવસ્થા જેમાં ઉત્પાદનના સાધનોની માલિકી અંગે સ્વતંત્રતા નથી કે સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ નથી. અંશતઃ માલિકી ખાનગી તથા અંશતઃ માલિકી સરકારની છે.

આનો હેતુ એ હતો કે સ્વતંત્ર ભારતમાં જે આર્થિક આંતર માળખું ઊભું કરવાની જરૂરિયાત હતી તેમાં જંગી મૂડી રોકાણ આવશ્યક હતું અને તેનો વળતર ગાળો લાંબો હતો. ખાનગી ક્ષેત્ર આ સાહસોમાં રોકાણ કરવા માટે ઓછો રસ ધરાવે. જે સેવાઓ કે સાધનો જરૂરી હોય અને જો તેનું ખાનગીકરણ હોય તો તે સેવા કે સાધનોનો ખર્ચ વધુ આવે જે સામાન્ય વર્ગના ગજાની બહાર હોય આને ધ્યાનમાં લઈ આપણે મિશ્ર અર્થકારણ અમલમાં મૂક્યું. અને તે પ્રમાણે પાયાના આંતર માળખાના કામ, સંરક્ષણ વગેરે જાહેર ક્ષેત્ર હસ્તક રહ્યા અને અન્ય કામોમાં ખાનગી ક્ષેત્રને છૂટ મળી.

1967 પછી સમાજવાદનો આક્રમક તબક્કે આવ્યો અને ભારતમાં લગભગ અંકુશિત અર્થકારણ અમલમાં આવ્યું જેમાં ખાનગીને અવકાશ ન હતો. ચાર દાયકા સુધી એકંદરે મિશ્ર અર્થતંત્રમાં અંકુશનો અનુભવ કર્યા પછી 1991માં આપણા દેશમાં આર્થિક સુધારાનો પ્રારંભ થયો.

◆ સુધારાના કારણો :

(1) 1991માં જ્યારે નવી સત્તા અમલમાં આવી ત્યારે કુગાવાનો દર લગભગ 17% હતો. એટલે કે કુગાવો બેકાબુ હતો.

(2) ભારત સરકારની તિજોરીમાં વિદેશી હુંડિયામણની તીવ્ર કટોકટી હતી. વધુમાં વધુ 30 દિવસનો જ પુરવઠો હતો જેના કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારોની કટોકટી ઊભી થઈ હતી.

(3) ભારત દેશ દેવાના વિષયકમાં ફસાયેલો હતો એટલે કે અગાઉ કરેલ દેવાના વ્યાજની ચૂકવણી માટે પણ દેવું કરવાનો સમય આવ્યો હતો. જે આર્થિક કટોકટી કહી શકાય.

આ કારણોને ધ્યાનમાં લઈ સૌ પ્રથમ ઝડપથી આર્થિક સ્થિરતા આવે તે માટે આર્થિક સુધારા અમલમાં મુકવા માટે તે સમયના વડાપ્રધાન શ્રી. પી.વી નરસિંહ રાવે તે સમયના નાણાંમંત્રી ડો. મનમોહન સિંઘને પુરતી સત્તા આપી જેનાં પગલે આર્થિક સુધારા અમલમાં આવ્યા.

3.6 આર્થિક સુધારાના અંગો :

આર્થિક સુધારાના મુખ્ય ચાર અંગો છે. ઉદારીકરણ, વૈશ્વિકરણ ખાનગીકરણ અને માળખાકીય સમાયોજન

◆ ઉદારીકરણ :

ઉદારીકરણનો અર્થ એવો થાય કે સરકાર હવે ધંધાકીય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી પોતાનો હાથ

પાછો ખેંચી લેશે. 1991માં જ્યારે નવી સરકાર આવી ત્યારે નાની મોટી કુલ મળીને 85 જેટલી વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદન ઉપર કેવળ સરકારનો જ હક હતો. આના ઉત્પાદન કે વિતરણમાં ખાનગી ક્ષેત્રને અધિકાર ન હતો. ઉદારીકરણ હેઠળ સૌ પ્રથમ આ વસ્તુઓની યાદી 85 થી ઘટાડીને 17 કરવાના આવી ત્યાર બાદ 8 તથા ત્યાર બાદ તે ઘટાડીને 3 આનું મુખ્ય કારણ ઉત્પાદન વૃદ્ધિ, ઝડપી ઉત્પાદન, વિવિધતા તથો રોજગારી ગણાવી શકાય. જ્યારે પ્રતિબંધ હતો ત્યારે તુમારશાહીમાં એટલે કે વહીવટી જડતામાં મોટાભાગની પ્રવૃત્તિઓ ધીમી હતી. કેવળ સરકારી હોવાના કારણે સુરક્ષાના માહોલમાં નવીનીકરણ કે ગુણવત્તા સુધારણાના પ્રયત્નો થતા ન હતા જેનાથી અર્થકારણ ને ફટકો પડતો હતો. ઉદારીકરણ પછી બજારમાં મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ વધ્યું. ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિઓ પણ વધી. નવીનીકરણ પણ થયું અને બજારમાં આર્થિક ચેતનાનો સંચાર થયો.

◆ **ખાનગીકરણ :**

ખાનગીકરણના મુખ્ય બે પાસાં છે. પ્રથમ તો સરકારે એ સ્પષ્ટ કર્યું કે હવે નવા કોઈ સાહસો સરકાર કરશે નહીં અને બીજું જે સાહસો કાર્યરત છે તે પૈકીના જે સાહસો આર્થિક રીતે નબળા છે. સરકાર ઉપર બોજ સમાન છે તેવા નબળા એકમોને સરકાર બજારમાં હલેંચવા મુકશે એટલે કે સરકાર તેવા સાહસોમાંથી મૂડી પાછી ખેંચી લેશે. સરકારી સાહસોનું ખુલ્લા બજારમાં વેચાણને ‘વિનિવેશ’ કહેવામાં આવે છે.

◆ **વૈશ્વિકીકરણ :**

દુનિયાના મોટા ભાગના વિકસિત તેમજ કોરીયા અને ચીન જેવાં સામ્યવાદી દેશો પણ અર્થકારણને મુક્ત કરવા લાગ્યા હતા. એટલે કે દેશમાં વિદેશી વસ્તુઓની ઉત્પાદન પ્રક્રિયા કે વેચાણ માટે કોઈ પણ પ્રકારના અંકુશ ન રહે તેમજ દેશના સાહસો કે નિયોજકો વિદેશની ધરતી ઉપર મુક્ત ધંધાકીય વ્યવહારો કરી શકે, તેને વૈશ્વિકીકરણ કહેવાય. આનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે પોતાના દેશમાં જે ટેકનોલોજી પ્રાપ્ત નથી જે સેવા કૌશલ્ય પ્રાપ્ત નથી અને તે કારણે દેશનો વિકાસ ધીમો રહે છે. તો જો વૈશ્વિકીકરણ અપનાવવામાં આવે તો વિદેશની ભૌતિક મૂડી, ટેકનોલોજી અને માનવ મૂડીની મુક્ત હેર-ફેર થઈ શકે જેના કારણે ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા વધુ ગતિશીલ અને નવીન શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત બને અને સ્પર્ધાને કારણે વ્યાજબી કિંમત જળવાઈ રહે. આનું એક મોટું પાસુ એ પણ છે કે આના હેઠળ માત્ર ઔદ્યોગિક ચીજવસ્તુઓ કે નાણાકીય સેવાઓને આવરી લેવામાં આવી નથી તે ઉપરાંત જ્ઞાન સેવા સાંસ્કૃતિક પ્રચાર વગેરેને પણ બજાર હેઠળ મુકવામાં આવેલ છે. જેના કારણે નવા ક્ષેત્રોનો વ્યાપ વધતા બજારની તકોમાં ઉમેરો થયો છે.

◆ **માળખાકીય સમાયોજન :**

આર્થિક વિકાસ માટે દરેક દેશ જુદા-જુદા ક્ષેત્રોને ઉત્પાદનમાં પ્રયોજીને વિકાસને વેગ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. નબળા કે વિકાસ પામતા દેશોમાં આ ક્ષેત્રો જેવાં કે કૃષિ ક્ષેત્ર, ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર અને સેવા ક્ષેત્ર વચ્ચે મોટે ભાગે અસમતુલા જોવા મળતી હોય છે એટલે સમતોલ કહી શકાય તેવા ક્ષેત્રીય વિકાસ ઓછો જોવા મળે છે. જો માળખાકીય સમાયોજન હાથ ધરવામાં આવે તો દરેક ક્ષેત્રને પુરતી તક પ્રાપ્ત થઈ રહે અને દરેક ક્ષેત્રનું વિકાસમાં સપ્રમાણ પ્રદાન રહે.

બીજું એ પણ છે કે કોઈ પણ દેશમાં ઉત્પાદન અને સેવાના સાધનોની માલિકીની તરાહ પણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે અને અંકુશિત અર્થકારણ હેઠળ કેવળ જાહેર સાહસ જ ચલણ અને વલણમાં હોય છે જેના પરિણામે માંગ અને પુરવઠાની સમતુલામાં તેમજ માંગની વિવિધતા સંદર્ભે પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. જો ઉત્પાદન કે સેવાના સાધનોની માલિકીના તરાહમાં સમતુલા લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો વ્યક્તિગત સાહસોને પ્રોત્સાહન અને અવકાશ પણ પ્રાપ્ત થાય અને બીજી તરફ સ્થિરતાનું વાતાવરણ ઊભું થાય.

3.7 આર્થિક સુધારાના ફાયદાઓ :

(1) ઉત્પાદન વૃદ્ધિ :

આર્થિક સુધારાના કારણે બજારમાં નિયોજન શક્તિનો અવકાશ વધ્યો, નિયોજન શક્તિ કામે લાગતા કુલ ઉત્પાદનમાં પણ વધારો થયો અને ઉત્પાદનના સાધનોની માંગમાં પણ વધારો થયો.

ભારતમાં ઉદ્યોગ

(2) મૂડીકરણ :

જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ અંકુશ હોય એટલે કે પ્રોત્સાહનનો અભાવ હોય ત્યાં સુધી સમાજના એક વર્ગ પાસે બચતો નિષ્ક્રિય પડી રહે. જો ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણ લાવવામાં આવે તો આર્થિક પ્રવૃત્તિ માટે પ્રોત્સાહનો વધે જેને કારણે નિષ્ક્રિય બચતોનું ઉત્પાદીક્ય રોકાણમાં પરિવર્તન થાય જેથી સરકાર પરનો બોજ ઘટે અને આર્થિક સાધનોની અછત ઓછી થાય.

(3) વિવિધતા :

જ્યારે કેવળ અંકુશ હોય ત્યારે માત્ર સરકારની જ પહેલ હોય છે તેના કારણે જાહેર ક્ષેત્ર હેઠળ જે ઉત્પાદન કે સેવા બજારમાં પ્રાપ્ત હોય તેનો જ સ્વીકાર કરવો પડે કેમકે તેનો વિકલ્પ નથી. જ્યારે આર્થિક સુધારા પછી ખાનગી મૂડી રોકાણ ને કારણે ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓમાં નવીનીકરણ અને વિવિધતાને વેગ મળે. દા.ત. 1991-92 સુધી ભારતના નાગરીકો ને માત્ર એસ.ટી બસની સુવિધા પ્રાપ્ત હતી. જ્યારે હવે ખાનગી વાહનો ઉપલબ્ધ હોવાથી તેની માત્રા અને ગુણવત્તા વધુ છે.

તેવી જ રીતે સંદેશા વ્યવહારમાં ખાનગી ટેલીફોન સેવા તેમજ કુરીયર સેવાનો લાભ મળે છે.

(4) રોજગારી :

આર્થિક સુધારામાં બજારનું તત્વ મુખ્ય છે એટલે કે ચીજવસ્તુઓ કે સેવાઓનું બજાર જેટલા પ્રમાણમાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં સાધનોની માંગ વધે એટલે બજારનું કૌશલ્ય જેની પાસે છે તેવી માનવ મૂડીની માંગ વધે તેથી રોજગારી ઊભી થાય અને બજારમાં નવીનીકરણની માંગને કારણે પ્રક્રિયામાં પણ નવી માંગ ઊભી થવાથી આનુષંગિક રોજગારી પણ વધે છે.

(5) ગુણવત્તા :

જ્યારે અંકુશ હોય ત્યારે વિકલ્પના અભાવે ગ્રાહક સેવા શૂન્ય હોય કારણ કે ગ્રાહક પાસે બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી હોતો સુધારાને કારણે બજારમાં સ્પર્ધાનું તત્વ આવે જેને કારણે પ્રત્યેક એકમ ટકી રહેવા માટે પણ ગ્રાહકોની માંગને અનુરૂપ ઉત્પાદન કે સેવાનો પ્રયત્ન કરે એટલે સમાજને ગુણવત્તાનો લાભ પ્રાપ્ત થાય.

3.8 આર્થિક સુધારોની મર્યાદાઓ :

દરેક નીતિના બે પાસાંઓ હોય છે. તેથી આર્થિક સુધારામાં કેટલીક મર્યાદાઓ પણ છે. આર્થિક સુધારાને લગભગ 28 વર્ષ થયા. સુધારા એ જે કેટલીક નવીનતા લાવી તેમ કેટલા પ્રશ્નો પણ ઉભા કર્યા છે જે નીચે મુજબ છે.

(1) આર્થિક અસ્થિરતા :

બજારનો અર્થ માંગ અને પુરવઠો આર્થિક સુધારા પછી બજારનો પ્રવેશ થયો એટલે જો માંગ કરતા પુરવઠો વધુ હોય તો ઉત્પાદકોને ભાવ પ્રાપ્ત થતાં નથી. માલનો ભરાવો થતાં અસ્થિરતા ઊભી થાય જો માંગ વધુ હોય તો કુળાવાની સ્થિતિ ઊભી થાય જેમાં ભાવો વધે છે. મુખ્ય મર્યાદા એ છે કે બજારમાં સરકારનો હસ્તક્ષેપ શૂન્ય હોવાથી માંગ અને પુરવઠાનું ચક્ર જેમ બદલાય તેમ બજારનું ચિત્ર બદલાય એટલે માંગ અને પુરવઠો સમતુલામાં ન રહેતા બજારમાં અસ્થિરતા જોવા મળે.

(2) અસલામતી :

માંગ અને પુરવઠાની અસમતુલા સીધી રીતે શ્રમની માંગ ઉપર અસર કરે જે ઉત્પાદન કે સેવાઓની માંગ અનિયમિત હોત કે જેમાં માંગ ઘટે તેવા ક્ષેત્રમાં શ્રમની માંગ ઘટતા રોજગારી ઘટે છે. ખાસ કરીને નવીનીકરણ અને ટેકનોલોજીના કારણે ઉત્પાદન પધ્ધતિ જ મૂડી પ્રધાન થવાથી યંત્રોનો ઉપયોગ વધ્યો અને શ્રમની માંગ ઘટી છે. તેથી અસલામતીનું વાતાવરણ સર્જાયું છે.

(3) સાધનોનો બગાડ :

બજારનો અર્થ ખાનગી ક્ષેત્રનું પ્રભુત્વ એવો પણ થાય ખાનગી ક્ષેત્ર ધંધામાં કે આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રોકાણ ઉપર ઊંચામાં ઊંચા વળતરની અપેક્ષા રાખે છે. એટલે કે નફાનું પ્રમાણ વધે તેવું ઈચ્છે છે. કિંમત નિયોજકના હાથમાં ન હોય અને નફો ટકાવી રાખવો હોય ત્યારે નિયોજક અન્ય અનિષ્ટો દાખલ કરે છે. તંદુરસ્ત સ્પર્ધાને બદલે ગળાકાપ સ્પર્ધા થાય ત્યારે પ્રભુત્વ ધરાવતા નિયોજકો માલનું કેન્દ્રીકરણ કરીને ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ઘટાડીને ગ્રાહકોનું શોષણ કરે છે તથા ઉત્પાદનના સાધનોનો

બગાડ કરે છે જેની સીધી અસર વહેંચણી ઉપર પણ થાય છે.

(4) અસમાનતા :

મુક્ત અર્થકરણ એટલે બળિયાના બે ભાગ એટલે કે જે નિયોજક સાધન સંપન્ન હોય જેની રોકાણ કરવાની ક્ષમતા વધુ હોય તે આર્થિક સત્તાનું કેન્દ્રીયકરણ કરે. કેવળ એક જ ક્ષેત્રમાં નહીં પણ જુદા-જુદા ક્ષેત્રોમાં આ વર્ગ ઝંપલાવીને બજાર ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે. જેનાં કારણે માલિકીની અસમાનતા ઉભી થાય છે. બહુ જ થોડા લોકો પાસે જંગી સંપત્તિ કેન્દ્રીત થાય છે અને નાના લોકોનો મોટો સમુહ સંપત્તિથી વંચિત રહે છે. સમાજ વ્યવસ્થામાં સાધન સંપન્નના વારસદારોને મિલકતનો જંગી લાભ મળે છે. જ્યારે સાધન વિહોણા વારસદારોને વંચિતપણું મળે છે જે સમાજની તંદુરસ્તીને જોખમાવે છે અને લાંબાગાળે વર્ગ વિગ્રહ લાવે છે.

(5) પર્યાવરણના પ્રશ્નો :

આર્થિક સુધારા પછી જેમ-જેમ બજારનો પ્રવેશ વધતો ગયો તેમ-તેમ વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર ખાનગી ક્ષેત્રોનો પ્રભાવ વધતો ગયો. આ પ્રભાવ હેઠળ નિયોજકો વધુ ને વધુ કુદરતી સંપત્તિનો પણ ઉપયોગ કરવા લાગ્યા આ ઉપરાંત જંગી ઉત્પાદનના લોભથી કૃત્રિમ ટેકનોલોજીનો વપરાશ પણ વધારવા લાગ્યા. આમ થવાના કારણે પાકૃતિક સમતુલામાં વિક્ષેપ ઉભા થયા. આજે વૃક્ષ અને વનરાજીના જંગલોને બદલે સિમેન્ટના જંગલો વધ્યા છે. એટલે કે જે સાધનો લાંબા ગાળા સુધી સમાજને પોષણ કરે કે લાભ આપે તેવા સાધનોનો અતિ વપરાશ થવાથી પર્યાવરણીય સમતુલા પણ જોખમાય છે.

સ્વાધ્યાય :

◆ **ટૂંકા પ્રશ્નો :**

- (1) પ્રાથમિક ક્ષેત્ર એટલે શું ?
- (2) ભારતમાં લોખંડ અને પોલાદનું પ્રથમ એકમ ક્યાં અને કોને શરૂ કર્યું હતું.
- (3) ભારતમાં ક્યાં શહેરને સ્ટીલ સીટી કહેવાય છે.
- (4) ભારતમાં ઉદ્યોગોના કેટલા પ્રકાર છે.
- (5) સૂક્ષ્મ એકમો એટલે શું ?
- (6) વિનિવેશ એટલે શું ?
- (7) ખાનગીકરણનો અર્થ સમજાવો.
- (8) ભારતમાં આર્થિક સુધારાની શરૂઆત ક્યારે થઈ ?
- (9) વૈશ્વીકરણ એટલે શું ?

◆ **મોટા પ્રશ્નો**

- (1) ભારતમાં ઉદ્યોગોનું વર્ગીકરણ સમજાવો ?
- (2) ભારતમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોના નાણાં પ્રબંધ વિશે જણાવો ?
- (3) નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો અર્થ આપી તેની મુખ્ય સમસ્યાઓની ચર્ચા કરો ?
- (4) ભારતમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોના વિકાસની ચર્ચા કરો ?
- (5) નવી ઔદ્યોગિક નીતિનો અર્થ આપી તેના મુખ્ય આધારસ્તંભોની ચર્ચા કરો ?
- (6) ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વીકરણનો અર્થ સવિસ્તાર સમજાવો ?
- (7) 1991ની નવી આર્થિક નીતિનું મૂલ્યાંકન કરો ?
- (8) ભારતમાં નવી આર્થિક નીતિ માટેના જવાબદાર કારણોની ચર્ચા કરો ?

: રૂપરેખા :

- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 આંતર માળખાના પ્રકારો
- 4.3 આકાશવાણી
- 4.4 શિષણ
- 4.5 આરોગ્ય

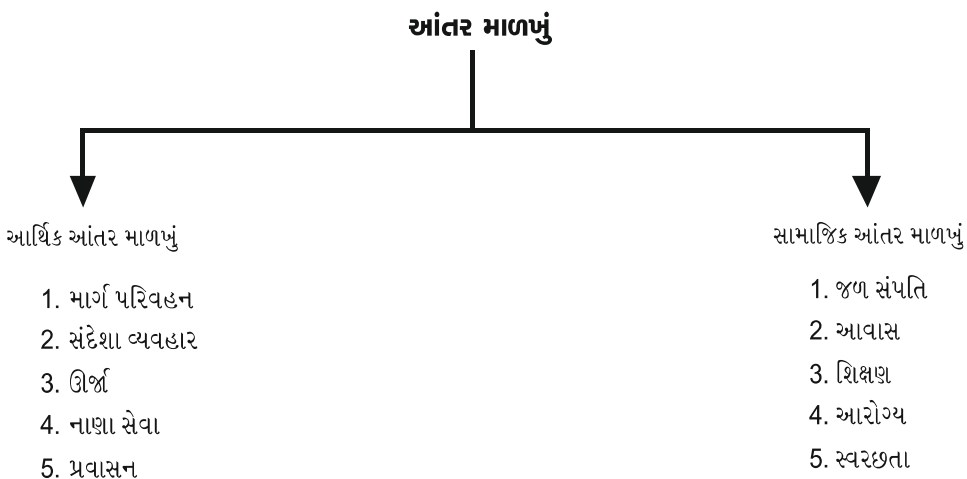
4.1 પ્રસ્તાવના :

આંતર માળખું એટલે કોઈ પણ રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે, વિકાસ વૃદ્ધિ માટે, વિકાસની વિવિધતા માટે, આવક ચક્ર ભૌતિક, આર્થિક સામાજિક રહેવાની પ્રાપ્યતા. આપણા રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતો વર્ણવી છે. જેમ જેમ જનસંખ્યા વધતી જાય તેમ તેમ આપણી માંગના પ્રમાણમાં વધારો થાય. જેમ જેમ સમય બદલાય તેમ તેમ જરૂરિયાતોનું સ્વરૂપ પણ બદલાય. ભૂતકાળમાં ભારતની જેટલી જરૂરિયાતો હતી તેની સરખામણીમાં આજે જરૂરિયાતોનું પ્રમાણ વધતું ગયું છે. સ્વતંત્રતા સમયે આપણી વસ્તી 50 કરોડની આસપાસ હતી આજે

આપણી વસ્તી લગભગ 139 કરોડને આંબવાની તૈયારીમાં છે. એટલેકે વસ્તીમાં 2.5 ગણો વધારો થયો. તેવી જ રીતે 50 વર્ષ પહેલા આપણી જીવન જીવવાની પદ્ધતિ-રીત હતી તેમાં આજે ઘણો બદલાવ આવ્યો છે. તેથી જરૂરિયાતોના પ્રકાર પણ બદલાયા છે. આ બધી જરૂરિયાતોનો એક બીજા સાથે સ્પષ્ટ નજીક સંબંધ છે. જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા જે ભૌતિક આર્થિક ટેકનીકલ સામાજિક વ્યવસ્થા ઉભી કરવી પડે છે. તે આંતર માળખું કહેવાય છે. આંતર માળખું આપણા વિકાસની ગતી અને દિશાને અસર પણ કરે છે. અને નક્કી પણ કરે છે. આંતર માળખું એ એક પ્રકારે “આર્થિક સામાજિક પુષ્ટભૂમિ છે.” આંતર માળખું પાયો છે વિકાસ માટેનો આ પાયો જેટલો મજબૂત નક્કર તેટલો વિકાસ ઝડપી થાય સરળતાથી થાય.

4.2 આંતર માળખાના પ્રકારો :

આંતર માળખાના બે મુખ્ય પ્રકાર પડે છે. આ બે પ્રકાર જરૂરિયાતોના સ્વરૂપ અને જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટેની પદ્ધતિના આધારે પાડવામાં આવ્યા છે.

આર્થિક આંતર માળખું મૂળ ભૌતિક પ્રકારનું છે. આર્થિક આંતર માળખામાં માર્ગનું બાંધકામ, માર્ગના પ્રકાર વિવિધ પ્રકારની પરિવહન સુવિધા જેવી કે ઉડ્ડયન સેવા, રેલ્વે સેવા, બસ સેવા, જળ માર્ગ સેવા, વીજળી, સંદેશા વ્યવહાર, નાંણા સેવા જેમ કે બેન્કિંગ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સામાજિક આંતરમાળખુંમાં પીવાનું શુદ્ધ પાણી, ગ્રામ્ય શહેરી સ્વચ્છતા, રહેવા માટે આવાસ, પ્રાથમિક થી માંડીને ઉચ્ચ શિક્ષણ તેમજ પ્રાથમિક આરોગ્યથી માંડીને વિશિષ્ટ આરોગ્ય સેવા-સઘળાનો સમાવેશ થાય છે.

માર્ગ બાંધકામ દેશના જનજીવનને વ્યાપાર વ્યવહારને જોડતી ધોરી નસ એટલે ધોરી માર્ગ. આપણે સામાન્ય ભાષામાં જેને 'હાઈવે' ગણીએ છીએ. તે હાઈવે માર્ગ વ્યવસ્થાના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર છે.

- A રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ (નેશનલ હાઈવે)
- B રાજ્ય ધોરી માર્ગ (સ્ટેટ હાઈવે)
- C પંચાયત ધોરી માર્ગ (પંચાયત રોડ)

રાષ્ટ્રના વિવિધ પ્રાંતો સાથે જોડતા મુખ્ય માર્ગો રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ (નેશનલ હાઈવે) છે. જ્યારે રાષ્ટ્રની અંદરના વિસ્તારોને એકબીજાથી જોડતા માર્ગોને રાજ્ય ધોરી માર્ગ (સ્ટેટ હાઈવે) કહેવામાં આવે છે. તે જીલ્લાના મુખ્ય મથકોને એકબીજાથી જોડતા માર્ગને ડીસ્ટ્રીક્ટ હાઈવે કહેવાય છે.

જેમ માર્ગ લંબાઈના મથકોને આધારે આ પ્રકારે છે તેવી જ રીતે માર્ગ બાંધકામની ગુણવત્તાની વિવિધતાના આધારે પણ પ્રકારો પાડવામાં આવે છે. આ માર્ગને મુખ્યત્વે પાકા તેમજ કાચા રસ્તામાંથી બે પ્રકારે આકવામાં આવે છે. પાકા માર્ગને સિમેન્ટ કોંક્રિટ રોડ, ડામર રોડ, મેટલ રોડ જેવાં નામ આપવામાં આવ્યા છે. જો આ વિસ્તારોમાં વસ્તી વધુ તો તે વિસ્તારોમાં દર 100 માણસોની વસ્તી પ્રમાણે કેટલા બાંધકામ છે.

દા.ત. 100 માણસો વચ્ચે કેટલા ચોરસ કિલો મીટરનો માર્ગ પ્રાપ્ય છે. તે માર્ગની ઘનતા તીવ્રતા દર્શાવે છે. સામાન્ય રીતે જે વિસ્તારો એટલે કે પ્રાંતોમાં નેશનલ હાઈવેની લંબાઈ વધારે પ્રાપ્ય હોય ત્યાં પરિવહન ઝડપી અને સરળ હોય છે. ભારત દેશમાં આજે પણ 6 લાખથી વધુ ગામડાઓ છે. કુલ વસ્તીના 65% વધુ લોકો ગામડાઓમાં વસે છે. તેથી ગ્રામ્ય વિસ્તારો બારમાસી પાકા રસ્તોઓથી જેટલા વધુ પ્રમાણમાં જોડાયેલા હોય તેટલા પ્રમાણમાં માનવ મુસાફરી તેમજ ચીજ વસ્તુઓની હેરફેર ઝડપી સસ્તી અને સરળ બને જે વિકાસની પૂર્વ શરત છે.

સમગ્ર દેશમાં રોડ નેટવર્ક કુલ 54,32,464 કિમીનું છે. જે પૈકી નેશનલ હાઈવે 1,03,933 કિમી (1.90 ટકા) રાજ્યોના ધોરી માર્ગનું પ્રમાણ 1,61,489 (2.95 ટકા) કિમી જ્યારે અન્ય ધોરી માર્ગનું પ્રમાણ 52,07,044 (95.15 ટકા) નોંધાયેલ છે. વર્ષ 2019ના અંત સુધીમાં સેતુ ભારત યોજના હેઠળ ભારતના બધાં જ માર્ગો રેલ્વે કોર્સીંગથી મુક્ત કરવાની યોજના અમલમાં મુકવામાં આવી છે. 'ભરતવાલા' નામના યોજનાકીય કાર્યક્રમ હેઠળ રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગના બધા અપૂર્ણ કામ પૂર્ણ કરી ચતુર્ભુજ રાષ્ટ્રીય પણ 15ઓગસ્ટ 2022 સુધીમાં પૂર્ણ કરવાનું આયોજન છે.

સમગ્ર ભારતમાં 2019ના ડીસેમ્બર સુધીમાં અંદાજે 20 કરોડ જેટલા વાહનો ફરતા હોવાનો અંદાજ હતો. જે પૈકી 50 ટકા (100 કરોડ થી વધુ) પરવાના સાથેના વાહનો હતા. રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ પર કે રાજ્યના ધોરીમાર્ગ પર ફરતા વાહનો, મુસાફરો, માલ સમાનની સલામતી માટે પણ ખાસ યોજનાકીય કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવામાં આવ્યા છે.

◆ રેલ્વે

ભારતીય રેલ્વે ભારતના ધંધાકીય અર્થતંત્રની જીવદોરી સમાન છે. વિશ્વની સહુથી લાંબી રેલ્વે લાઈનમાં પ્રથમ ત્રણમાં ભારતનો ક્રમ આવે છે. ભારતમાં રેલ્વેનો સૌપ્રથમ પ્રારંભ ઈ.સ. 1953માં મુંબઈથી થાણા રેલ્વેથી થયો હતો. જે અંતર 34 કિમીનું હતું. ભારતીય રેલ્વેનું વર્તમાન નેટવર્ક ખૂબ જ વિસ્તરેલું છે. ડીસેમ્બર 2017ની સ્થિતિએ ભારતીય રેલ્વેના 7,216 સ્ટેશન છે. રેલ્વે રૂટની લંબાઈ 66,687 કિમી છે. રેલ્વે પાસે 11,122 લોકો મોટી 53,101 ઉતારું સેવા ગાડી, 6,899 અન્ય કોચિંગ વાહનો 21,256 વેગનો.

ભારતીય અર્થતંત્રનું આંતર માળખું

ભારતીય રેલ્વે ત્રણ પ્રકારની લાઈન સુવિધા ધરાવે છે. બ્રોડગેજ, મીટરગેજ, નેરોગેજ અલબત્ત વર્તમાનમાં નેરોગેજ લાઈનનું પ્રમાણ વધતું રહ્યું છે. ભારતીય રેલ્વેમાં દૈનિક મુસાફરી કરનાર મુસાફરો વિવિધ પ્રાંતના વિવિધ ભાષા બોલનારા, વિવિધ ધર્મ, સંપ્રદાયના હોવાથી રેલ્વે રાષ્ટ્રની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક એકતાની મોટી કડી છે. તેવી જ રીતે ભારતના એક ખૂણેથી બીજા ખૂણે દૂર સુધી ચીજ વસ્તુઓની હેરફેર દ્વારા ધંધાકીય અર્થકારણની મોટી કડી છે.

રેલવેના અધ્યતનીકરણના ભાગ રૂપે વર્તમાનમાં ભારતીય રેલ્વે રૂટ લંબાઈ 35.32 ટકા રૂટ, 47.09 ટકા રનીંગ ટ્રેક અને એકંદરે 48.02 રેલવેની મુસાફરીની આવક લગભગ 6ટકા જેટલી હોય છે. મુસાફરીની કુલ આવકમાં વેઈલા એક્સપ્રેસ ટ્રેઈનમાં સેકંડ ક્લાસ સ્લીપરના મુસાફરોની આવકનું પ્રમાણ 51 ટકા જેટલું હતું. વર્ષ 2015-16માં ભારતીય રેલ્વે સેવાનો ઉપયોગ કરનારા મુસાફરોનું પ્રમાણ 8107 મિલિયન હતું.

◆ જળ માર્ગ, બંદરીય વિકાસ

ઈ.સ.2000 થી ભારત સરકારે માર્ગ પરિવહન રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગથી બંદરીય વિકાસને અલગ કરી તેનું સ્વતંત્ર વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. વિકાસની સુગમતા માટે દરિયાઈ પરિવહન ઉપર હવે વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. સમગ્ર ભારતમાં 7517કિમી દરિયાઈ પટ્ટો છવાયેલો છે. રાષ્ટ્રના વ્યાપારના સંદર્ભમાં બંદરો ભારતના મોટા કુદરતી સાધનો છે. રાષ્ટ્રમાં કુલ 12 મોટા બંદરો અને 200 નાના બંદરો આવેલા છે. ભારતના કુલ વ્યાપારમાં 95% જેટલો વેપાર અને વ્યાપાર મૂલ્યમાં 68 ટકા આવક દરિયાઈ વ્યાપારની છે. નાના જળ માર્ગોને જોડતો “સાગર માલો પ્રોજેક્ટ પણ અમલમાં મુકવામાં આવ્યો છે.

ભારત સ્વતંત્ર થયો તે સમયે દરિયાઈ માલ સમાન હેરફેરનું પ્રમાણમાત્ર 1.92 લાખથી ગ્રોસ ટને જ હતું. 30 સપ્ટેમ્બર 2017ની સ્થિતિએ ભારતમાં કાર્ગો હેરફેરનું પ્રમાણ 10.89 મિલિયન ગ્રોસ ટને હતું અને ટોટલ ટ્રેક ‘વીજળીકરણ’ વાળા છે. એટલે કે જ્યાં ‘રેલ્વે’ વીજળીથી ચાલે છે. આમ થવાના કારણે હેરફેરમાં ઝડપી ખાસ વધારો થયો છે. તો આસપાસના વાતવરણના પ્રદૂષણમાં ઘટાડો થતો રહ્યો છે. ભારતીય રેલ્વેના મુખ્ય પેટા 17 મથકોમાં વહેંચાયેલ છે. જેના કુલ 17 અલગ અલગ મથકો છે. સમગ્ર રાષ્ટ્રના રેલવેના કેન્દ્રીય વહીવટ માટે રેલ્વે બોર્ડની અલગથી રચના કરવામાં આવી છે. જેનું વડું મથક દિલ્લીમાં છે. 2017-18ના વર્ષથી આ રેલ્વે બોર્ડનું વિસર્જન કરવામાં આવ્યું છે. હવે રેલ્વે બોર્ડનું અંદાજપત્ર પણ ભારતના સામાન્ય અંદાજપત્રનો એક ભાગ બની ગયેલ છે.

ભારતીય રેલ્વે માલસામાનની હેરફેર રૂટની આવક 1950-51માં 73.2 મિલિયન રૂપિયામાં થઈ હતી જે વર્ષ 2011-12માં 969.05 મિલિયન રૂપિયા થઈ હતી. વર્ષ 2015-16માં ભારતીય રેલ્વે દ્વારા 110862 મિલિયન ટન માલસામાનની હેરફેર થઈ હતી જે પૈકી 1101.51 મિલિયન ટન એટલે કે લગભગ (99ટકા) હેરફેર આવકપાત્ર હતી. વર્ષ 2014-15માં કુલ આવક રૂ.10180.15 કરોડ રૂપિયા હતી. જે વર્ષ 2015-16માં રૂ.10940.૫૫ કરોડ થઈ હતી. એટલે કે 1 વર્ષમાં રેલ્વે રૂટ આવકમાં 72 ટકા વધારો થયો હતો.

રેલ્વે ઉતારું મુસાફરી આવક વર્ષ 2014-15 રૂ.2093.66 કરોડની હતી. જે 2015-16માં વધીને રૂ.44283.86 કરોડ થઈ હતી. ઘણા કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા છે. તેની દેખરેખ નિયમની જવાબદારી આ મંત્રાલયની છે.

તાજેતરમાં ઈ.સ. 2016માં નવી રાષ્ટ્રીય નાગરિક ઉદયન નીતિ અલમાં મુકવામાં આવી છે. નાગરિક ઉદયન સેવાનો ધ્યેય ઝડપથી વધે અને સુગમતા વધે તે આ નીતિનો મુખ્ય હેતુ છે. આ નીતિ હેઠળ ‘પ્રાદેશિક જોડાણ યોજના’ આ અમલમાં મુકવામાં આવી છે. આ યોજના 10 વર્ષ સુધી એટલે કે 2026 સુધી ચાલશે.

ભારતમાં આંતરિક હવાઈ મુસાફરી કરનારનું પ્રમાણ જાન્યુઆરીથી જુલાઈ 2016માં 560.87 લાખ મુસાફરોનું હતું. જે જાન્યુઆરીથી જુલાઈ 2017માં વધીને 657.21 લાખ મુસાફરોનું થયું હતું. એટલે કે 1 વર્ષમાં આંતરિક હવાઈ મુસાફરી કરનારાઓમાં પ્રમાણમાં 17 ટકાનો વધારો થયો હતો.

નાગરિક ઉદયન સેવાની રાષ્ટ્રીય કચેરી કેન્દ્રીય મથક દિલ્લીમાં છે. જ્યારે ભારતના પ્રાંતોમાં પ્રાદેશિક પેટા પ્રાદેશિક કચેરીઓ કામ કરે છે. હવાઈ મથકોના દેખરેખ નિયંત્રણ સુચના વ્યવસ્થાપણ

માટે ભારતમાં ઈ.સ. 1995 થી એરપોર્ટ ઓથોરીટી ઈન્ડિયા નામના સત્તામંડળની રચના કરવામાં આવી છે. હાલમાં એરપોર્ટ ઓથોરીટી ઓફ ઈન્ડિયા હસ્તક કુલ 125 દુનિયામાં ભારત 17માં ક્રમે હતો. જહાજવાળા બાંધકામનો ઉદ્યોગ ધંધો પણ ભારતમાં સારો ચાલે છે. પરંતુ દુનિયામાં 2008 પછી જે મંદીના વલણો આવ્યા તેની અસર ભારતમાં પણ જોવા મળે છે. આખા વિશ્વમાં શીપ રીસાયકલિંગનો જે વ્યવસાય ચાલે છે તેનો 25-30 ટકા હિસ્સો ભારતનો છે.

આંતરિક જળ માર્ગ પરિવહનનો વ્યાપ ભારતમાં સૌથી વધુ વિશાળ છે. અલબત્ત આંતરિક જળ માર્ગથી માલસામાનની હેરફેરનું પ્રમાણ ભાગ્યે જ 2 ટકા જેટલું જ છે. પણ મુસાફરી સંદર્ભમાં મહત્વ ધરાવે છે.

ઈ.સ. 2016માં નેશનલ વોટર એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. જેના હેઠળ ભારતમાં 111 જેટલા નાના-મોટા આંતરિક જળ માર્ગો મુસાફરી માટે ધોષિત કરવામાં આવ્યા છે. આ પૈકી કેટલાંકની ટેકનીકલ આર્થિક ક્ષમતાની ચકાસણી માટેના સર્વેક્ષણ માટેના અભ્યાસો પણ હાથ ધરવામાં આવ્યા છે.

◆ નાગરિક ઉકૂચન

રાષ્ટ્રની અંદર અને રાષ્ટ્રની બહાર હવાઈ મુસાફરી માટે ભારત સરકાર સ્વતંત્ર નાગરિક ઉકૂચન વિભાગ ચલાવે છે. ઈ.સ. 1934 થી લઈને આજ દિવસ સુધી નાગરિક ઉકૂચન લગતા હવાઈ સેવાને લગતા જે કઈ એરપોર્ટ છે. જેમાં 96 હવાઈ મથકો કાર્યરત છે. અને 29 હવાઈ મથકો બિન કાર્યરત છે.

જેમાં 21 આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈ મથકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. હાલમાં 60 એરપોર્ટના આધુનિકકરણની પ્રક્રિયા ચાલુ છે. કોલકાતા અને ચેન્નાઈ હવાઈ મથકોના પ્રતિ વર્ષ 102 મિલિયન મુસાફરોની ક્ષમતા વૃદ્ધિની કામગીરી ચાલુ છે. ભારતના મેટ્રો એરપોર્ટ ગણાઈ છે. હાલમાં ભારતના હવાઈ મથકોની પ્રતિવર્ષ મુસાફરી ક્ષમતા 282 મિલિયનની. એર ઈન્ડિયામાં અને ઈન્ડિયન એરલાઈન્સએ ભારત સરકારની માલિકીની હવાઈ સેવા કંપની છે. જે પૈકી આંતરિક હવાઈ સેવા માટે છે. અને બીજી આંતરરાષ્ટ્રીય હવાઈ સેવા માટે છે. ભારતના કેટલાંક દુર્ગમ ઊંચાઈના મથકો પર્યટન સ્થળો કે ધાર્મિક સ્થળોનો યાત્રિકોની સુગમતા માટે ‘પવનહંસ’ નામની હેલિકોપ્ટર સેવા પણ ચાલી રહી છે. જેમાં કેદારનાથ અમરનાથ અને વૈષ્ણવદેવી યાત્રા ધામનો મુખ્ય સમાવેશ થાય છે. ગુજરાત સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટ પ્રદિક્ષણ માટે પણ હેલિકોપ્ટર સેવા ઉલભ્ય છે.

◆ સંદેશા વ્યવહાર વિભાગ

સંદેશા વ્યવહારમાં પરંપરાગત અને તકનીકી બિનપરંપરાગત સ્ત્રોતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ભારતમાં અને ભારત બહાર સંદેશાઓની આપલે પ્રસાર સેવાનું મહત્વ ખુબ જ વધતું ગયું છે. જે સમયે અન્ય કોઈ ઉપકરણો ન હતા તે કાળે ઘોડે સવાર ફેરીયાથી સંદેશાઓની આપલે થતી હતી. ભારત સ્વતંત્ર થયા બાદ સંદેશા વ્યવહારનો અલગ વિભાગ શરુ થયો. આ વિભાગ હસ્તક પરંપરાગત ટપાલ સેવાનું સંચાલન થતું હતું. જે આજે પણ થાય છે. આ સિવાઈ ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી થકી ઝડપી સંદેશા સેવા માટે મંત્રાલય છે તો ‘માસ કોમ્યુનિકેશન’ સંદર્ભમાં માહિતી અને પ્રશરણ સેવા મંત્રાલય છે. જેના હસ્તક રેડીઓ દૂરદર્શન સેવાનો સમાવેશ થાય છે. તાર-ટપાલની જગ્યાએ ખાનગી કુરિયર સેવાનું પ્રમાણ ઝડપી વધી રહ્યું છે. તાર સેવા સત્તાવાર રીતે બંધ કરવામાં આવી છે. ટપાલ સેવામાં ઘણા આધુનિકરણ કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં સ્પીડ પોસ્ટ સેવા વિશેષ જાણીતી છે.

ભારતમાં ટપાલ સેવાનો સત્તાવાર પ્રારંભ ઈ.સ. 1776માં લોર્ડ ક્લાઈવ જ્યોજ બ્રિટીશ વાઈસ રોય હતા ત્યારથી શરુ થયો હતો. 18મી ઓક્ટોબર 1854થી પોસ્ટ સેવા નામે વહીવટી વિભાગ સત્તાવાર રીતે શરુ થયો હતો. આજ સમયે ભારતમાં પ્રથમ પોસ્ટેડ સ્ટેમ્પ બહાર પાડવામાં આવેલ. વતર્માનમાં ભારતના જે પોસ્ટ સેવા ચાલે છે. તેનું મૂળ ‘ઈન્ડિયન પોસ્ટ ઓફીસ એક્ટ’ 1898 છે.

સ્વતંત્રતા સમયે ભારતમાં કુલ 23344 ટપાલ કચેરીઓ આવેલી હતી. જે પૈકી 19188 ટપાલ કચેરીઓ ગ્રામીણ ભારતમાં અને 4160 ટપાલ કચેરી શહેરી વિસ્તારમાં આવેલ. આજે ભારતીય ટપાલ સેવા વિશ્વની સૌથી મોટી ટપાલ સેવા છે. કુલ 154965 પોસ્ટ કચેરીઓ છે. જે પૈકી 139067(98.70 ટકા) ગ્રામ્ય ભારતમાં કાર્યરત છે. તો 15898 (10.26) શહેરી વિસ્તારમાં કાર્યરત છે.

ભારતીય અર્થતંત્રનું આંતર માળખું

પોસ્ટ સેવા મુખ્યત્વે વડી ટપાલ કચેરી પ્રાદેશિક ટપાલ કચેરી અને વધારાની વિભાગીય ટપાલ કચેરી આમ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલ છે. ગ્રામીણ ટપાલ સેવા એ સરકારના સંદેશા વ્યવહારનું મોટું જમા પાસુ છે. જે કાળે ટેલીફોન-પણ ખાસ પહોંચ્યા નહોતા તે કાળે ગામડાઓમાં દૂર દૂર ટપાલ સેવાનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો હતો. વર્તમાન સમયમાં ખાનગી કુરીયર સેવા ટેલીફોન મોબાઈલના સમયમાં ટપાલ કચેરીઓમાં પરંપરાગત કામનો બોજ ઘટતાં સરકારે ટપાલ સેવાની સાથો સાથ પોસ્ટ ઓફીસોમાં, પોસ્ટ બેંક વિમા પોલીસી સરકારી બોન્ડ વેચાણ વગેરે કામગીરી પણ શરૂ કરાવેલ છે. પોસ્ટ ઓફીસની બચત યોજના એક સરકારી સેવા હોવાથી દેશનો સામાન્ય વર્ગ નાણાંની સુરક્ષાના હેતુને ધ્યાનમાં લઈ આજે પણ પોસ્ટ વિભાગની નાણાંકીય સેવા પસંદ કરે છે. વર્તમાનમાં ભારતમાં એક પોસ્ટ ઓફીસ સરેરાશ 21.5 ચો.કિ.મી.ને આવરી લે છે. સરેરાશ 7,753 લોકો દીઠ 1 પોસ્ટ ઓફીસ કાર્યરત છે. ડુંગરાળ વિસ્તાર, આદિવાસી વિસ્તાર રણ વિસ્તાર કે અન્ય દુર્ગમ પ્રદેશોમાં પોસ્ટ સેવાના વિસ્તરણ માટે પોસ્ટ ઓફીસ ખોલવા માટે મહત્તમ 75% સબસીડી યોજના અમલમાં મુકી છે. જેમાં પૂર્ણ સમયની નિયમિત પોસ્ટ સેવાનો પ્રારંભ શક્ય નથી તેવા વિસ્તારોમાં ફેંચાઈઝી આપવાની પણ પહેલ કરવામાં આવી છે તો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પંચાયત સાથે જોડાઈ ‘પંચાયત સંચાર કેન્દ્રો’ શરૂ કરવામાં આવેલા છે.

સામાન્ય વર્ગ, મધ્યમવર્ગની ટૂંકી મર્યાદિત બાબતોને આકર્ષવાનું કામ પણ ટપાલ વિભાગ દ્વારા વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે મુદતી થાપણ, માસિક આવક બચત યોજના, વરિષ્ઠ નાગરીકો માટેની પ્રોત્સાહક બચત યોજના તેમજ રાષ્ટ્રીય બચતપત્રો, કિસાન યોજના તેમજ રાષ્ટ્રીય બચતપત્રો, કિસાન વિકાસ પત્રોના વેચાણની કામગીરી થકી પોષ્ટ ઓફીસો ઘરગથ્થુ બચતોને આકર્ષવાની મોટી કામગીરી કરે છે. 31 માર્ચ 2017ની સ્થિતિએ સઘળી બચત યોજનાઓ થકી પોષ્ટ વિભાગમાં રૂ. 6,29,394 કરોડ રૂ.નું ભંડોળ જમા હતું.

ઘર આંગણે તેમજ દેશની બહાર નાણાં મોકલવાની પહોંચાડવાની ઉત્તમ સેવા ‘મનીઓર્ડર’ સ્વરૂપે કરવામાં આવે છે.

ભારતના નાગરીકો માટે જેઓ પરંપરાગત પેન્શન સુવિધાથી વંચિત છે તેવાને માટે ખાસ ભારત સરકારે 2009 થી નેશનલ પેન્શન યોજના દાખલ કરેલ છે. જેમાં 18 થી 55 વર્ષની વય જૂથમાં હોય તેવા મૂળ ભારતના નાગરીકો હોય આ યોજનામાં પોતાનું ભંડોળ જમા કરાવી શકે છે. મહત્તમ 60 વર્ષ સુધી આ રકમ જમા કરાવી શકાય છે, આ સાકંતિક નિધિનો ઉપયોગ સરકાર દ્વારા વિવિધ પેન્શન ભંડોળમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે.

પોસ્ટ ઓફીસ દ્વારા પોસ્ટલ જીવન વિમા સેવા પણ ચાલે છે આ યોજના હેઠળ મહત્તમ રૂ. 50 લાખ સુધીની રકમ મળી શકે છે.

ટપાલ વિભાગની ‘સ્પીડ પોસ્ટ સેવા’ એ છેલ્લા તે વધુ પડોશી આકર્ષણ ઊંભુ કર્યું છે. બધાં જ પ્રકારના વૈધાનિક પત્ર વ્યવહાર સરકારી, અર્ધસરકારી સંદેશાઓની ઝડપી સુનિશ્ચિત રવાનગી તથા વિતરણ માટે સ્પીડ પોસ્ટ લાભદાયી છે.

4.3 આકાશવાણી

◆ સમૂહ પ્રસારણના માધ્યમો

ભારત દેશમાં સમાજના પ્રત્યેક વર્ગને રાષ્ટ્રની બધી જ વિગતો સુપેરે પ્રાપ્ત થઈ રહે તેમજ વિકાસ માટેની યોજનાઓની માહિતી તે અંગેની સમજ અધિક જ્ઞાન, તંદુરસ્ત મનોરંજન આ બધાં જ પાસાઓને આવરી લઈને સ્વતંત્રતા પછી માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય અલગ કરવામાં આવ્યું છે. આ મંત્રાલય ભારત સરકારનું એવું મંત્રાલય છે જે ભારતના છેક અંતરીયાળ ગામડા સાથે રોજ બરોજના વ્યવહારથી જોડાયેલું છે. દેશના બધાં જ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં આ મંત્રાલયનું નેટવર્ક છે.

આ મંત્રાલય હેઠળ પ્રસાર ભારતી નામનું જાહેર સેવા એકમ ચાલે છે જે ભારત સરકારનું માહિતી અને પ્રસારણ સેવાનું અધિકૃત નિગમ છે. આ નિગમ હેઠળ આકાશવાણી (ઓલ ઈન્ડિયા રેડીયો) અને દૂરદર્શન બે મહત્વના ઘટકો છે. પ્રસાર ભારતીનો પ્રારંભ 23 નવેમ્બર 1997થી થયો છે. પ્રસાર ભારતના મુખ્ય હેતુઓ રાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક સામાજિક ઓળખ અને એકતા જળવાઈ રહે તે

પ્રકારના કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ કરવું, બંધારણમાં આપવામાં આવેલા નાગરીકોના મૂળભૂત અધિકારોના જતન માટે જાગૃતિના કાર્યક્રમો કરવા શિક્ષણ, આરોગ્ય, કુટુંબ કલ્યાણ, ગ્રામ્ય સમુદાય, લઘુમતી વગેરેના બંધારણમાં આપેલા હિતોની રક્ષણ થાય તે પ્રકારના કાર્યક્રમોનું આકલન કરવું, સામાજિક ન્યાયની વિભાવનાનો પ્રસાર કરવો અને માહિતી પ્રસારણ ક્ષેત્રમાં નવપ્રવર્તન અને સંશોધન થકી મૂલ્ય વૃદ્ધિ કરવી. આ માટે સ્વતંત્ર પ્રસાર ભારતી બોર્ડ પણ રચવામાં આવેલ છે.

દેશમાં માહિતી અને પ્રસારણના સંદર્ભમાં આકાશવાણી એ પરંપરાગત એકમ છે. ઐતિહાસિક રીતે જોઈએ તો રેડીયો કલબ ઓફ મુંબઈ દ્વારા જુન 1923માં સૌ પ્રથમ રેડીયો કાર્યક્રમ પસારિત કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારબાદ 1927ના જુલાઈમાં પ્રસાર સેવાનો વિસ્તાર અને નિયમન માટેની કામગીરી થઈ. સ્વતંત્રતા પૂર્વે પણ 1935માં, 1936માં આ અંગેના કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા હતા.

વર્તમાનમાં આકાશવાણી એટલે કે રેડીયો સ્ટેશનોની કુલ સંખ્યા 86 છે એટલે કે ભારતના વિવિધ પ્રાંતો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં સ્થાનિક ભાષાઓને આવરી લેતાં 86 આકાશવાણી મથકો કાર્યરત છે આ ઉપરાંત પૂર્વીય ભારતમાં વનવાસી વિસ્તારને ધ્યાનમાં લઈ પાંચ કોમ્યુનિટી રેડીયો મથકો પણ ચાલે છે. આ સિવાય એફ.એમ. ચેનલથી રેડીયોની સેવા ભારતના મોટાભાગના પ્રાંતોમાં સ્થાનિક ભાષા પ્રમાણે ચાલે છે. હાલમાં ઓલ ઈન્ડિયા રેડીયો પાસે 421 એફ.એમ. ટ્રાન્સમીટર્સ છે જે દેશના 34% વિસ્તારને અને 47% વસ્તીને આવરી લે છે. આકાશવાણી આર્થિક અને સામાજિક સેવાઓને આવરી લેતાં અલગ અલગ પ્રકારના કાર્યક્રમોનું સંચાલન સ્થાનિક ભાષામાં કરે છે. એક સમયે જે તંદુરસ્ત મનોરંજનનું કામ વિવિધ ભારતીના નેજા હેઠળ થતું હતું તે કામ હવે મોટે ભાગે એફ.એમ.રેડીયો હસ્તક થાય છે.

આકાશવાણી સિવાય ડી.ટી.એચ. રેડીયો ચેનલ પણ અસ્તિત્વમાં છે જે પ્રસાર ભારતીના ડી.ટી.એચ. પ્લેફોર્મ થકી પ્રાપ્ય છે. વિવિધ ભારતી હાલમાં દિવસમાં 15 કલાક જુદા જુદા 41 કેન્દ્રો ઉપરથી વિવિધ સેવાઓનું પ્રસારણ કરે છે. 2014માં નવી સરકારની રચના થયા પછી વડાપ્રધાનશ્રી દ્વારા રજુ થતો વાર્તાલાપ 'મનકી બાત' એ વિશેષ ધ્યાનાકર્ષક બનેલ છે.

આકાશવાણીએ ભારતના દુર્ગમ વિસ્તારો સુધી પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે જ્યારે દૃશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમો ન હતા ત્યારે શ્રાવ્ય માધ્યમ સ્વરૂપે આકાશવાણીએ જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી. ભારતની એવી ઘણી ઘટનાઓ છે જેની માહિતી અને પ્રસારણમાં આકાશવાણીએ પુરી અગમચેતી દર્શાવી હોય. હાલમાં માહિતી અને બહુવિધ માધ્યમોને ધ્યાનમાં લઈ રાષ્ટ્રીય કક્ષાની સ્વતંત્ર એકેડમી પણ શરૂ કરવામાં આવી છે.

ડી. ડી. નેશનલ એ સરકારની દુરદર્શન સેવાનું મોટું એકમ છે જે ભારતમાં જ નહીં દુનિયામાં સૌથી વધુ નેટવર્ક ધરાવે છે. ભારતની કુલ વસ્તીના 92%ને આવરી લેતું દુરદર્શન સેવા ભારતના વિવિધ પ્રાંતોમાં તેમની વિવિધ ભાષામાં પણ ચાલે છે. આકાશવાણીની જેમ દુરદર્શન દૃશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમ સ્વરૂપે સમાજના વિવિધ વર્ગની તંદુરસ્ત એવી વિવિધ જરૂરીયાતોને પહોંચી વળવા માટે નિરંતર કાર્યરત છે. દુરદર્શન દ્વારા ડી.ડી. ન્યુઝ એક મોટો કાર્યક્રમ છે આ સિવાય દુરદર્શન દ્વારા ભારતની વિવિધ ભાષાઓમાં મહત્વના આરોગ્ય વિષયક તેમજ વિજ્ઞાનને લગતા કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ થાય છે. સમાજના વિવિધ વર્ગ સુધી વિવિધ માહિતી પેદાશોની ગુણવત્તા વિગેરેને પહોંચી વળવા માટે દુરદર્શન કોમર્શીયલ સર્વિસ પણ ચાલુ છે. આ સિવાય ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયા રીસર્ચ પણ દુરદર્શન થકી કાર્યરત છે દુરદર્શન દ્વારા શિક્ષણની પાયાની જરૂરીયાતોને ધ્યાનમાં લઈ વિવિધ ભાષામાં વિવિધ પ્રકારના કે વિષયના શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું પણ પ્રસારણ કરવામાં આવે છે.

4.4 શિક્ષણ:

શિક્ષણ વિકાસનું મહત્વનું ચાલકબળ છે. જ્યારે આપણો દેશ સ્વતંત્ર થયો ત્યારે આપણા દેશમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘણું મોટું હતું ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પછાત વર્ગોમાં અને મહિલાઓમાં એકંદરે શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હતું. આજે તેમાં ઉતરોતર ખાસ્સો સુધારો થયો છે.

શિક્ષણમાં વર્તમાનમાં પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ પાંચ વર્ષ સુધીના બાળક માટેનું છે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આ સેવા મોટે ભાગે આંગણવાડી સ્વરૂપે જોવા મળે છે નગરોમાં અને શહેરોમાં પૂર્વપ્રાથમિક શિક્ષણ પણ ખાનગી સ્વરૂપનું જોવા મળે છે.

ભારતીય અર્થતંત્રનું આંતર માળખું

પાંચ વર્ષ પછીના બાળકોને પ્રાથમિક શાળામાં મુકવાના હોય છે આ માટે 2009માં ભારત સરકારે મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ આર.ટી.ઈ. પણ અમલમાં મુકેલ છે જે હેઠળ હવે પછી શાળા શિક્ષણથી વંચિત બધાં જ બાળકોને તેમાં આવરી લેવા માટે ખાસ અલાયદો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. આર.ટી.ઈ.નો મુખ્ય હેતુ ગરીબી તેમજ અન્ય આર્થિક મર્યાદાઓને કારણે તથા સમાજના પછાત ઢાંચાને ધ્યાનમાં લઈ તે કામગીરી માટે પ્રાધાન્ય નક્કી કરવામાં આવ્યું. 2018ના માર્ચ સુધી ભારતની નોંધાયેલી પ્રાથમિક શાળાઓ પૈકી 60% થી વધુ શાળાઓ આર.ટી.ઈ.ના નિયમનોનું પાલન કરતી જોવા મળતી ન હતી.

ભારતમાં બંધારણના આર્ટિકલ 21 હેઠળ મફત ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણનો જે ‘કાયદો’ થયો છે તેની પ્રગતિ એકંદરે ધીમી જોવા મળી છે. 2007-08 થી 2014-15 માં પ્રવેશ મેળવેલ બાળકોની સંખ્યા લાખમાં નીચે મુજબ હતી.

વર્ષ	પ્રાથમિક શાળામાં પ્રવેશ મેળવેલ બાળકોની સંખ્યા (લાખમંત્ર)
2007-08	1355
2008-09	1345
2009-10	1356
2010-11	1353
2011-12	1371
2012-13	1348
2013-14	1324
2014-15	1305

વર્ષ	જ્યારે ધોરણ 6 થી 8માં પ્રવેશ મેળવેલ બાળકોનું પ્રમાણ (લાખમાં)
2007-08	573
2008-09	584
2009-10	585
2010-11	619
2011-12	630
2012-13	650
2013-14	654
2014-15	672

પ્રાથમિક શિક્ષણ અને માધ્યમિક શિક્ષણના સંદર્ભમાં કુમાર અને કન્યાઓ વચ્ચે જે ભેદ જોવા મળે છે તે દુર કરવા માટે પણ ભારત સરકારે સર્વ શિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત વ્યવસ્થિત પ્રયાસો હાથ ધર્યા છે.

અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં રહેતા બહેનો અને ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અન્ય પછાત વર્ગો, મુસ્લિમો, ગરીબી રેખા નીચે જીવતા બહેનો વિગેરે માટે કસ્તુરબા ગાંધી બાલીકા વિદ્યાલયની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી છે. 2017ની સ્થિતિએ કસ્તુરબા બાલિકા વિકાસનું પ્રમાણ 3600નું હતું જેમાં 3,66,756 કન્યાઓ અભ્યાસ કરતી હતી. આ ઉપરાંત યુનિસેફના સહયોગથી માર્ગદર્શનથી ડીજીટલ જેન્ટર એટલાસનો કાર્યક્રમ પણ અમલમાં આવ્યો છે જેનો મુખ્ય હેતુ સમાજમાં અત્યંત નબળી સ્થિતિમાં રહેતી દીકરીઓ અને અથવા શારીરિક વિકલાંગ હોય તેવી દિકરીઓને તેમની ગૌરવ ભેર ઓળખ સાથે શિક્ષણની મુખ્ય ધરીમાં જોડવાનો છે. સમાજના બધાં જ વર્ગના બાળકો શિક્ષણમાં જોડાય એટલે કે સર્વ સમાવિષ્ટ શિક્ષણને ધ્યાનમાં લઈએ તો ભારતમાં 2010-11માં અનુસૂચિત જાતિના 19.06% બાળકો શિક્ષણ લેતા હતા જે પ્રમાણ વધીને 2015-16માં 19.8%નું

થયું હતું. અનુસૂચિત જનજાતિના શિક્ષણ મેળવતાં બાળકોનું ટકાવારી પ્રમાણ 2010-11માં 10.70% હતું જે 2015-16માં લગભગ તેટલું જોવા મળ્યું હતું. મુસ્લિમ બાળકોમાં પણ પ્રવેશ દરનું પ્રમાણ ઓછું હતું 12.50% જે 2010-11માં 13.80% 2015-16માં થયું.

શિક્ષણને વધુ અર્થ પૂર્ણ અને ગુણવત્તા સભર બનાવવા માટે શિક્ષણના તાલિમી કાર્યક્રમો પણ યોજવામાં આવે છે આ માટે પ્રત્યેક રાજ્યમાં ડાયેટ નામની સંસ્થા જીલ્લા મથક સુધી નેટવર્ક ધરાવે છે. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ નેશનલ કાઉન્સિલ ફોર ટીચર્સ એજ્યુકેશન દ્વારા શિક્ષણ સંસ્થાઓની પાત્રતાના નિયમો શિક્ષકો માટેની ગુણવત્તા અને તાલીમ ભણાવવાનો અભ્યાસક્રમ તેની વિસ્તરણ સેવાની અસરકારક દેખરેખ પણ રાખવામાં આવે છે. ભારત સરકાર દ્વારા દેશના એવા બાળકો કે જે સામાજિક આર્થિક પછાતપણાને કારણે નિયમિત શાળા શિક્ષણ ન લઈ શકતા હોય તેમને માટે નેશનલ ઓપન સ્કૂલની પણ યોજના ચાલુ છે. છેલ્લા એક દસકાથી પણ વધારે સમયથી શિક્ષકોની લાયકાત ઉપરાંત લાયકાત માટેની જુદા જુદા સ્તરની પરીક્ષાઓ પણ લેવામાં આવે છે. ભારત સરકાર દ્વારા દેશભરમાં પથરાયેલા કેન્દ્રીય કર્મિઓના સંતાનો તેમજ અન્ય નબળા વર્ગના સંતાનો માટે કેન્દ્રીય વિદ્યાલયો પણ ચલાવવામાં આવે છે આ કેન્દ્રીય વિદ્યાલયોમાં ફીનું ધોરણ લગભગ નહીંવત હોય છે. અને જરૂરિયારવાળા બાળકોને દેશમાં લગભગ 1 લાખ બાળકોને વાર્ષિક 6,000/- રૂ. ની શિષ્યવૃત્તિ પણ આપવામાં આવે છે.

રાષ્ટ્રની મુખ્ય ધરીમાં સંમિલિત થાય તે માટેની સમજ કેળવણી ઉદાત્ત નાગરીક ધર્મ સમજતા થાય તે માટે 1986થી ભારતમાં જવાહર નવોદય વિદ્યાલયો પણ કાર્યરત છે.

સર્વ શિક્ષા અભિયાન અંતર્ગત સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં બધી જ પ્રાથમિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પ્રમાણે પુરતા વર્ગખંડો, શાળાને ફરતી દિવાલ રમત માટેનું મેદાન, શૌચાલય, વિજળી, ગ્રંથાલય અને કોમ્પ્યુટર સહિત છાત્રો માટે પાઠ્ય પુસ્તક અને યુનિફોર્મ પણ રાજ્ય સરકારોના સહયોગથી આપવામાં આવે છે. ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ એ રાજ્યનો વિષય છે માધ્યમિક શિક્ષણ પણ રાજ્યનો વિષય છે અત્યારે ભારતમાં એકંદરે ધોરણ 1 થી 5, ધો. 6 થી 8, ધો. 9 અને 10, ધો. 11 અને 12 અને કોલેજના ત્રણ વર્ષો તેવું માળખું છે સરકાર 2020ના જુન મહિનાથી 4+3+4+3નું માળખું લાવવાની વિચારણા કરી રહેલ છે. હાલમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે યુનિવર્સિટી અનુદાન પંચ નામની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા કાર્યરત છે જે ભારતના માનવ સંસાધન મંત્રાલય હસ્તક છે. હાલમાં યુ.જી.સી.ના શિક્ષણના વિવિધ કાર્યક્રમોને રાષ્ટ્રીય ઉચ્ચતર શિક્ષા અભિયાન RUSHAના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

સમગ્ર દેશમાં સંચાલન, ઔષધિ વિજ્ઞાન અને તેને આનુસંગિક શિક્ષણ સંસ્થાઓના નિયમન અને દેખરેખ માટે હાલમાં ઓલ ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ ફોર ટેકનીકલ એજ્યુકેશન (AICTE) પણ કાર્યરત છે. સમગ્ર દેશમાં શિક્ષણના કાર્યક્રમોની અસરકારકતા તેના સ્તરનું મુલ્યાંકન કરવા માટે પ્રથમ નામની બિનસરકારી સંસ્થા પણ ખાસ સર્વેક્ષણ અભ્યાસો હાથ ધરે છે જે ‘અસર’ (એન્યુઅલ સર્વે ઓફ એજ્યુકેશન રીપોર્ટ) તરીકે ઓળખાય છે.

4.5 આરોગ્ય

ભારતમાં ‘આરોગ્ય’નો વિષય કેન્દ્ર સરકાર તથા રાજ્ય સરકાર બંને હસ્તક ભારત દેશમાં કેન્દ્ર કક્ષાએ ‘આરોગ્ય અને કુટુંબ કલ્યાણ મંત્રાલય’ હેઠળ સમગ્ર દેશના આરોગ્ય સેવાની દેખરેખ રાખવામાં આવે છે. આ મંત્રાલય હેઠળ આરોગ્ય કુટુંબ કલ્યાણ તેમજ આરોગ્ય સંશોધન બે મુખ્ય કામગીરી રહેલી છે. એક વખતે એઈડસ નિયંત્રણ વિભાગ અલગ હતો જે હવે આરોગ્ય કુટુંબ કલ્યાણ મંત્રાલય હેઠળ ચલાવવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત ડિસેમ્બર 2014થી ‘આયુષ્’નો વિભાગ શરૂ થયેલ છે જેમાં ‘આયુર્વેદ-યોગ-નેચરોપેથી – યુનાની’ સિદ્ધ તથા હોમીયોપેથીનો સમાવેશ થાય છે.

રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિ 2017માં નવી અમલમાં આવી છે. 2002 પછી હવે 15 વર્ષના સમયગાળા બાદ આ નવી નીતિ અમલમાં આવી છે. આ નીતિનો મુખ્ય હેતુ દેશના તમામ લોકોને બધાં જ તબક્કે મહત્તમ સારી આરોગ્ય સુવિધા પ્રાપ્ત થતી રહે અને લોકોની સુખાકારીમાં વધારો થાય સામાન્ય લોકોને ઘર આંગણે નજીકના અંતરેજ એકદમ સસ્તી-સારી આરોગ્ય સેવા માટે સરકારે સર્વાંગી પ્રયત્નો શરૂ કર્યા છે.

ભારતીય અર્થતંત્રનું આંતર માળખું

છેલ્લા 20 વર્ષના રાષ્ટ્રીય આરોગ્યની મહત્વની બાબતો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

વર્ષ	વિષય
1999	રાષ્ટ્રીય એઈડસ નિયંત્રણ વિભાગ
2005	નેશનલ રૂરલ હેલ્થ મીશનનો પ્રારંભ
2008	રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય વિમા યોજનાનો પ્રારંભ
2010	કેન્સર ડાયાબીટીસ શ્વાસોચ્છવાસને લગતા રોગોના પ્રતિબંધાત્મક કાર્યો
2011	જનની શીશુ સુરક્ષા કાર્યક્રમ
2012	વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ ભારતને xપોલીયો ગ્રસ્ટx રાષ્ટ્રોની યાદીમાંથી ભારતને બાકાત કર્યું
2017	નેશનલ અર્બન હેલ્થ મીશનનો પ્રારંભ 2018 આરોગ્ય સેવાને લગતો વિશ્વનો સહુથી મોટો સરકારી કાર્યક્રમ 'આયુષ્યમાન ભારત'

સરકારના અભિગમમાં મુખ્ય નીચેની બાબતો (1) દર 1000ની વસ્તીએ ઓછામાં ઓછી 2 પથારી સાથેની આરોગ્ય કેન્દ્ર સુવિધા (2) વિશિષ્ટ વ્યાધિ પ્રતિરોધક આરોગ્ય સારવાર—નિશ્ચિત સ્વરૂપે વૃદ્ધિ મળતી રહે (3) કુપોષણના નિવારણ માટે રાષ્ટ્રના બધાં જ પ્રદેશોને આવરી લેતાં કાર્યક્રમો જ્યાં પોષણ સેવાઓ વિશેષ ખાસ છે ત્યાં વિશેષ ધ્યાન આપવું.

રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિના સુગ્રંથિત અમલીકરણ માટે ભારત સરકારના અંદાજપત્રમાંથી 2017ના વર્ષમાં રૂ. 47352.51 કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી હતી.

આરોગ્યના વિવિધ પાસાઓને આવરી લેતી મહત્વની સમસ્યાઓમાંથી (1) સામાજિક સ્તરે નીચો જાતિ ગુણોત્તર—તાજેતરમાં નીતિ આયોગ દ્વારા 2016ના ચિત્રને લગતો અહેવાલ રજૂ કર્યો છે.

(1) 2011માં રાષ્ટ્રીયકક્ષાએ નીતિ ગુણોત્તર 940 નો હતો જે ઘટવા પામ્યો છે. છત્તીસગઢ 963ના જાતિ ગુણોત્તર સાથે મોખરે છે. હરિયાણા 832 જાતિ ગુણોત્તર સાથે તળીયે છે. ગુજરાતમાં જાતિ ગુણોત્તરનું પ્રમાણ 2011માં 919નું હતું જે ઘટીને 2016માં 848નું નોંધાયું છે.

(2) એકંદર આરોગ્ય આંક : ધીમી ગતિએ સુધારો થતો રહ્યો છે. આ આંકમાં 100માંથી ગુણ આપવામાં આવે છે. કેરળ 74.1 ગુણ સાથે શ્રેષ્ઠ પ્રથમ ક્રમે છે. ગુજરાત 61.99 સાથે ચોથા ક્રમે છે. જ્યારે ઉત્તરપ્રદેશ 33.39 સાથે તળીયે જોવા મળે છે.

(3) માથાદીઠ આવકના સંદર્ભમાં આરોગ્ય નીતિ આયોગે દર્શાવેલ છે તેમાં માથાદીઠ ઘર આંગણાની પહોંચ (આવક)ને રાજ્યોના પ્રમાણમાં સારી છે. ઊંચી છે તેવા રાજ્યોમાં એકંદર આરોગ્ય સુવિધાનું ચિત્ર સારું છે. 2016-17માં કેરળ, આંધ્ર, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, તમીલનાડુ એકંદર આરોગ્યમાં સારા છે તો તે રાજ્યોની માથાદીઠ પેદાશ પણ સારી છે.

(4) પ્રજનન દર : તબીબી દષ્ટિએ બહેનો જે વય જૂથમાં બાળકને જન્મ આપી શકે તેમ છે તેવા બહેનો પૈકી પ્રાંતોમાં કેટલા બાળકોને જન્મ આપે છે તે 'પ્રજનનદર' ગણાય છે. જે રાજ્યોમાં પ્રજનનદર નીચો હોય ત્યાં એકંદર વસતિ નિયંત્રણ વધુ હોય અને જ્યાં પ્રજનનદર વધુ હોય ત્યાં વસ્તી વૃદ્ધિનો દર ઊંચો હોય છે. ભારતમાં પશ્ચિમ બંગાળ તથા તમીલનાડુમાં પ્રજનનદર સૌથી ઓછો 1.નો છે. ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ 2.2 નું છે. તો બિહારમાં સહુથી વધુ 3.3નો પ્રજનનદર છે. જ્યારે ઉત્તરપ્રદેશમાં 3.1 છે. ભારતમાં એકંદરે જો 1.5 સુધી પ્રજનનદર નીચા લાવી શકાય તો સારા આર્થિક પરિણામોની અસર જોવા મળે.

(5) અપૂરતુ પોષણ : ઉંમરના પ્રમાણમાં જન્મ વયના બાળકોનું વજન અને ઊંચાઈ એ બંને 'તંદુરસ્તી' નું નિશાન ગણાય છે. જો આ સંદર્ભમાં 2016-17નું ચિત્ર ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો ભારતમાં અપૂરતા વજન ધરાવતા બાળકોનું સૌથી વધુ પ્રમાણ ઓડીશા—18.2, પં.બંગાળ—16.4, રાજસ્થાન 25.5માં નોંધાયેલ છે. ગુજરાતમાં આંધ્રપ્રદેશમાં આ પ્રમાણ સૌથી ઓછું ૫.6 તથા ૫.૫ નોંધાયેલ છે.

(6) બાળમૃત્યુ : સામાન્ય રીતે ૫ વર્ષથી નાની ઉમરના મૃત્યુ એ તબીબી દષ્ટિએ ચિંતાનો વિષય છે. ભારતમાં મધ્યપ્રદેશ તથા આસામમાં દર હજાર જીવિત ૦ થી ૫ વર્ષના બાળકો પૈકી મૃત્યુ પામનારનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૫૫ તથા ૫૨ નું હતું આ પ્રમાણ ગુજરાતમાં ૩૩નું જ્યારે સહુથી ઓછું કેરળમાં ૧૧ અને તામીલનાડુમાં ૧૯ બાળકોનું છે.

(7) સંસ્થાકીય પ્રસુતિ – સગર્ભા બહેનો બાળકને જન્મ તબીબી દેખરેખ હેઠળ આપે તે તંદુરસ્તી અને વિકાસનું પ્રતિક છે. તબીબી વ્યાખ્યામાં તેને ×સંસ્થાકીય પ્રસુતિ× તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ માં સંસ્થાકીય પ્રસુતિનું પ્રમાણ સહુથી વધુ તેલંગાણા-૯૧૭ તથા ગુજરાતમાં ૯૧૬ છે. જ્યારે આ પ્રમાણ સહુથી ઓછું ઉત્તરપ્રદેશમાં ૫૦.૦૦ અને બિહારમાં ૫૬.૭ ટકા નોંધાયેલ છે.

(8) રસીકરણ : સામાન્ય રીતે તબીબી ભાષામાં બાળકના જન્મ સમયથી લઈને ૩ વર્ષના સમયગાળામાં જ કેટલીક આવશ્યક ફરમામાં મૂકવાની રહે છે. જેનાથી આવનારા વિવિધ રોગો માટેની પ્રતિકાર ક્ષમતા બાળકોની વધે પૂર્ણ રસીકરણ એટલે બધા જ પ્રકારના રસીકૃત બાળકોનું મહત્તમ પ્રમાણ આંધ્રપ્રદેશ, જમ્મુ કાશ્મીર તથા ઝારખંડમાં લગભગ ૧૦૦% છે. ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ ૯૨.૩ ટકા નોંધાયેલ જ્યારે મધ્યપ્રદેશમાં ૭૪.૭૮%, રાજસ્થાન ૭૮.૬ ટકા સાથે સૌથી ઓછા ક્રમમાં હતી.

આરોગ્યના માળખાની દષ્ટિએ વર્તમાનમાં ભારતમાં છેક તળીયે-પેટા આરોગ્ય, કેન્દ્રો છે. સામાન્ય રીતે ૩૦૦૦ સુધીની વસતિના ગામડાઓમાં જ્યાં સરકારી સુવિધા હોય તે પેટા આરોગ્ય કેન્દ્ર હોય છે. આ પેટા આરોગ્ય કેન્દ્રમાં ૧ ફીમેલ હેલ્થ વર્કર નિયમિત ફરજ પર હોય છે.

(2) પ્રાથમિક આરોગ્યકેન્દ્ર : સામાન્ય રીતે ૨,૦૦૦ થી લઈ ૩૦,૦૦૦ હજારની વસતીએ પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર ચાલે છે. પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રમાં ૨ હેલ્થ વર્કર ઉપરાંત પૂર્ણ સમયના એલોપેથિક મેડિકલ ઓફીસર ફરજ પર હોય છે.

(3) સામુદાયિક આરોગ્યકેન્દ્ર : સામાન્ય રીતે તાલુકા કક્ષાએ અથવા તેની સમકક્ષના નગરોમાં ‘કોમ્યુનીટી’ (સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રો) કાર્યરત હોય છે. સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રો તબીબી દષ્ટિએ વધુ સુસજ્જ કરવામાં આવેલ છે.

સરકારની નવી નીતિમાં પેટા આરોગ્ય કેન્દ્રો અને આરોગ્ય કેન્દ્રોને આરોગ્ય તથા વેલનેસ સેન્ટર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં શારીરિક સૌખ્ય તથા એકંદર તંદુરસ્તીની જાળવણી માટે મોટા તથા આયુર્વેદ તબીબની સુવિધા પણ પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલ છે.

૩૧મી માર્ચ ૨૦૧૭ની આરોગ્ય માળખાની સ્થિતિ

પેટા આરોગ્ય કેન્દ્ર	પ્રા.આ. કેન્દ્રો	સામુદાયિક કેન્દ્ર	આ.
ભારત	૧,૫૬,૨૩૧	૨૫,૬૨૫	૫,૬૨૪
ગુજરાત	૯,૦૮૨	૧,૩૯૨	૯૬૩

સમગ્ર દેશમાં પેટા આરોગ્ય કેન્દ્રો સહુથી વધુ પ્રમાણમાં ઉત્તરપ્રદેશમાં ૨૦૫૨૧, પશ્ચિમ બંગાળમાં ૧૦,૩૬૯, બિહાર-૯,૦૪૯ છે. એટલે કે વધુ વસતિવાળા બિહાર-ઉત્તરપ્રદેશમાં અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં આરોગ્યની માળખાકીય સુવિધાઓનું પ્રમાણ ઓછું છે.

ભારતમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોનું ટકાવારી પ્રમાણ સહુથી વધુ મ.પ્રદેશ ૩૫.૭, ઓડીસા ૩૫.૪ ટકા, બિહાર ૩૪.૨ તથા ઉત્તરપ્રદેશમાં ૩૦.૪ ટકા છે. જ્યાં આરોગ્યનું એકંદર ચિત્ર નબળું છે સુવિધા પણ મર્યાદિત છે.

સ્વાધ્યાય

પ્ર.૧ નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર માત્ર એક વાક્યમાં આપો.

- (૧) આર્થિક આંતર માળખાના કોઈ પણ ૩ ઘટકોના નામ લખો.
- (૨) સામાજિક આંતર માળખાના કોઈ પણ ૩ ઘટકોના નામ લખો.
- (૩) ભારતમાં સહુ પ્રથમ રેલ્વે સેવાનો પ્રારંભ ક્યારે થયો? ક્યાં થયો?

ભારતીય અર્થતંત્રનું આંતર માળખું

- (4) ભારતમાં આકાશવાણીનો પ્રારંભ કયાથી થયો?
- (5) માર્ગના મુખ્ય પ્રકારો કેટલા? કયા કયા?
- (6) પ્રવેશદર એટલે શું?
- (7) બાળમૃત્યુદર એટલે શું?
- પ્ર.૨ રેલ્વેની પ્રગતિ ટૂંકમાં દર્શાવો.
- પ્ર.૩ માર્ગ પરિવહનની પ્રગતિ ટૂંકમાં સમજાવો.
- પ્ર.૪ ભારતમાં સંદેશા વ્યવહારનું વર્તમાન ચિત્ર ટૂંકમાં સમજાવો.
- પ્ર.૫ ભારતની વર્તમાન શિક્ષણ નીતિ ટૂંકમાં સમજાવો.
- પ્ર.૬ રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિ-2017 ટૂંકમાં સમજાવો.
- પ્ર.૭ નીચે પ્રત્યેક પ્રશ્ન નીચે ચાર વિકલ્પો આપેલા છે જે પૈકી સાચો વિકલ્પ સામે '✓' કરો.
- (1) ભારતમાં સહુ પ્રથમ ટપાલ સેવાના પ્રારંભ ના વર્ષમાં થયો.
(A) 1766 (B) 1802 (C) 1853 (D) 1947
- (2) ભારતમાં નેશનલ પેન્શન યોજનાનો પ્રારંભ
(A) 2004થી થયો (B) 2009 થી થયો (C) 2012 થી થયો (D) 2015થી થયો
- (3) આયુષ્યમાન ભારત યોજનાનો પ્રારંભ
(A) 2015 થી થયા (B) 2016 થી થયો (C) 2017 થી થયો (D) 2018થી થયો
- (4) ભારતમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોનું ટકાવારી પ્રમાણ
(A) 25.7 છે (B) 27.5 છે (C) 28.6 છે (D) 29.2 છે

: રૂપરેખા :

- 5.1 વસ્તી ગણતરી અને તેના નિર્દેશકો
- 5.2 વસ્તીના નિર્દેશકો
- 5.3 ભારતીય વસ્તીના લક્ષણો
- 5.4 ભારતનો માનવ વિકાસ આંક

5.1 વસ્તી ગણતરી અને તેના નિર્દેશકો :

● વસ્તી ગણતરીનો અર્થ :

“કોઈ નિશ્ચિત સમયે નિશ્ચિત વિસ્તારમાં તમામ વ્યક્તિઓ સંબંધિત વસ્તી શાસ્ત્રીય, આર્થિક તથા સામાજિક આંકડાઓ એકઠા કરવાની, સંકલિત કરવાની તથા પ્રસિધ્ધ કરવાની તમામ પ્રક્રિયાને વસ્તી ગણતરી કહેવામાં આવે છે.”

આમ, વસ્તી ગણતરી કોઈ પણ દેશની વસ્તી સંબંધી માહિતી મેળવવાનો પ્રાથમિક આધાર છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરીને આંકડાકીય પધ્ધતિ ધ્વારા કરવામાં આવેલા વિશ્લેષણ સરકારને વિવિધ નીતિ વિષયક નિર્ણયો લેવામાં અત્યંત ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

● વસ્તી ગણતરીની શરુઆત :

ભારતમાં વસ્તી ગણતરી 1872થી શરુ થઈ હતી. જોકે તે બધાં રાજ્યોમાં એક સાથે કરવામાં આવી ન હતી એટલે અપૂરતી હતી. ત્યારબાદ 1881થી બધાં રાજ્યોમાં એક સાથે વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવી. આમ 1881 પછી સંપૂર્ણપણે દસ વાર્ષિક વસ્તી ગણતરીની પ્રક્રિયા હાથ ધરવામાં આવી.

ભારતમાં વસ્તી ગણતરીની પ્રક્રિયા એ વિશ્વની સૌથી મોટી વહીવટી ક્ષમતા છે. તે દેશની વસ્તી અંગેની આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક રૂપરેખા પુરી પાડે છે. વસ્તી ગણતરી એ આયોજન અને સરકારી યોજનાઓ માટે એક પ્રાથમિક સાધન બની રહે છે. તે બધી જ સંસ્થાઓ અને સમાજના કોઈ પણ વિભાગના લોકોને સંશોધન અને યોજનાઓ બનાવવા માટે પણ મદદરૂપ બની રહે છે. આ ઉપરાંત વસ્તીના આંકડાઓ ચુંટણી માટે મત વિસ્તારોની ફાળવણી તથા આરક્ષણ માટે પણ ઉપયોગી છે.

વસ્તી ગણતરીની પ્રક્રિયાના મહત્વને ધ્યાનમાં લઈને વસ્તી ગણતરી 2011ની પ્રક્રિયાને ‘Our census Our future’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. વસ્તી ગણતરીની પ્રક્રિયા મુખ્યત્વે માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવું, સંકલન કરવું, મૂલ્યાંકન કરવું, વિશ્લેષણ કરવું અને તેનું પ્રકાશન કરવું જેવા કાર્યો કરે છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે વસ્તી ગણતરીની પ્રક્રિયા કોઈ એક દેશ માટે નિશ્ચિત સમયગાળાનાં સંદર્ભમાં વસ્તી અંગેના આર્થિક અને સામાજિક વિજ્ઞાનના સંશોધનો મુખ્યત્વે સંપત્તિના ઉત્પાદન અને વહેંચણીના સંદર્ભમાં વસ્તીના કદ અને વસ્તીના બંધારણની સમજૂતી આપે છે. વસ્તી ગણતરી આરોગ્ય અને રહેઠાણ સંબંધિત માહિતી પણ એકત્રિત કરે છે.

● વર્તમાન સમયે વસ્તી ગણતરીની પ્રક્રિયા :

ભારતમાં વસ્તી ગણતરી છેલ્લે 2011માં કરવામાં આવી હતી. વસ્તી ગણતરી કમિશનર અને જનરલ રજીસ્ટ્રાર સી.ચંદ્રમૌલી દ્વારા રાષ્ટ્રને 15મો વસ્તી ગણતરી રિપોર્ટ સુપ્રત કરવામાં આવ્યો. 15મી વસ્તી ગણતરી તા. 01.02.2010ના શરૂ કરવામાં આવેલ. 15મી વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ભારતની કુલ વસ્તી 121 કરોડ નોંધાયેલ છે. 2011 પ્રમાણે ભારતમાં સાક્ષરતાનો દર 64.83% થી વધીને 74.04% થયેલ છે. આ વસ્તી ગણતરી કુલ 27 લાખ અધિકારીઓએ 7 હજાર

ભારતનું વસ્તી વિષયક માળખું

શહેરો અને 6 લાખ ગામડાઓમાં મુલાકાત લઈને માહિતી એકત્રિત કરી હતી. જેમાં જાતિ, ધર્મ, શિક્ષણ અને વ્યવસાયની માહિતી મેળવેલ. 2011ની વસ્તી ગણતરીનો કુલ ખર્ચ 2200 કરોડ થયેલ.

વસ્તી ગણતરીનું આ ખુબ મોટું કાર્ય ખુબ જ સારી રીતે આયોજન પામેલું અને ખુબ જ સારી રીતે વ્યાખ્યાયિત થયેલું છે. અહીં જનરલ રજિસ્ટ્રાર અને વસ્તી ગણતરી માટે કમિશનરની નિમણૂક તમામ પ્રક્રિયા માટે કરવામાં આવે છે. બધાં રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો માટે એક ડાયરેક્ટરની નિમણૂક વસ્તી ગણતરીના કાર્ય માટે કરવામાં આવે છે. વિકેન્દ્રિત પ્રક્રિયા હોવાને કારણે જિલ્લા કલેક્ટર અને નગરપાલિકાના કમિશનરને મુખ્ય વસ્તી ગણતરી અધિકારી તરીકે નિમવામાં આવે છે. અહીં નાયબ કલેક્ટર અને નાયબ નગરપાલિકા કમિશનરની પણ વસ્તી ગણતરી માટે નિમણૂક કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત મામલતદાર અને નગરપાલિકા ચીફ ઓફિસરોને પણ આ પ્રક્રિયા માટે વિશેષ અધિકાર આપવામાં આવે છે.

વસ્તી ગણતરીની પ્રક્રિયામાં ખરેખર ગણતરીકાર તરીકે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષકોને અનુક્રમે ગણતરીકાર અને સુપરવાઈઝર તરીકે નિમણૂક મળે છે. દરેક ગણતરીકારને એક તાલુકા માટેની ફરજ સોંપવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે એક ગણતરીકારને તાલુકામાં 150 ઘર એકમ અને 500 વસ્તી જેટલું કાર્ય આપવામાં આવે છે.

2010માં વસ્તી ગણતરી માટે દર એકમોની ગણતરી 21 અપ્રિલથી 4 જૂન દરમિયાન અને વસ્તી ગણતરી 9 ફેબ્રુઆરીથી 28 ફેબ્રુઆરી દરમિયાન તથા પ્રોવિઝનલ રાઉન્ડ 1 માર્ચથી 5 માર્ચ દરમિયાન ગુજરાત રાજ્યમાં હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. આ વસ્તી ગણતરીમાં દેશના કુલ 35 રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો, 640 જિલ્લાઓ, 5761 તાલુકાઓ, 7742 શહેરો, 608786 ગામડાઓ તથા તેમાં આવેલ 248 મીલીયન ઘર એકમોને આવરી લીધેલ.

વસ્તી ગણતરીના કાર્ય માટે નિમણૂક પામેલા લોકોને ટ્રેઈનિંગ આપવામાં આવે છે. જેમાં national trainers, master trainer facilitator maser અને trainer દ્વારા ટ્રેઈનિંગ આપવામાં આવે છે. વસ્તી ગણતરી 2011માં ઘર એકમોની નોંધણીમાં કેટલાક સુધારા કરવામાં આવ્યા જેવાં કે દીવાલનો પ્રકાર, છાપરાનો પ્રકાર, પીવાના પાણીના સ્ત્રોતો, વિજળીની સુવિધા, બાયરૂમની અને લેટ્રીનની સુવિધા ધરની અંદર છે કે નહિ, કોમ્પ્યુટર અને ટેલિફોન ધરાવે છે કે નહિ વગેરે. આ ઉપરાંત વસ્તી ગણતરી 2011 અહેવાલ નવા સુધારા સ્વરૂપે જન્મ તારીખ નોંધ પણ કરે છે સાથે બીજા ફેરફાર થયા છે. જેમાં પરિણીત સ્થિતિની સાથે છૂટાછેડા અને અલગ રહેતા હોય તેની અલગ નોંધ, મુખ્ય કામદારોને પણ 6 મહિના કાર્ય, સીમાંત કામદારો 3 મહિના અથવા 6 મહિનાથી ઓછા દિવસોનું કાર્ય એ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યાં.

5.2 વસ્તીના નિર્દેશકો :

● જન્મદર :

જન્મદર એ એક અગત્યનું વસ્તી શાસ્ત્રનું પરિબળ છે વસ્તીમાં કેટલો અને કેવા પ્રમાણમાં વધારો થાય છે તે જાણવા માટે જન્મદરને જાણવું અને સમજવું અતિ આવશ્યક છે. જન્મદરના વલણોના આધારે જ વસ્તીનીતિની દિશા નક્કી થાય છે.

● અર્થ :

કોઈ એક ચોક્કસ પ્રદેશમાં ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાન દર એક હજારની વસ્તીએ જન્મતા બાળકોની સંખ્યા એટલે જન્મદર. જન્મદરને અંગ્રેજીમાં Birth Rate કહેવામાં આવે છે. તેને સૂત્ર દ્વારા આ પ્રમાણે દર્શાવાય છે.

વર્ષ દરમિયાન જીવિત જન્મેલા બાળકોની સંખ્યા

$$\text{જન્મદર} = \frac{\text{વસ્તી}}{\text{વસ્તી}} \times 1000$$

ભારતમાં વસ્તી ગણતરી 2011 અનુસાર જન્મદર 21.6 છે 1951માં જન્મદર 39.9 હતું તેમાં સતત ઘટાડો થઈ રહ્યો છે 1991માં 29.5 અને 2001માં 25.4 નોંધાયેલ હતું. 2011માં ભારતમાં સૌથી ઊંચું જન્મદર 28.3 ઉત્તરપ્રદેશ તથા 28.1 બિહારમાં જ્યારે સૌથી નીચું જન્મદર 14.8 કેરળમાં નોંધાયેલ છે.

- **મૃત્યુદર :**

વસ્તી વિષયક અભ્યાસમાં જેટલું મહત્વ જન્મદરનું છે તેટલું જ મહત્વ મૃત્યુ દરનું છે. જન્મ અને મૃત્યુ બંનેનું વસ્તીના પ્રમાણ સાથે સીધું-ઉલટું સંબંધ છે, જેમ જન્મદર ઉંચે જવાથી વસ્તીમાં વધારો થાય છે તેમ મૃત્યુદર ઉંચે જવાથી વસ્તીમાં ઘટાડો થાય છે.

- **અર્થ :**

કોઈ એક ચોક્કસ પ્રદેશમાં ચોક્કસ સમયગાળા દરમ્યાન દર એક હજારની વસ્તીએ મૃત્યુ પામતા લોકોની સંખ્યા એટલે મૃત્યુદર.

ઉપરાંત વસ્તીમાં અલગ અલગ વય જૂથ મુજબ થતા મરણને વય અનુસાર મૃત્યુદર તથા સ્ત્રી-પુરૂષ જાતિ મુજબ થતા મરણને જાતિ અનુસાર મૃત્યુદર કહેવામાં આવે છે. મૃત્યુદરને અંગ્રેજીમાં Death Rate કહેવામાં આવે છે. તેને સૂત્ર દ્વારા આ પ્રમાણે દર્શાવાય છે.

વર્ષ દરમ્યાન મૃત્યુ પામેલ લોકોની સંખ્યા

$$\text{મૃત્યુદર} = \frac{\text{વસ્તી}}{\text{વસ્તી}} \times 1000$$

ભારતમાં વસ્તી ગણતરી 2011 અનુસાર મૃત્યુદર 7.0 છે 1951માં મૃત્યુદર 27.4 હતું તેમાં સતત ઘટાડો થઈ રહ્યો છે 1991માં 9.8 અને 2001માં 8.4 નોંધાયેલ હતું. 2011માં ભારતમાં સૌથી વધુ મૃત્યુદર 8.6 ઓરિસ્સા જ્યારે સૌથી ઓછું મૃત્યુદર 6.0 પશ્ચિમ બંગાળમાં નોંધાયેલ છે.

ભારતમાં મૃત્યુદરમાં ઘટાડા માટે આરોગ્ય સેવાઓનો વિકાસ અને વિસ્તરણ ઉપરાંત લોકોની આવકમાં વધારો થતાં જીવન ધોરણમાં સુધારો થયો છે. શિક્ષણ અને તબીબી વિજ્ઞાનમાં સંશોધનો થતાં તેના વ્યાપને લીધે પણ ભારતમાં મૃત્યુદર નીચે જઈ રહ્યો છે.

- **વસ્તી વૃદ્ધિ દર :**

વસ્તી વૃદ્ધિ દર એટલે કોઈ પણ પ્રદેશમાં પ્રવર્તમાન વસ્તીમાં થતો ટકાવારી વધારો. બાળકોનો જન્મ એટલે કે જન્મદર દેશની વસ્તીમાં વધારો કરે છે જ્યારે મૃત્યુદર વસ્તીમાં ઘટાડો લાવે છે મૃત્યુદર કરતા જન્મદર ઊંચું હોય તો વસ્તી વૃદ્ધિનો દર ઊંચો હોય છે જ્યારે જન્મદર કરતા મૃત્યુદર ઊંચું હોય ત્યારે વસ્તી વૃદ્ધિનો દર નીચું હોય છે. ભારતમાં 2011 વસ્તી ગણતરી અનુસાર વસ્તી વૃદ્ધિ દરમાં 2001 પછી 14.7 ટકાનો વધારો થયો છે એટલે કે વાર્ષિક વસ્તી વૃદ્ધિ દર 1.2 જેટલું નોંધાયું છે. ભારતમાં સરકારની વસ્તીનીતિ, કુટુંબ નિયંત્રણ યોજનાઓ, લોકોમાં જાગૃતિ, શૈક્ષણિક પ્રગતિ તથા સામાજિક પરિવર્તનના કારણે વસ્તી વૃદ્ધિ દરમાં ધીમા દરે ઘટાડો થઈ રહ્યો છે.

- **વસ્તી ગીચતા :**

કોઈ એક પ્રદેશમાં પ્રતિ ચોરસ કિલો મીટરે વસવાટ કરતી વસ્તીનો પ્રમાણ એટલે વસ્તી ગીચતા.

સૂત્ર :

$$\text{વસ્તી ગીચતા} = \frac{\text{કુલ વસ્તી}}{\text{જમીન}}$$

કોઈ પણ પ્રદેશમાં વસ્તી એક સરખી વહેંચાયેલી હોતી નથી. ક્યાંક વધુ લોકો વસવાટ કરતા હોય છે તો ક્યાંક ઓછા લોકો રહેતા હોય છે. સામાન્ય રીતે ગ્રામ્ય કે નિર્જન જંગલ વિસ્તારમાં ઓછી વસ્તી રહેતી હોય છે જ્યારે શહેરી કે ઔદ્યોગિક વિસ્તારમાં વધુ વસ્તી રહેતી હોય છે.

ભારતમાં વસ્તી ગણતરી 2011 અનુસાર વસ્તી ગીચતા 382 છે જે એક દાયકા અગાઉ 2001માં 325 જેટલી હતી. ભારતમાં સતત વસ્તી વધારાના લીધે મર્યાદિત જમીન પર લોકોનું ભારણ વધતું જાય છે ભારતમાં સૌથી વધુ વસ્તી ગીચતા દિલ્લીમાં છે જ્યાં પ્રતિ ચોરસ કિલોમીટરે 11320 લોકો રહે છે.

ભારતનું વસ્તી વિષયક માળખું

● અપેક્ષિત આયુષ્ય :

અપેક્ષિત આયુષ્ય એટલે બાળકના જન્મ સમયે આયુષ્યની ધારણા અથવા જીવવાની શક્યતાના વર્ષો. આમ, વ્યક્તિ જન્મ પછી તે કેટલા વર્ષ જીવી શકશે તેની અપેક્ષા અથવા ધારણાને અપેક્ષિત આયુષ્ય કહેવામાં આવે છે. વધુ વર્ષ જીવવાની અથવા લાંબા આયુષ્યની શક્યતાનો આધાર જે-તે પ્રદેશના આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક તથા આરોગ્ય વિષયક પાસાઓ પર નિર્ભર રહે છે ઉપરાંત વિષમ આબોહવા વ્યક્તિના આયુષ્ય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દરેક પ્રદેશમાં ઉપરોક્ત દરેક પરિબળો ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે અને તેથી દરેક પ્રદેશમાં અપેક્ષિત આયુષ્ય પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. તેની સાથે જાતિ વિષયક વિભિન્નતાના લીધે સ્ત્રી અને પુરુષનાં અપેક્ષિત આયુષ્યમાં પણ તફાવત જોવા મળે છે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓનું અપેક્ષિત આયુષ્ય ઊંચું હોય છે.

વસ્તી ગણતરી 2011 અનુસાર ભારતમાં અપેક્ષિત આયુષ્ય 68 વર્ષ નોંધાયેલ છે જે સ્ત્રીઓમાં 70 વર્ષ તથા પુરુષોમાં 66 વર્ષ છે.

5.3 ભારતીય વસ્તીના લક્ષણો :

ભૌગોલિક રીતે રશિયા, ચીન, કેનેડા, બ્રાઝીલ, અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલીયા ભારત કરતાં મોટા છે. આ રીતે વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ભારતનો સાતમો ક્રમ છે પરંતુ વસ્તીની દૃષ્ટિએ માત્ર ચીન ભારતથી આગળ છે વર્તમાન વસ્તીના વલણોને જોતા અગામી વર્ષોમાં ભારત વસ્તીમાં પ્રથમ સ્થાને હશે તેવી પૂરી શક્યતા છે. દુનિયાના કુલ વિસ્તારનો 2.4 ટકા હિસ્સો ભારત ધરાવે છે પરંતુ તેમાં દુનિયાની 17 ટકા વસ્તી રહે છે તેની સામે ચીન પાસે દુનિયાની 20 ટકા વસ્તી છે અને દુનિયાનો 7 ટકા વિસ્તાર છે. વસ્તી ગણતરી 2011 અનુસાર ભારતની કુલ વસ્તી 121 કરોડ છે જેમાં 62.4 કરોડ પુરુષો અને 58.7 કરોડ સ્ત્રીઓ છે. પોપ્યુલેશન રેફરન્સ બ્યુરોની 2018ની પોપ્યુલેશન ડેટા શીટ મુજબ ભારતની વસ્તી 2018ના અંત સુધી 132 કરોડ પહોંચી છે. ભારતીય વસ્તીના કેટલાક અગત્યના લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

● જાતિ પ્રમાણ દર :

જાતિ પ્રમાણ દર કોઈ પણ પ્રદેશમાં પુરુષની તુલનાએ સ્ત્રીની સંખ્યાના સંદર્ભમાં છે. કોઈપણ પ્રદેશમાં દર એક હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સરેરાશ સંખ્યા એટલે જાતિ પ્રમાણ દર. જાતિ પ્રમાણ દર કોઈ પણ પ્રદેશની વસ્તીની રચના સમજવા માટે અતિ મહત્વનું પરિબળ છે. સામાન્ય રીતે સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષની સંખ્યા સમાન હોય તે ઈષ્ટતમ સમાજ રચના કહેવાય પરંતુ સ્ત્રી અને પુરુષની વચ્ચે ઘણી બધી વિષમતાઓના લીધે અનેક સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે જેથી તેના પ્રમાણમાં સમાનતા જળવાતી નથી. મોટાભાગના પ્રદેશોમાં જાતિ પ્રમાણ દર નીચું એટલે કે, પુરુષોની સરખામણીએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી હોય તેવું જોવા મળે છે તેની પાછળ કેટલાંક સામાજિક-સંસ્કૃતિક પરિબળો જવાબદાર માનવામાં આવે છે જેમકે પુરુષપ્રધાન સમાજમાં પુત્ર પ્રાપ્તિની ઈચ્છા, કન્યાઓને પોષણયુક્ત આહારની અપ્રાપ્તિ, કન્યાઓ પ્રત્યે દુર્લક્ષ વગેરે ભારતમાં 1901થી 1951 સુધી જાતિ પ્રમાણ દર નીચે જતું હતું જ્યારે પછીના દાયકાઓમાં તેમાં વધઘટ જોવા મળી છે. વસ્તી ગણતરી 2011 અનુસાર ભારતમાં જાતિ પ્રમાણ દર 940 છે જે એક દાયકા અગાઉ 2001 (933) કરતા +7 વધ્યો છે. ભારતમાં સૌથી ઊંચું જાતિપ્રમાણ દર 1000થી ઉપર કેરલ રાજ્યનો છે.

● શહેરી-ગ્રામિણ વસ્તી :

ભારતીય વસ્તીમાં વિસ્તાર પ્રમાણે વસ્તીના વસવાટમાં છેલ્લા બે દાયકાથી મોટો ફેરફાર થયો છે તેથી ભારતમાં વસ્તીનો શહેરી-ગ્રામિણ રેશિયો ઝડપથી બદલી રહ્યો છે. વસ્તી ગણતરી 2011 અનુસાર ભારતની કુલ વસ્તીમાં 65 ટકા ગ્રામિણ વસ્તી જ્યારે 35 ટકા શહેરી વસ્તી છે. આ રેશિયો એક દાયકા અગાઉ, 2001માં 72.2 ટકા ગ્રામિણ વસ્તી જ્યારે 27.8 ટકા શહેરી વસ્તી હતી. 1901માં ભારતમાં ગ્રામિણ વસ્તીની ટકાવારી 89.2 હતી તે 1951માં 82.7 અને 1991માં 74.3 ટકા રહેવા પામી હતી. ભારતમાં વધતા જતા શહેરીકરણ, ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રોજગારીની ઘટતી જતી તકો તથા ઔદ્યોગીકરણના લીધે ગ્રામિણ વસ્તીનો શહેરી વસ્તીમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યો છે.

- **વય જૂથ વિભાજન :**

વય જૂથ વિભાજન એટલે વસ્તીનું અલગ અલગ વય અનુસાર વિભાજન. ભારતનું વયજૂથનું માળખું ઝડપથી બદલી રહ્યું છે સામાન્ય રીતે વય જૂથને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે 0 થી 14 વર્ષ, 15 થી 59 વર્ષ તથા 60 કે તેનાથી વધુ વર્ષ. જોકે, વસ્તી ગણતરી અનુસાર દરેક 1 થી 100 વર્ષ સુધીની વસ્તીને અહેવાલ સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ભારત હાલમાં દુનિયાનું યુવા દેશ કહેવાય છે કેમકે 15 થી 29 વર્ષ અને ખાસ કરીને 19 થી 45 વર્ષની વસ્તીમાં દેશ મોખરે છે અને હજી એક દાયકા સુધી આ સ્થાન જાળવી રાખવાનું છે જે આર્થિક વિકાસ માટે લાભપ્રદ બાબત કહેવામાં આવે છે.

ભારતમાં વય જૂથ પ્રમાણે વસ્તીના માળખામાં છેલ્લા બે દાયકા દરમિયાન આ રીતે ફેરફાર થયો છે. 1991માં 0.14 વયજૂથ વસ્તી 36.5 ટકા હતી તે ઘટીને 2001માં 35.3 ટકા તથા 2011માં 29.5 ટકા જેટલી છે. બાળ વસ્તીનો ઘટાડો યુવાવસ્તીમાં વધારો કરે છે યુવા વસ્તી એટલે કે, 15-59 વય જૂથ વસ્તી. 1991માં 57.7 હતી તે 2001માં 56.9 ટકા અને 2011માં 62.5 ટકા થઈ છે. 60 કે તેથી વધુ વય ધરાવતી વસ્તી 1991માં 6.6 ટકા હતી તેમાં વધારો થઈ 2001માં 7.4 ટકા અને 2011માં 8 ટકા જેટલી છે. આમ હજી આગામી ઘણા વર્ષો સુધી બાળવસ્તીનું યુવાવસ્તીમાં પરિવર્તન ચાલુ રહેશે તેથી ભારત યુવાવસ્તીમાં આગળ હશે.

- **કામદાર વસ્તી :**

કામદાર વસ્તી એટલે કામ કરતી વસ્તીનો પ્રમાણ. ભારતમાં વસ્તી ગણતરી 1991 અંતર્ગત પ્રથમવાર કામદાર વસ્તીનો અલગથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો જેમાં કોઈપણ પ્રકારની આર્થિક અને ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલ વ્યક્તિઓની સંખ્યા એટલે કામદાર વસ્તી.

કામદાર વસ્તીને ત્રણ પ્રકારે વિભાજીત કરવામાં આવે છે જેમાં (1) મુખ્ય કામદારો એટલે કે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા 183 કે તેથી વધુ દિવસ રોજગારી મળતી હોય, (2) સીમાંત કામદારો એટલે કે વર્ષ દરમિયાન 183થી ઓછા દિવસ રાજગારી મળતી હોય તથા (3) બિન કામદારો જે કોઈ પણ જાતની આર્થિક પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયેલા ન હોય. સૈદ્ધાંતિક રીતે કામદાર વસ્તીમાં 15થી 65 વર્ષની ઉમરના લોકોનો સમાવેશ થાય છે. ભારતની 2011ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર કુલ વસ્તીના 39.8 ટકા વસ્તી કામદાર વસ્તી છે જાતિ અનુસાર, કુલ પુરુષોમાં કામદારોની ટકાવારી 53.3 ટકા જ્યારે કુલ સ્ત્રી વસ્તીમાં સ્ત્રી કામદારોની ટકાવારી 25.5 છે. કામદાર વસ્તી 2001માં 39.3 ટકા જ્યારે 1991માં 37.7 ટકા હતી.

- **વ્યવસાયિક જૂથ પ્રમાણે કામદારો :**

વ્યવસાયિક જૂથ મૂજબ કામ કરતી વસ્તીના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવે છે ખેડૂતો, ખેત મજૂરો, ઘર એકમ કે ઔદ્યોગિક શ્રમિકો અને અન્ય કામદારો. ભારતમાં વસ્તી ગણતરી 2011 અનુસાર મુખ્ય કામદારોમાં 26.44 ટકા ખેડૂતો, 23.77 ટકા ખેત મજૂરો, 3.4 ટકા ઘર એકમ કામદારો અને 46.38 ટકા અન્ય કામદારોનો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં ખેતી ક્ષેત્રમાં ૫૫ ટકા કામદારો છે જે 2001માં 58.4 ટકા હતા.

5.4 માનવ વિકાસ આંક (HDI) :

1991થી યુનાઈટેડ નેશન્સ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ કેટલાંક અર્થિક અને સામાજિક પાસાઓના મૂલ્યાંકનના આધારે માનવ વિકાસ આંકનો અહેવાલ તૈયાર કરે છે જેને માનવ વિકાસ આંક (HDI) કહેવામાં આવે છે. માનવ વિકાસ આંકનો પ્રથમ અહેવાલ 1996માં તૈયાર કરવામાં આવ્યો. વર્તમાન સમયે વિશ્વમાં વિકાસના ઝડપી અને ટૂંકાં માર્ગો શોધવામાં આવે છે ત્યારે માનવ સુખાકારી કે માનવ કલ્યાણનો વિકાસ એ સાધન બની રહે છે તેનાથી માનવ વિકાસ કેટલો થયો તે અગત્યનું છે. માનવ વિકાસનો સૌ પ્રથમ ખ્યાલ પાકિસ્તાની અર્થશાસ્ત્રી મહેબૂબ-ઉલ-હક્કે આપ્યો છે આમ, માનવ વિકાસ આંકનો સંપૂર્ણ યશ તેને જાય છે.

ભારતનું વસ્તી વિષયક માળખું

● માનવ વિકાસની વ્યાખ્યા :

“આર્થિક વિકાસમાં માત્ર વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્રની આવક પર ભાર મૂકાય છે જ્યારે માનવ વિકાસમાં સામાજિક, રાજકીય તમામ પ્રકારની વ્યક્તિની પસંદગીઓ અને પ્રાપ્ત સુવિધાઓના સ્તરનો સમાવેશ થાય છે.” – મહેબૂબ-ઉલ-હક્ક

“માનવ વિકાસમાં બધા માનવ હક્કોનો સમાવેશ થાય છે અને તેનું મહત્વ પાયાનાં શિક્ષણ, આરોગ્ય અને રહેઠાણના મહત્વ જેટલું જ છે.” – મેરી રોબીન્સ

● માનવ વિકાસ આંકનું મહત્વ :

માનવ વિકાસ આંક માત્ર આર્થિક વિકાસ પર જ નહિ પણ સામાજિક વિકાસ પર પણ ભાર મૂકે છે. શિક્ષણ અને આરોગ્યની સેવાઓની પ્રાપ્તિનો પરોક્ષ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં આવકનું સર્જન થવું જરૂરી છે અને તે આવકનો ઉપયોગ કેવી રીતે, કેટલા પ્રમાણમાં થાય છે તે માનવ વિકાસ આંક પરથી ખ્યાલ મેળવી શકાય છે.

દરેક રાષ્ટ્રનો ધ્યેય માનવ વિકાસ આંકમાં વધુને વધુ સુધારો થાય તે છે જેથી આ સુધારો શૈક્ષણિક, આરોગ્યલક્ષી, અર્થિક પાસાઓમાં વ્યક્તિઓના સંતોષની સપાટી ઊંચી લાવે છે.

માનવ વિકાસનો ખ્યાલ સંપૂર્ણ રીતે સૂખ, શાંત અને સમૃદ્ધ સમાજ રચનાના ઉદ્દેશ સાથે કામ કરે છે તે ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરવા અર્થિક વિકાસ એક માર્ગ સમાન એટલે કે સાધન છે. આવક વધારો મહત્વનું છે પરંતુ આવક વધારાની યોગ્ય ફાળવણી કે યોગ્ય ઉપયોગ ન થાય તો આવક વધારો માનવ કલ્યાણ કે સામાજિક વિકાસમાં પરિણમતો નથી આ તમામ પાસાઓમાં સુધારો થાય તો માનવ વિકાસ આંક ઊંચે જાય.

● માનવ વિકાસ આંક (HDI)ના નિર્દેશકો :

માનવ વિકાસ આંક તૈયાર કરવા માટે ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે

- (1) અપેક્ષિત આયુષ્ય : અપેક્ષિત આયુષ્ય જે તે રાષ્ટ્રના આરોગ્ય માળખાની સ્થિતિ તથા આરોગ્ય સેવાઓની પ્રાપ્તતા અને તેના વિસ્તરણ પર આધાર રાખે છે. તેની સ્થિતિ કેવી છે તે આ નિર્દેશક દ્વારા જાણી શકાય છે.
- (2) સાક્ષરતા દર : સાક્ષરતા દર સામાન્ય રીતે સમાજમાં શિક્ષણનું સ્તર કેવું છે અને કેટલી માત્રામાં છે તે દર્શાવે છે. રાજ્યમાં શિક્ષણ જમીની સ્તરેથી ઉચ્ચ સ્તર સુધી કેવું છે તેના પર પ્રકાશ પાડે છે.
- (3) જીવન ધોરણ : જીવન ધોરણ એ આર્થિક પાસું છે જે મહત્તમ અંશે આવક પર નિર્ભર છે જેમ રાષ્ટ્રની આવક ઊંચી હશે તેમ લોકોનું જીવન ધોરણ ઊંચું હશે તે સ્વાભાવિક છે.

● આધુનિક ખ્યાલ :

વર્તમાન સમયમાં ઉપરોક્ત નિર્દેશકો ઉપરાંત કેટલાંક આધુનિક આર્થિક અને સામાજિક ખ્યાલોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે જેમાં ગરીબી, અસમાનતા અને જાતિ પ્રમાણ અને તેના સુધારાનું મૂલ્યાંકન માનવ વિકાસ આંક તૈયાર કરવામાં થાય છે. સાથે સાથે બીજા વધારાના નવા ખ્યાલો ઉમેરી (1) મલ્ટી ડીમેન્સન પોવર્ટી ઇન્ડેક્સ (MPI), (2) ઇન-ઇક્વાલીટી એડજસ્ટડ હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ ઇન્ડેક્સ (IHDI), (3) જેન્ડર ડેવલપમેન્ટ ઇન્ડેક્સ (GDI) અને (4) જેન્ડર ઇન-ઇક્વાલીટી ઇન્ડેક્સ (GII) મેળવવામાં આવે છે.

● માનવ વિકાસ આંકની પદ્ધતિ :

માનવ વિકાસ આંક નીચે મુજબની રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે

- (1) અપેક્ષિત આયુષ્ય માટે લઘુત્તમ મૂલ્ય 25 વર્ષ અને મહત્તમ મૂલ્ય 85 વર્ષ છે.
- (2) પુખ્ત સાક્ષરતા માટે લઘુત્તમ મૂલ્ય 0 છે અને મહત્તમ મૂલ્ય 100 છે.
- (3) માથાદીઠ આવક માટે લઘુત્તમ 100 ડોલર તથા મહત્તમ 40000 ડોલર છે.

ઉપરોક્ત નિર્દેશકોના આધારે દરેક નિર્દેશકના પ્રાપ્ત થતા મૂલ્યમાંથી લઘુત્તમ મૂલ્ય બાદ કરી તથા તેને મહત્તમ મૂલ્યમાંથી લઘુત્તમ મૂલ્ય બાદ કરવાથી મળતાં મૂલ્ય સાથે ભાગવામાં આવે છે જેથી વાસ્તવિક મૂલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે આમ દરેક નિર્દેશકનો મૂલ્યનો આંક મેળવી જે સરેરાશ આંક મળે તેને માનવ વિકાસ આંક કહેવાય.

● **માનવ વિકાસ આંક (HDI) 2018 :**

યુનાઈટેડ નેશન્સ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ (UNDP)નાં માનવ વિકાસ અહેવાલ 2018 અનુસાર અહેવાલને કુલ ચાર વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે ખૂબ ઊંચા માનવ વિકાસ વાળા 59 દેશો, ઊંચા માનવ વિકાસ વાળા 53 દેશો, મધ્યમ માનવ વિકાસ વાળા 39 દેશો તથા નીચા માનવ વિકાસ વાળા 38 દેશો મળી કુલ 189 દેશોનો માનવ વિકાસ આંક તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

માનવ વિકાસ આંક 2018માં સૌથી ઊંચા અંક 0.953 સાથે નોર્વે પ્રથમ, 0.944 અંક સાથે સ્વિત્ઝરલેન્ડ બીજા અને 0.939 અંક સાથે ઓસ્ટ્રેલીયા ત્રીજા ક્રમે છે. ભારત 0.640 અંક સાથે 129માં ક્રમે છે.

● **ભારતમાં માનવવિકાસ આંકનાં વલણો :**

વર્ષ	માનવ વિકાસ આંક	વિશ્વનાં દેશોમાં ભારતનો ક્રમ
2010	0.581	136
2012	0.600	131
2014	0.618	130
2016	0.636	129
2017	0.640	130

સ્ત્રોત : બિઝનેસ સ્ટાન્ડર્ડ્સ, 15 સપ્ટેમ્બર, 2018

ભારતમાં 2010 પછી માનવ વિકાસ આંકમાં ધીમા દરે વધારો થઈ રહ્યો છે અને વિશ્વનાં કુલ દેશોમાં ભારતનો ક્રમ 2010માં 136 પર હતો તે 2018માં 7 સ્થાન ખસીને 129 પર આવ્યો છે.

◆ **સ્વાધ્યાય :**

● **નીચે આપેલ પ્રશ્નોના વિગતવાર જવાબ લખો. (મોટા પ્રશ્નો)**

- (1) વસ્તી ગણતરીની પ્રક્રિયા અને વસ્તીનાં નિર્દેશકો વ્યાખ્યા સાથે સમજાવો.
- (2) ભારતમાં વસ્તી ગણતરીની પ્રક્રિયા સમજાવી, ભારતીય વસ્તીનાં લક્ષણો લખો.
- (3) માનવ વિકાસ આંક એટલે શું? માનવ વિકાસનો ખ્યાલ સવિસ્તાર રજૂ કરો.

● **નીચે આપેલ પ્રશ્નો પર નોંધ લખો (ટૂંકનોંધ)**

- (1) વસ્તી ગણતરી એટલે શું? તેની પ્રક્રિયા સમજાવો.
- (2) વસ્તીનાં વિવિધ નિર્દેશકો વ્યાખ્યા સાથે જણાવો.
- (3) માનવ વિકાસનાં નિર્દેશકો સમજાવી ભારતમાં માનવ વિકાસનાં વલણો જણાવો.

● **યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી જવાબ આપો.**

- (1) ભારતમાં વસ્તી ગણતરીની શરૂઆત ક્યારે થઈ ?
(A) 1981 (B) 1951 (C) 1872 (D) 1881
- (2) ભારતમાં કેટલા વર્ષે વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવે છે ?
(A) 5 વર્ષ (B) 10 વર્ષ (C) 15 વર્ષ (D) દર વર્ષે
- (3) ભારતમાં છેલ્લી વસ્તી ગણતરી ક્યારે થઈ ?
(A) 2001 (B) 2011 (C) 2010 (D) 2018

ભારતનું વસ્તી વિષયક માળખું

- (4) જેમ જેમ જન્મ દર ઊંચે જશે તેમ વસ્તીનાં પ્રમાણમાં ... થશે.
(A) વધારો (B) ઘટાડો (C) સ્થિર (D) કોઈ ફેરફાર નહીં
- (5) મૃત્યુદર અને વસ્તી વચ્ચેનો સંબંધ કેવો છે ?
(A) સીધો (B) તપાસવું
(C) બંને પ્રકારનો (D) ત્રણમાંથી એકપણ નહિ.
- (6) 2011 માં ભારતમાં વસ્તી ગીચતા કેટલી છે ?
(A) 325 (B) 382 (C) 412 (D) 575
- (7) વસ્તીમાં થતો ટકાવારી વધારો એટલે –
(A) જન્મ દર (B) મૃત્યુ દર
(C) વસ્તી વૃદ્ધિ દર (D) અપેક્ષિત આયુષ્ય દર
- (8) ભારતમાં સૌથી વધારે કામદારો કયાં ક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલા છે ?
(A) ઉદ્યોગ (B) સેવા ક્ષેત્ર (C) ખેતી ક્ષેત્ર (D) સરકારી નોકરી
- (9) વર્ષમાં 183 કરતાં પણ ઓછા દિવસ રોજગારી મળે તેને કહેવાય.
(A) ખેત મજૂર (B) મુખ્ય કામદાર (C) સીમાંત કામદાર (D) ત્રણેય
- (10) વર્તમાન ભારતમાં સૌથી વધુ વસ્તી કોની છે ?
(A) બાળકો (B) મહિલાઓ (C) યુવાનો (D) વૃદ્ધો
- (11) પ્રથમ માનવ વિકાસ અહેવાલ ક્યારે તૈયાર થયો ?
(A) 1991 (B) 1996 (C) 2001 (D) 1995
- (12) માનવ વિકાસ આંકમાં નીચેનામાંથી કોનો સમાવેશ થાય છે ?
(A) શિક્ષણ (B) આયુષ્ય (C) જીવનધોરણ (D) ત્રણેય
- (13) ભારત HDI માં કયા ક્રમે છે ?
(A) 129 (B) 130 (C) 131 (D) 132
- (14) 2010 પછી ભારતમાં માનવ વિકાસ આંકમાં શું ફેરફાર થયો છે ?
(A) વધારો (B) ઘટાડો (C) વધારો – ઘટાડો (D) કોઈ ફેરફાર નહીં
- (15) ભારત વસ્તીમાં કયા ક્રમે છે ?
(A) પ્રથમ (B) બીજા (C) ત્રીજા (D) ચોથા

સંદર્ભ

- (1) વસ્તી ગણતરી અહેવાલ 1991, 2001 અને 2011, રજીસ્ટ્રાર ઓફ સેન્સસ, ભારત સરકાર
- (2) ડેમોગ્રાફી, લેખક: એમ.એલ.જીંગન, બી.કે.ભટ્ટ, જે.એન.દેસાઈ, વંદા પબ્લીકેશન-દિલ્લી (2016)
- (3) સામાજિક વસ્તીશાસ્ત્ર અને ભારતમાં કુટુંબ નિયોજન, લેખક: એ.જે.શાહ, રચના પ્રકાશન-અમદાવાદ (1992)

: રૂપરેખા :

- 6.1 જાહેરક્ષેત્રની ભૂમિકા
- 6.2 જાહેરક્ષેત્રનો દેખાવ સુધારા
- 6.3 રાજકોષીય નીતિ
- 6.4 રાજ્યના આવકખર્ચનાં સાધનો
- 6.5 જાહેર ખાનગી ભાગીદારી

◆ પ્રસ્તાવના :

કોઈપણ દેશ તેના વિકાસ માટે યોજના પૂર્વકના પ્રયાસો કરે છે. આ પ્રયાસો માટે અગાઉથી વિચારણા કરી કોઈ ચોકકસ વ્યવસ્થા પધ્ધતિ નક્કી કરવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે અર્થકારણના વિકાસ માટે ત્રણ મુખ્ય પધ્ધતિઓ પૈકી કોઈ એક પધ્ધતિ અમલમાં આવે છે. આ વ્યવસ્થા એ સરકાર દેશના વિકાસ માટે જે દિશા નક્કી કરે છે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

જો વિકાસ માટે આર્થિક પ્રવૃત્તિનાં બધાં જ ક્ષેત્રો બધા જ માટે મૂકત રાખવામાં આવે, કોઈપણ ક્ષેત્ર ઉપર સરકારનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અંકુશ ન હોય જે ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના જૂથને ઈચ્છા હોય તેમાં ઝંપલાવવાની ઘટ છે તેવી વ્યવસ્થાને મૂકત આર્થિક વ્યવસ્થા કહે છે. દા.ત. માર્ગ પરિવહન, શિક્ષણ, આરોગ્ય, મેન્યુફેક્ચરીંગ વસ્તુઓ, નાણાસેવા, આરોગ્ય વિગેરેમાં વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના જૂથને પ્રવેશવાની સંપૂર્ણ છૂટ છે તે વ્યવસ્થા મુકત અર્થવ્યવસ્થા કહેવાય. અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહી શકાય કે ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપર જ્યાં વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના જૂથનો અંકુશ હોય તેવી વ્યવસ્થાને મૂકત વ્યવસ્થા કે મૂડીવાદ કહેવાય છે.

જો કોઈ દેશમાં વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ, સેવાઓ ઉપર સરકારનો પ્રયત્ન અને પરોક્ષ સંપૂર્ણ અંકુશ હોય તેવી વ્યવસ્થાને પધ્ધતિને “અંકુશીત” વ્યવસ્થા કહે છે. જ્યારે મોટાભાગની બધી જ આર્થિક સેવાઓની માલિકી, સંચાલન સંપૂર્ણપણે સરકારની હોય તેને સમાજવાદી વ્યવસ્થા પણ કહે છે. આર્થિક પરિભાષામાં કહીએ તો, “જ્યારે ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપર સમાજનો/સરકારનો સ્પષ્ટ અંકુશ હોય સરકારની માલિકી હોય તેને સમાજવાદ કહેવાય છે. દા.ત. માર્ગપરિવહન, રેલવે, શિક્ષણ, આરોગ્ય નાણાસેવા બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં માત્ર સંસ્કાર જ ક્રિયાશીલ હોય જ્યાં વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના જૂથને પ્રવેશવા ઉપર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ છે.

ત્રીજા પ્રકારની એક વ્યવસ્થા છે જેમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનાં ક્ષેત્રો પૈકી કેટલાંક ક્ષેત્રો કેટલીક સેવાઓ ઉપર સરકારનો પ્રત્યક્ષ સંપૂર્ણ અંકુશ હોય જેમાં વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના જૂથ ઉપર પ્રવેશબંધી હોય તો કેટલાંક ક્ષેત્રો-કેટલીક સેવાઓ ઉપર સરકારનો કોઈ અંકુશ ન હોતા તેવી પ્રવૃત્તિઓ ક્ષેત્રોમાં વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના જૂથને પ્રવેશ માટે છૂટ હોય છે. આર્થિક પરિભાષામાં કહીએ તો અર્થકારણમાં ઉત્પાદનનાં સાધનો પૈકી કેટલાક પૂર્ણ સરકારી અંકુશ હેઠળ છે જ્યારે કેટલાક વ્યક્તિઓ કે વ્યક્તિઓના જૂથો માટે મૂકત હોય તેવી વ્યવસ્થાને “શિક્ષા આર્થિક પધ્ધતિ” કહે છે.

જે ક્ષેત્ર વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના જૂથ હસ્તક હેઠળ છે તે ખાનગી ક્ષેત્ર” છે. જેની માલિકી સંચાલન કેવળ સરકાર હસ્તક છે તે જાહેર ક્ષેત્ર કહેવાય છે. અને જે ક્ષેત્રો/પ્રવૃત્તિ અંશતઃ ખાનગી અને અંશતઃ સરકારી માલિકી હોય તેને “મિશ્ર અર્થકારણ” કહેવાય.

◆ જાહેરક્ષેત્ર શા માટે ?

સામાન્ય રીતે જે ખાનગી ક્ષેત્ર હસ્તક છે તેની મુખ્ય વિશેષતા કે મર્યાદા છે કે માલિકી સંચાલન ખાત હોવાથી “ખર્ચલાભ” ના ગણિતને પ્રાધાન્ય હોય છે એટલે કે તે સેવાના સંચાલનથી વધુમાં વધુ

ભારતનું જાહેરક્ષેત્ર

“વળતર” પ્રાપ્ત થાય છે તેનો હેતુ છે તેથી જો બધી જ સેવાઓ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ “ખાનગીક્ષેત્ર” હેઠળ હોય તો તેમાં “નફા”ને પ્રાધાન્ય છે. મહત્તમ વળતર નફાના હેતુથી આવા ક્ષેત્રોમાં સાધનની કિંમત અપેક્ષા કરતા ઘણી વધારે હોય એટલે કે ખાનગી ક્ષેત્ર હેઠળની ચીજ વસ્તુઓ કે સેવાઓ પ્રમાણમાં “મોંઘી” હોય છે. જે સમાજના ઓછી આવકવાળા વર્ગને પોષાય નહિ. જો પ્રાથમિક સેવાઓ જેવી કે માર્ગ પરિવહન—રેલવે પાણી શિક્ષણ બધા જ ખાનગીક્ષેત્ર હેઠળ હોય તો સામાન્યવર્ગની મુશ્કેલી હાડમારી વધે લોકોનું જીવનધોરણ નીચું રહે.

જો આ ક્ષેત્રો સેવાઓ સમાજની સરકારની માહિતીના હોય તો તેનો હેતુ મહત્તમ વળતર નફાનો નથી હોતો પણ મહત્તમ વહેંચણી કલ્યાણનો હોય છે તેથી પ્રવૃત્તિ કે સેવાઓના ખર્ચ કરતાં વળતર ઓછું હોય તો પણ તે સામાન્ય વર્ગને ઓછી કિંમતે પ્રાપ્ય બને છે. લોકો તે ચીજ વસ્તુ સેવા ભોગવી શકે છે. જેથી લોકોના જીવનધોરણ ટકી રહે છે.

દા.ત. પંચાયતને નાગરપાલિકા દ્વારા મળતું પીવાનું પાણી, એસ. ટી. કે નગરપાલિકાની સીટીબસ સેવા, સરકારની આરોગ્ય કેન્દ્રો સરકારી શાળાઓ વિગેરે સેવાઓ પ્રમાણમાં સસ્તી હોય છે તેથી પ્રજાને તેનો મહત્તમ લાભ મળે છે.

જો અર્થકારણમાં / દેશમાં વિકાસ કરવાનો હોય તો આંતરમાળખાના ઘણાં કાર્યો જે અનિવાર્ય છે તે કરવાં પડે છે. દા.ત. ગામ—જિલ્લા કે રાજ્યને જોડતા પાકા રસ્તાઓ, નદીઓ ઉપર બંધો, દેશના રક્ષણ માટેનું તંત્ર — સાધનો આ બધી જ સેવાઓ ક્ષેત્રો, દેશના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. જ્યારે આ ક્ષેત્રોમાં પ્રારંભમાં ખર્ચ ઘણો મોટો થાય છે તો વળતર લાંબા ગાળે મળે છે. જંગી ખર્ચ કરવાનો અને વળતર માટે લાંબાગાળા સુધી રાહ જોવાની તે ખાનગીક્ષેત્રને સામાન્ય રીતે પોષાય નહિ. ખાનગીક્ષેત્રને વધુ વળતર અને ઝડપી વળતરમાં રસ હોય છે તેથી અપવાદને બાદ કરતાં ખાનગીક્ષેત્રો આવી માળખાકીય સેવાઓ માટે આગળ આવે જે માળખાકીય સેવાઓમાં “અવધાન ગાળો” લાંબો હોય — ખર્ચ વધુ હોય પણ વિકાસ માટે જે અનિવાર્ય હોય તેવા ક્ષેત્રો—સેવાઓની પહેલ હંમેશા મોટે ભાગે સરકાર કરે છે. એટલે કે તે સેવા ક્ષેત્ર માલિકી સંચાલન “જાહેર ક્ષેત્ર” હેઠળ હોય છે. દા.ત. આપણા દેશમાં આજે પણ સરહદોને જોડતા રસ્તા, મોટા મોટા બંધ, જંગી કદની સેવાઓ જાહેર ક્ષેત્ર હેઠળ છે.

6.1 જાહેરક્ષેત્રની ભૂમિકા

દેશના વિકાસમાં પ્રાથમિક તબક્કામાં “ખાનગી મૂડી” માનવી સાહસ ભાગ્યે જ પ્રવેશ કરતા હોય છે. એટલે કે વિકાસની શરૂઆતના તબક્કામાં ખાતાની પહેલ ભાગ્યે જ હોય છે. તે સમયે મૂડી રોકાણનું સાહસ/સંચાલનનું સાહસ બધા જ દેશોમાં “જાહેર ક્ષેત્ર” કરે છે. વિકાસના પ્રાથમિક તબક્કામાં અર્થ ઘણો મોટો હોય છે સેવા અનિવાર્ય હોવાથી તેની ઊંચી કિંમત શક્ય નથી હોતી તેમાં તેની માંગ ધીમે ધીમે વધે છે એટલે બજારમાં વિકાસનો મજબૂત પાયો નાખવાનું કામ જાહેરક્ષેત્ર કરે છે. દા.ત. આજે આપણે જે ખાનગી ટેલીકોમ સેવાનો લાભ લઈએ છીએ તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે સંદેશા વ્યવહારનો પાયો “સરકારે” નાખ્યો હતો. લોખંડ પોલાદના જ મોટા કારખાના પણ સરકારે નાખ્યા હતા. આઝાદીનાં લગભગ 40 વર્ષ સુધી ગામડામાં/શિક્ષણ આરોગ્ય સેવા પૂરી પાડવાનું કામ જાહેરક્ષેત્રએ કર્યું હતું.

જાહેર ક્ષેત્ર સહુ માટે સમાન છે. કોઈ જ પ્રકારના ભેદભાવ નથી. ખાનગી ક્ષેત્રમાં કિંમતના આધારે પણ ભેદભાવ શક્ય છે. ખાનગી ક્ષેત્રમાં કિંમતના આધારે પણ ભેદભાવ શક્ય છે. જાહેરક્ષેત્રનો લાભ નાત-જાત/ધર્મ અર્થ વર્ણ કોઈ જ ભેદભાવ વગર સહુ માટે સમાન છે તેવી આર્થિક અને સામાજિક સમાનતાનો મજબૂત પાયો જાહેરક્ષેત્ર દ્વારા બાંધવામાં આવે છે.

જાહેરક્ષેત્રમાં વળતર પણ સપ્રમાણ સ્થાયી હોય છે તેમ ઉત્પાદનનાં સાધનોનું શોષણ થતું નથી. વળતરની સમાન વહેંચણીથી સહુને કામ કરવાનો ઉત્સાહ રહે છે અને આર્થિક સ્થિરતા સરક્ષા એ જાહેરક્ષેત્રની પ્રારંભિક જવાબદારી છે. માંગ વધે કે બજારમાં ફેરફારો થાય તો પણ સરકારી યથાવત રહે છે. તેમાં વિકેપ આવતો નથી તેથી જાહેરક્ષેત્ર સમાનતાની સાથે સુરક્ષા—સ્થિરતાની પણ ભૂમિકા ભજવે છે.

જાહેર ક્ષેત્ર “લોકોને થોડું વતતર” આપે છે. એટલે કે ઉત્પાદનનાં સાધનોને મહત્તમ કામ-વાજબી વળતર મળે છે.

6.2 ભારતમાં જાહેરક્ષેત્રનો દેખાવ :

સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં એકંદરે “મિશ્ર અર્થનીતિ અમલમાં આવી પ્રારંભના તબક્કે હાર્દરૂપ ક્ષેત્રો, પાયાની સુવીધાના ક્ષેત્રોને સરકાર હસ્તક રાખવામાં આવ્યા તો કેટલીક સેવાઓ ખાનગીક્ષેત્ર રાખવામાં આવી. ખાસ કરીને સંદેશા વ્યવહાર (તાર-ટપાલ-ટેલીફોન), માહિતી પ્રસારણ (રેડીયો), આરોગ્ય, શિક્ષણ, જાહેર બાંધકામ, માર્ગ પરિવહન વિગેરે માત્ર જાહેર ક્ષેત્ર હસ્તક રાખવામાં આવેલ. 1956માં વિમા સેવાનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું. 1969માં ખાનગી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું. કેટલીક મહત્વની ચીજવસ્તુઓની આંતરરાષ્ટ્રીય હેરાફેરી ઉપર પ્રતિબંધ રહ્યો. વ્યક્તિગત રીતે રૂા. 50 કરોડથી વધુ રોકાણીની ખાનગી સાહસો ઉપર લગભગપ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. 1991-92 સુધી ભારતમાં જાહેરક્ષેત્રમાં જે ભારે પ્રભાવ રહ્યો. રાષ્ટ્રના છે વિકાસનો પાયો મજબૂત કરવા, સમાજના એકંદર જીવન ધોરણની જાળવણી માટે તે જરૂરી પણ હતું. વિશ્વના ઘણા દેશોએ આર્થિક સુધારા અમલવમાં મૂક્યાબાદ 1992 થી ભારતમાં ઘણા સુધારા અમલમાં આવ્યા. આ સુધારા હેઠળ ક્રમશઃ ઘણી ચીજવસ્તુના ઉત્પાદન-વિતરણ કે સેવાના વિતરણમાં ખાનગી ક્ષેત્રને છૂટ આપવામાં આવી. આજે ભારતમાં સરકારી પરિવહન સેવા ઉપરાંત ખાનગી પરિવહન સેવા, સરકારી સંદેશા સેવા ઉપરાંત ખાનગી સંદેશા સેવા, ખાનગી સરકારી ઉડ્ડયન સેવા ઉપરાંત ખાનગી ઉડ્ડયન તે જ રીતે શિક્ષણ, નાણાં, આરોગ્ય, લગભગ બધાં જ ક્ષેત્રોમાં જાહેરસેવાની સાથોસાથ ખાનગી સેવા જોવા મળે છે.

જાહેરક્ષેત્રની કામગીરીને અલગ અલગ રીતે ચકાસવામાં આવે છે. જેમાં મુખ્યત્વે જે તે સેવાના વિતરણના લાભાર્થી વર્ગમાં કેટલો વધારો ઘટાડો, જાહેર સેવાની પ્રાપ્યતામાં સમય પાલન, જાહેર સેવાની પ્રાપ્યતામાં ગુણવત્તા, જાહેર સેવાની કિંમત જાહેર સેવાનું વિતરણ ખર્ચ વગેરે વગેરે.

આજે ભારતમાં જાહેર ક્ષેત્રો એકંદરે ટીકાનો મુદ્દો બન્યાં છે. જાહેર સેવાના વિતરણમાં સમયસૂચકતા, ગુણવત્તાનો અભાવ એ મુખ્ય મુદ્દો બને છે. ઉત્પાદીત ચીજવસ્તુમાં તેની માંગ કરતા પૂરવઠો ઓછો મળે છે. સમય પ્રમાણે મળતો નથી. જે પ્રકારની માંગ છે તેની સરખામણીમાં નબળી ગુણવત્તા છે. વિતરણની પ્રક્રિયામાં વિલંબ ઉપરાંત અવ્યવસ્થાની પણ ફરિયાદ છે.

અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ભારતમાં જાહેર સેવાની પોષણક્ષમતાના પ્રશ્નો પણ ઊભા છે એટલે કે સેવાના ઉત્પાદન-વિતરણનો ખર્ચ થાય છે તેની સરખામણીમાં જાહેર સેવામાં વળતર ઘણું ઓછું મળે છે. જે એકમોની માલિકી સરકારની હોય એટલે કે સમાજની માલિકી હોય તેમાં સમાજના નાણાં ખર્ચાય છે—રોકાય છે જ્યારે આ રોકાણ સાથે વળતર ઓછું થાય ત્યારે આવા ચાલતાં જાહેર સાહસો આર્થિક રીતે બોજારૂપ બને છે. જે બોજ સરવાળે પ્રજા ઉપર પડે છે. આ બોજને હળવો કરવા માટે સરકારે જાહેર સેવામાં સુધારા કરવા પડે અને અથવા જાહેર સેવાનું ફેર ખાનગીકરણ કરવું પડે તેવા સંજોગો ભારતમાં જોવા મળ્યા છે. ભારતમાં જાહેરક્ષેત્ર પાછળ વિવિધ રાજ્ય સરકારો, કેન્દ્ર શાસિત પ્રાંતો તથા ભારત સંઘ સરકાર દ્વારા થયેલ રોકાણ (સંચાલનો)ની વિગત નીચે મુજબ છે.

6.3 રાજકોષીય નીતિ

સરકાર સમાજના કલ્યાણ માટે તેમજ સમાજની વિવિધ જરૂરિયાતો માટે એકંદરે કુલ વિકાસ માટે નાના મોટા અનેકવિધ કામ કરે છે આ કામો કરવા માટે સરકારને ખર્ચ પણ થાય છે. આ ખર્ચ કરવા માટે સરકાર આવકના વિવિધ સાધનો પણ ઊભાં કરે છે. ભારત સરકારની તીજોરીમાંથી કે રાજ્ય સરકારની તીજોરીમાં કે છેક પંચાયતની તીજોરીમાંથી નાણાકીય સાધનોના જે વ્યવહારો થાય તેને માટે ચોક્કસ નીતિ ઘડવામાં આવે છે, જેને રાજકોષીય નીતિ કહેવામાં આવે છે. રાજ એટલે કે રાજ્ય અને કોષ એટલે કે તીજોરી આમ, રાજ્યના ખજાનામાંથી જે આવક જાવક થાય તે યોજના પૂર્વક થાય તે જરૂરી છે અને તેથી તે માટે ચોક્કસ નીતિ ઘડવામાં આવે છે.

કોઈપણ સરકાર માટે રાજ્યની તીજોરીમાંથી નાણાકીય સાધનોની જે આવક જાવક થાય તે સમતોલ રહે તે જરૂરી છે એટલે કે, રાજ્ય પોતાની તીજોરીમાંથી જે ખર્ચ કરે તેના પ્રમાણમાં રાજ્યની તીજોરીમાં આવક જળવાઈ રહે તે જરૂરી છે. જો રાજ્યની તીજોરીમાં કુલ આવક કરતાં ખર્ચ વધી

ભારતનું જાહેરક્ષેત્ર

જાય તો તેને “રાજકોષીય ખાધ” કહેવામાં આવે છે. જો તિજોરીમાં આવક ખર્ચ કરતાં વધુ હોય તો રાજકોષીય પૂરાંત કહેવાય છે. સમાજની જરૂરીયાતોનું પ્રમાણ વધતું રહે છે અને તેનું સ્વરૂપ પણ બદલાતુ રહે છે તેથી મોટે ભાગે રાજકોષીય ખાધ જોવા મળે છે.

રાજકોષી નીતિના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય. :

1. ઉત્પાદન વૃદ્ધિ

સમાજમાં મોટા ભાગની જરૂરિયાતોની માંગ સતત વધતી જાય છે અને આ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવામાં ખર્ચ પણ વધતું જાય છે જે ચીજ વસ્તુઓ કે સેવાઓનું ઉત્પાદન ખર્ચ વધુ આવતું હોય તેવાં કામો ખાનગીક્ષેત્ર ઓછાં કરે છે. સરકાર સમાજની એકંદર માંગને ધ્યાનમાં લઈને તેની પૂર્તિ માટે જાતે જ રોકાણ કરે પહેલ કરે તો ઉત્પાદનમાં વધારો મેળવી શકાય અને ઉત્પાદનનો આ વધારો સમાજની માંગને સંતોષી શકે જેથી સમાજને તેની બહુમોટી કિંમત ચૂકવવી ન પડે માટે સરકાર પોતાનું રોકાણ વધારે તે ઈચ્છનીય છે.

2. રોજગાર વૃદ્ધિ

જેમ જેમ સરકાર રોકાણ વધારે તેમ તેમ ઉત્પાદનનાં સાધનોની માંગમાં વધારો થાય આ માંગમાં શ્રમ પણ આવી જાય એટલે કે, સરકારનું રોકાણ વધતું જાય તેમ તેમ શ્રમની માંગ પણ વધતી જાય એટલે કે, જે શ્રમિકોને કામ મળતું નથી અને અથવા અનિયમિત કામ મળે છે તેવા શ્રમિક વર્ગને રોજગારી મળતી થાય છે એટલે કે, સમાજમાં રોજગારીના પ્રમાણમાં વધારો કરવા માટે તથા રોજગારીની સુરક્ષા જળવાય તે માટે સરકારનું મૂડીકરણ જરૂરી છે.

3. કિંમત સ્થિરતા

જો આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કેવળ બજાર ઉપર છોડવામાં આવે તો માંગ અને પુરવઠા વચ્ચે જ્યારે પણ અસમતુલા થાય ત્યારે વધુ માંગ હોય તો ગ્રાહકને ઊંચી કિંમત ચૂકવવી પડે અને તેથી વિપરીત જો પુરવઠો વધુ હોય તો ઉત્પાદકને નીચી કિંમત રાખવી પડે. એટલે કે માંગ અને પુરવઠામાં જ્યારે પણ અસમતુલા ઊભી થાય ત્યારે કિંમત અસ્થિર બને છે અને તેવા સંજોગોમાં ગ્રાહક અથવા ઉત્પાદકને સહન કરવાનું આવે છે આ મુશ્કેલી ઓછી કરવા માટે રાજકોષીય નિતિ , વધુ યોગ્ય ગણાય છે જો પુરવઠા કરતા માંગ વધુ હોય અને કિંમત બહુ ઊંચી હોય તો ગ્રાહકને વાજબી કિંમત મળી રહે અને ઉત્પાદકને થતી નુકશાની ઓછી કરી શકાય તે માટે રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ જરૂરી બને જેના કારણે બજારમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિ માટે વિશ્વાસનું વાતાવરણ જળવાઈ રહે અને એકંદર અર્થકારણ સમતુલામાં ચાલે તેથી રાજકોષીય નીતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

4. એકંદર કલ્યાણ

અર્થતંત્ર જ્યારે વિકાસના માર્ગે હોય ત્યારે વિકાસ કામોની માંગ અનિવાર્ય છે. આ માટે સમાજમાં આર્થિક ક્ષેત્રોમાં વિશ્વાસ જરૂરી છે વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન વહેંચણીમાં ઘણી વખત અસમાનતા ઊભી થતી હોય છે. આ અસમાનતા પ્રજાને નિરુત્સાહી કરે છે આવું ન થાય તે માટે વહેંચણીની અસમાનતાને ઓછી કરવા માટે સરકાર વિવિધ કલ્યાણકારી નીતિઓ અમલમાં મૂકે તે જરૂરી છે. ખાસ કરીને જ્યારે પ્રાથમિક સેવાઓની પ્રાપ્યતામાં અસમાનતા ઊભી થાય ત્યારે તેને સમતુલીત કરવા માટે સરકારે પ્રત્યક્ષ હસ્તક્ષેપ કરવાનો થાય તેથી સમાજના એકંદર કલ્યાણ માટે સમતોલ વાતાવરણ જળવાઈ રહે તે માટે રાજકોષીય હસ્તક્ષેપ જરૂરી બને છે.

6.4 રાજ્યના આવકખર્ચના સાધનો

રાજ્યની આવકને જાહેર આવક ગણવામાં આવે છે રાજ્યના ખર્ચને જાહેર ખર્ચ ગણવામાં આવે છે વ્યક્તિગત અંદાજપત્ર કરતાં રાજ્યનું અંદાજપત્ર જુદું હોય છે વ્યક્તિગત અંદાજપત્રમાં આવકના સાધનો પ્રમાણે ખર્ચની દિશા અને પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવે છે પરંતુ દેશ કે રાજ્યના અંદાજપત્રમાં તેથી ઊલટી પ્રક્રિયા જોવા મળે છે એટલે કે, રાજ્ય શાસન ભવિષ્યના કાર્યક્રમોની આવશ્યકતા નક્કી કરી તેના ખર્ચનો અંદાજ કાઢે છે અને તે અંદાજ પછી રાજ્યની તિજોરીમાં આવક કઈ રીતે ઊભી થાય તેનું આયોજન કરવામાં આવે છે એટલે કે, ખર્ચના આધારે આવકનાં સાધનો નક્કી કરવામાં આવે છે.

રાજ્યના ખર્ચને જુદા જુદા પ્રકારે જોવામાં આવે છે. સરકાર તેના એક વર્ષના સમયગાળા માટે કે પાંચ વર્ષના સમયગાળા માટે જુદાં જુદાં કયાં ક્ષેત્રોમાં કેટલા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવું તેનું આયોજન કરે છે, જેને “યોજનાકીય ખર્ચ” કહેવામાં આવે છે પરંતુ રાજ્યની તિજોરીમાંથી ઘણી વખત આકસ્મિક ખર્ચ પણ કરવાના થાય છે. આ ખર્ચનું અગાઉથી કોઈ આયોજન હોતું નથી તેથી તેને, “બિનયોજનાકીય ખર્ચ” કહેવામાં આવે છે. દા.ત. બંધ બાંધવા, રાજ્યોને જોડતા ધોરી માર્ગ તૈયાર કરવા, સિંચાઈની વ્યવસ્થા કરવી વિ. કામોનું પૂર્વ આયોજન હોય છે, તેથી તેને યોજનાકીય ખર્ચ કહી શકાય પરંતુ ક્યારેક આકસ્મિક સ્વરૂપે ખાસ કરીને કુદરતી આપત્તિના સ્વરૂપે એટલે કે, ધરતીકંપ, વાવાઝોડુ, પુર, વિ. કારણે જે નુકશાની થાય છે તેને પહોંચી વળવા આકસ્મિક ખર્ચાઓ કરવા પડે છે, જેને બિનઆયોજિત ખર્ચ ગણી શકાય.

રાજ્ય કેટલાક ખર્ચ એવા કરે છે કે, જે વાસ્તવમાં રોકાણ સ્વરૂપના હોય છે એટલે કે, વર્તમાનમાં જે ખર્ચ કરવામાં આવે તેનાથી ભવિષ્યમાં રાષ્ટ્રના ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ થાય, રોજગારીમાં વૃદ્ધિ થાય આ પ્રકારના ખર્ચને, “વિકાસ લક્ષી” ખર્ચ કહેવામાં આવે છે. જે ખર્ચ આજે બોજ છે પણ આવતી કાલે અસ્ક્યામત છે તેવો ખર્ચ તેને મૂડીખર્ચ પણ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. સરકાર આરોગ્ય કેન્દ્રો ઊભાં કરે, યુનિવર્સિટી શરૂ કરે, નવી ટ્રેન સુવિધા શરૂ કરે, આ પ્રકારના ખર્ચાઓને કારણે મૂડી સાધનની માંગમાં વધારો થાય છે, તેથી તેને મૂડીખર્ચ પણ કહેવામાં આવે છે.

રાજ્ય આયોજિત અને બિન આયોજિત ખર્ચ જે કંઈ કરે છે તે માટે રાજ્ય આવકનાં સાધનો પણ ઊભાં કરે છે એટલે કે રાજ્ય પોતાની આવક વધારવા માટે નવા નવા અભિગમો પણ અમલમાં મૂકે છે, જે રાજ્યની આવકનાં સાધનો છે. રાજ્યની આવકનાં સાધનો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.:

1. ઘરગથ્થુ બચત

દેશમાં લોકો જે કાંઈ પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તે માટે એક મહત્વનું સાધન ઘરગથ્થુ બચતોનું છે. લોકો તેમની પોતાની આવકમાંથી જરૂરિયાતને બાદ કરતાં બાકીની રકમ બચત કરે છે સમયાંતરે આ બચતનું પ્રમાણ ઘણું વધતું જાય છે અને આ બચતો પૈકીની કેટલીક બચતો નિષ્ક્રિય સ્વરૂપમાં ન રાખતાં તેનું રોકાણમાં રૂપાંતર કરે છે આ રોકાણ પોસ્ટ ઓફીસની બચત યોજનામાં, બેંકોની બચતની યોજનામાં રોકવામાં આવે છે જે સરકારને ટુંકાગાળા માટે આવક પૂરી પાડે છે જે રાજ્યની આવકનું સાધન બને છે.

2. કોર્પોરેટ બચત

રાજ્યમાં નાનાં મોટાં વ્યાપારી સાહસો પણ કામ કરતાં હોય છે. આ વ્યાપારી સાહસોને પણ સમયાંતરે ખર્ચ કરતાં આવક વધુ થતી હોય છે. આ આવકનો ઉપયોગ પણ સરકાર સમાજના હિત માટે કરી શકે છે જે કોર્પોરેટ બચત સ્વરૂપે આવે છે.

3. રાજ્યની પોતીકી આવક

રાજ્ય પોતે પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું પ્રત્યક્ષ સંચાલન કરે છે. રાજ્ય જે પ્રવૃત્તિઓ સંભાળે છે તેમાં પણ ખર્ચને બાદ કરતાં જે આવક થાય તે જાહેર બચત કહેવાય છે અને આ બચતોનું કાંતો પુનઃ મૂડીરોકાણ થાય છે અથવા તો તેનાથી નવા ઉપક્રમો શરૂ થાય છે.

4. કરવેરા

રાજ્યએ જે ખર્ચ કરવાના થતા હોય છે તેનો લાભ મોટે ભાગે રાજ્યની એકંદર પ્રજાને મળતો હોય છે અને આ લાભ થકી સમાજની સુખાકારીમાં વધારો થતો હોય છે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને કારણે સુખાકારીમાં જે વધારો થાય છે તેને ધ્યાનમાં લઈને સરકાર ચોક્કસ પ્રકારનું શુલ્ક વસુલ કરે છે, જેને ‘વેરા’ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે વ્યક્તિ કે કંપનીઓની આવકમાંથી સીધી રીતે સરકારને હિસ્સો મળે છે તેને આવક વેરા કે પ્રત્યક્ષ વેરા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વેરાનું પ્રમાણ લોકોની એકંદર સુખાકારી, વહેંચણીની પ્રક્રિયા તેને માટે થતો ખર્ચ વિ. ને ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવે છે. જે કરબોજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સમાજનો એક વર્ગ અને અથવા સમાજની કેટલીક સેવાઓ આ પ્રકારના વેરાથી મુક્ત પણ હોય છે.

પ્રત્યક્ષ વેરા સિવાય સરકાર પરોક્ષ રીતે જુદી જુદી ચિજવસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમત ઉપર પણ નિશ્ચિત પ્રકારનો વેરો નાંખે છે. જેને પરોક્ષ વેરા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. 1 જુલાઈ 2017થી

ભારતનું જાહેરક્ષેત્ર

ભારત આખા દેશમાં પરોક્ષ વેરા સ્વરૂપે ગુડ્ઝ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (GST) નામનો પરોક્ષ વેરો અમલમાં છે.

દેવુ સરકાર પણ ઘણી વખત આવશ્યક ખર્ચને પહોંચી વળવા આવક ઓછી હોય ત્યારે સતાવરી રીતે સંસ્થાઓ પાસેથી અન્ય રાષ્ટ્ર પાસેથી કરજ મેળવે છે આ કરજને જાહેર દેવુ એમ ગણવામાં આવે છે. આ દેવુ બે પ્રકારનું હોય છે (1) આંતરીક દેવુ (2) બાહ્ય દેવુ. જ્યારે ઋણની રકમ અને તેના વ્યાજની ચૂકવણી દેશની અંદર જ કરવાની હોય તે આંતરીક ત્રણ અથવા દેવુ કહેવાય છે. પરંતુ જો ઋણ વિદેશમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય ત્યારે ઋણ અને વ્યાજની ચૂકવણી વિદેશી ચલણમાં કરવાની રહે છે જેને બાહ્ય દેવુ કહેવામાં આવે છે.

જ્યારે પણ સરકાર કરજ કરીને ઉત્પાદન સાધનોના પ્રમાણમાં વધારો કરે તો તે કરજને ઉત્પાદકીય કરજ કહેવામાં આવે છે બાકીના કરજને બિનઉત્પાદકીય કરજ કહેવામાં આવે છે.

રાજ્યનું ખર્ચ યોજનાના ભાગ સ્વરૂપે વિકાસના કાર્યક્રમો માટે કરવામાં આવે ત્યારે તે ખર્ચ ઉત્પાદક ખર્ચ બને છે પરંતુ કેવળ આકસ્મિક બિન આયોજિત ખર્ચ હોય કે જે આવકમાં રૂપાંતરિત (મિલકત) ન થાય તો તે બિનઉત્પાદકીય ખર્ચ છે.

રાજ્ય કેટલીક વખત સમાજના એકંદર ગ્રાહકોને ચીજવસ્તુ કે સેવા વાજબી કિંમતે મળી રહે અને તે પૂરી પાડનાર ઉત્પાદકને વાજબી ઉત્પાદન ખર્ચ પણ મળી રહે તે હેતુથી ચીજ વસ્તુ કે સેવાની કિંમત નીચી રાખીને ઉત્પાદકને તેની કિંમતની ચૂકવણી કરે છે જેને સબસીડી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આવક અને ખર્ચના સંદર્ભમાં જ્યારે સરકાર કરકસરની નીતિ અપનાવે ત્યારે સરકારનો હસ્તક્ષેપ તેટલા અંશે ઓછો થાય છે અને ખાનગીક્ષેત્રનું પ્રમાણ વધે છે. સરકાર કેટલીક વખત વહીવટ પાછળ વધારે ખર્ચ કરે છે ખાસ કરીને વેતન કે ભથ્થાઓની ચૂકવણી કે તેને લગતો ખર્ચ જે વહીવટી ખર્ચ ગણાય છે. એનું પ્રમાણ વધે ત્યારે સરકારનો બિનઉત્પાદકીય બોજ વધે છે. આવા સંજોગોમાં સરકાર વહીવટી ખર્ચમાં કરકસરની નીતિ અમલમાં મૂકે છે.

6.5 જાહેર ખાનગી ભાગીદારી

જ્યારે ચીજ વસ્તુનું ઉત્પાદન કે સેવા કેવળ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના જુથ દ્વારા થાય ત્યારે તે ખાનગી માલિકી ગણાય છે. જો ઉત્પાદન અને સેવાનું કામ માત્ર રાજ્ય હસ્તક હોય તો તે જાહેર માલિકી ગણાય છે. એકંદરે એવો અનુભવ જોવા મળ્યો છે કે ખાનગી ક્ષેત્રમાં વિતરણની કાર્યક્ષમતા હોય છે પણ તેની કિંમત ઘણી ઊંચી હોય છે તો જાહેરક્ષેત્રમાં કિંમત ઘણી વાજબી હોય છે પણ સેવાની ગુણવત્તા અને કાર્યક્ષમતા અંગે પ્રશ્નો હોય છે છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકાથી અર્થકારણમાં એક નવો અભિગમ જોવા મળ્યો છે જેમાં આવશ્યક સાધનોનું રોકાણ મોટેભાગે જાહેરક્ષેત્રનું હોય અને સંચાલન ખાનગીક્ષેત્રનું હોય જેથી ખાનગી ક્ષેત્રની કાર્યક્ષમતા અને જાહેરક્ષેત્રના વાજબીપણાનો સમાનતાનો સમાજને એકંદર લાભ પ્રાપ્ત થાય આ પધ્ધતિને પબ્લિક પ્રાઈવેટ પાર્ટનરશીપ અથવા તો જાહેર ખાનગી ભાગીદારી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. છેલ્લા ઘણાં વર્ષોથી જેમાં જંગી મૂડી રોકાણ કરવાનું હોય છે અને સમાજને અસરકારક રીતે સમયસર સેવા પહોંચાડવાની હોય છે તેવા ક્ષેત્રોમાં આ પબ્લિક પ્રાઈવેટ પાર્ટનરશીપ જુદા જુદા સ્વરૂપે જોવા મળે છે માર્ગબાંધકામમાં, શિક્ષણના મોટા યોજનાકીય ઉપક્રમોમાં આરોગ્યના મોટા યોજનાકીય ઉપક્રમોમાં અને હવે રેલવેમાં પ્લેટફોર્મની જાળવણી તેમજ કોચની મરમત સફાઈ વિ. માટે આ પ્રકારનો અભિગમ આપણા દેશમાં જોવા મળે છે. રાજ્યનું ખર્ચ યોજનાના ભાગ સ્વરૂપે વિકાસના કાર્યક્રમો માટે કરવામાં આવે ત્યારે તે ખર્ચ ઉત્પાદકીય ખર્ચ બને છે પરંતુ કેવળ આકસ્મિક બિનઆયોજિત ખર્ચ હોય કે જે આવકમાં રૂપાંતરિત (મિલકત) ન થાય તો તે બિનઉત્પાદકીય ખર્ચ છે.

પ્રશ્નો

- (1) નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર માત્ર એક વાક્યમાં આપો.
- (1) જાહેરક્ષેત્ર એટલે શું ?
- (2) ખાનગીક્ષેત્ર એટલે શું ?

- (3) સંયુક્તક્ષેત્ર એટલે શું ?
- (4) મિશ્રઅર્થતંત્ર એટલે શું ?
- (5) રાજકોષીય નીતિ એટલે શું ?
- (2) ભારતમાં જાહેરક્ષેત્રની નીતિ ટુંકમાં સમજાવો.
- (3) રાજ્યની આવક અને ખર્ચનાં મુખ્ય સાધનોનો ટુંકમાં પરિચય આપો.
- (4) ભારતીય રાજકોષીય નીતિના મુખ્ય હેતુઓ દર્શાવો.
- (5) નીચે જે વિધાનો આપેલાં છે, તેની નીચે વિકલ્પો આપ્યા છે. તેમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો.
- (1) ભારતમાં સહુ પ્રથમ લોખંડ અને પોલાદનું કારખાનું.:
- (A) 1907માં શરૂ થયું (B) 1912માં શરૂ થયું
- (C) 1917માં શરૂ થયું (D) 1922માં શરૂ થયું
- (2) ભારતમાં વિમા ઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રીયકરણ :
- (A) 1950માં થયું (B) 1952માં થયું (C) 1954માં થયું (D) 1956માં થયું
- (3) ભારતમાં જાહેરક્ષેત્ર હેઠળ સૌપ્રથમ લોખંડ પોલાદના :
- (A) બે એકમો શરૂ થયા (B) ત્રણ એકમો શરૂ થયા
- (C) ચાર એકમો શરૂ થયા (D) પાંચ એકમો શરૂ થયા
- (4) ભારતમાં બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ :
- (A) 1965માં થયું (B) 1969માં થયું (C) 1974માં થયું (D) 1979માં થયું

: રૂપરેખા :

- 7.0 ઉદ્દેશો
- 7.1 પ્રાસ્તાવિક
- 7.2 RBI ની સ્થાપના અને તેનો અર્થ
- 7.3 RBI (રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા)નાં કાર્યો
- 7.4 RBI ની નાણાકીય નીતિ
- 7.5 નાણાકીય નીતિનો અર્થ
- 7.6 નાણાંકિય નીતિના ઉદ્દેશો
- 7.7 નાણાંકીયનીતિનાં સાધનો અથવા શાખનિયંત્રણનાં સાધનો
- 7.8 નાણાકીયનીતિની મર્યાદાઓ
- 7.9 વેપારી બેંક
- 7.10 વેપારી બેંકનો અર્થ અને ભારતમાં તેનું અસ્તિત્વ
- 7.11 વેપારી બેંકનાં કાર્યો
- 7.12 બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ
- 7.13 બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓનો અર્થ
- 7.14 બિનબેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓનાં કાર્યો
- 7.15 ભારતમાં કામગીરી કરતી બિન-બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ
- 7.16 ઉપસંહાર
- 7.17 વિકાસ બેંકો (વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓ)
- 7.18 વિકાસ બેંકોનો ઉદ્ભવ અને કાર્યો
- 7.19 ભારતમાં કામ કરતી વિકાસ બેંકો (વિશિષ્ટ નાણાકીય સંસ્થાઓ)
- 7.20 ઉપસંહાર

7.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કરવાથી તમે આટલું કરી શકશો.

- RBI (રિઝર્વ બેંક) નો અર્થ અને તેની સ્થાપના સમજવા.
- RBI નાં કાર્યો સમજવા
- RBI ની નાણાકીય નીતિઓનો અર્થ અને તેનાં સાધનો પરિચય મેળવવો.
- વેપારી બેંકોનો અર્થ અને તેનાં કાર્યો સમજવાં
- ભારતની વિવિધ NBFC (બિનબેંકિંગ) નાણાં સંસ્થાઓ) નો પરિચય મેળવવો.
- વિકાસ બેંકોની સમજણ મેળવવી.

7.1 પ્રાસ્તાવિક :

કોઈ પણ અર્થતંત્રના વિકાસમાં બેંકો ખૂબજ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. પછી એ દેશની રિઝર્વ બેંક હોય કે, વેપારી બેંક અથવા વિકાસ બેંક હોય. રિઝર્વ બેંક દેશની સર્વોચ્ચ બેંક છે. જે અર્થતંત્રની આર્થિક સ્થિરતા જાળવી રાખવામાં સરકારને તથા અન્ય બેંકોને કેવી રીતે મદદદે રૂપ થાય છે. તેની સમજણ મળશે. આ સિવાય રિઝર્વ બેંકનાં મુખ્ય કાર્યો બેંકોની બેંક તરીકેનું તથા શાખ નિયંત્રણનું છે. શાખ નિયંત્રણનું કાર્ય રિઝર્વ બેંક દ્વારા નાણાકીય નીતિથી કરવામાં આવે છે.

આ સિવાય દેશની વેપારી બેંકો કે જે મૂલ્ય નફાના હેતુથી કામ કરતી હોય છે. તેમના મૂલ્ય કાર્યોની જાણકારીનો વિગતે અભ્યાસ કરીશું તથા દેશમાં આવેલ બેંકો સિવાયની અન્ય NBFC તથા વિકાસ બેંકોની પણ જાણકારી મેળવીશું.

7.2 RBI ની સ્થાપના અને તેનો અર્થ :

ભારતની મધ્યસ્થ બેંક (RBI) રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના નામે ઓળખાય છે. 1934 ની રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા ના ધારા મુજબ RBI ની સ્થાપના 1 એપ્રિલ 1935, માં થઈ હતી. RBI 5 કરોડના ખાનગી મૂડી રોકાણથી સ્થપાઈ હતી. જાન્યુઆરી 1, 1949 માં RBIનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું.

RBI દેશની સર્વોચ્ચ બેંક (APEX BANK) છે. જે સમગ્ર બેન્કિંગ ક્ષેત્રની કામગીરી પર ધ્યાન રાખે છે, તેનું નિયંત્રણ કરે છે અને ભારતની નાણાકીય નીતિ ઘટે છે.

◆ RBI (રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા) નો અર્થ :

વિવિધ અર્થશાસ્ત્રીઓએ રિઝર્વ બેંકના અલગ-અલગ કાર્યોને લક્ષ્યમાં લઈને તેની સર્વ સામાન્ય વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કારણ કે રિઝર્વ બેંકનો ચોક્કસ અર્થ આપવો ખૂબ જ મુશ્કેલ છે.

(1) આંતરાષ્ટ્રીય ચૂકવણી બેંકના મતે

“કેન્દ્રીય બેંક તેને કહેવામાં આવે છે, જેનું મુખ્ય કાર્ય દેશમાં ચલણ અને શાખી નાણાંનું નિયમન કરવાનું છે.”

(2) હોટ્ટેના મત અનુસાર

“કેન્દ્રીય બેંક બેંકની પણ બેંક છે તથા તેની મુખ્ય વિશિષ્ટતા છે કે તે બેંક ના અંતિમ ઋણદાતાનું કાર્ય કરે છે.”

7.3 RBI (રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા) નાં કાર્યો

જુદા-જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ મધ્યસ્થ બેંકનાં જુદાં-જુદાં કાર્યો પર ભાર મૂક્યો છે. પ્રો. હોટ્ટેના મત મુજબ મધ્યસ્થ બેંકનું મુખ્ય કાર્ય અંતિમ ઋણદાતા તરીકે નું (Lender of the last resort) હોવું જોઈએ પ્રો. વીર સ્મીથ ચલણી નોટો બહાર પાડવાની સત્તાને મુખ્ય કાર્ય ગણે છે. પ્રો. શો (W.A.Show) ના જણાવવા પ્રમાણે શાખનુ નિયંત્રમ એ મધ્યસ્થ બેંકનું સર્વતોમુખી કાર્ય છે. RBI દ્વારા બજાવતાં કાર્યો નીચે મુજબ છે :

(A) RBI ના નાણાકીય કાર્યો (પ્રણાલિકાગત કાર્યો)

(1) ચલણી નાણું બહાર પાડવાનું કાર્ય :

RBI ની ઉત્ક્રાંતિ અને વિકાસ થયો ત્યારથી જ આ કાર્ય તેની સાથે સંકળાયેલું છે. રિઝર્વ બેંક ચલણી નોટો છાપે છે જે તેનો અધિકાર હોય છે. રૂ. 2 અને 2 થી વધુ રકમની નોટો છાપવાની અને બજાર મા મૂકવાની ફરજ RBI બજાવે છે. જ્યારે ચલણી સિક્કાઓ અને રૂ. 1 ની કાગદી નોટ ભારત સરકારના નાણાં ખાતા દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે. પરંતુ સરકાર ના એજન્ટ તરીકે RBI તેમની વહેચણી કરવાની જવાબદારી નિભાવે છે. દેશની બેંકો દ્વારા શાખસર્જન કરવાની શક્તિને અંકુશિત કરવા માટે નોટોમાં એક રૂપતા આવે છે. તે માટે દેશમાં કુલ નાણાંના પ્રમાણનું નિયમન કરવાનો અધિકાર એક જ બેંક એટલે કે મધ્યસ્થ બેંક પાસે રહે તે જરૂરી છે.

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થા

પરંતુ RBI નોટો છોપવાની બાબતમાં સંપૂર્ણ મુક્ત નથી. તેને નોટો પાછળ પીઠબળ તરીકે અનામતે રાખવી પડે છે. 1956 સુધી ભારતમાં સપ્રમાણ અનામત પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં હતી જે મુજબ બહાર પાડવામાં આવેલી નોટો સામે 40 ટકા અનામતો. સુવર્ણ અને પદરેશી જામીન ગીરીઓ સ્વરૂપમાં રાખવામાં આવતી હતી. પરંતુ વિદેશી હુંડિયામણની તંગીના કારણે પાછળ થી લઘુત્તમ અનામત પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવામાં આવી RBI એ પાડેલી ચલણીનોટો સામે રૂ. 200 કરોડની ન્યુનત્તમ અનામતો જેમાં થી રૂ. 115 કરોડનું સોનું અને બાકીની પરદેશી જામીનગીરીઓ રાખવામાં આવે છે. આ પ્રકારની પદ્ધતિ અલ્પવિકસિત દેશો માટે ખૂબ જ અનુકૂળ છે.

(2) સરકારની બેંક અને એજન્ટ તરીકેનું કાર્ય :

RBI એ સરકાર ની બેંકર એજન્ટ તથા સલાહ કાર તરીકે ની કામગીરી બજાવે છે. તે સરકારી ભંડોળની વ્યવસ્થા, સરકારના નાણાકીય સોદાઓની વ્યવસ્થા કરે છે. આ ઉપરાંત સરકારને ટૂંકી મુદત માટે ટ્રેઝરી બિલ તથા કોઈ અન્ય રૂપમાં ધિરાણ આપે છે. એજન્ટ તરીકે સરકારના બોન્ડ, સરકારનાં ખાતાઓ, ચલણી સિક્કાઓ, એક રૂપિયાની નોટ વગેરેનો વહીવટ કરે છે. RBI સરકાર તરફથી પરદેશી હુંડિયામણનું ખરીદ-વેચાણ કાર્ય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય લેવણ-દેવણની યોગ્ય વ્યવસ્થા નું કાર્ય કરે છે. RBI સરકાર ના સલાહકાર તરીકે ખાદ્યપુરવણી અવમૂલ્યન અથવા આર્થિક નીતિઓ ના પ્રશ્નો પર સરકારને જરૂરી માર્ગદર્શન અને દિશા સૂચન આપે છે.

(3) બેંકોની બેંક અને બેંકોના અંતિમ સહાયક તરીકેનું કાર્ય :-

RBI અન્ય બેંકોની બેંક તરીકે પણ કાર્ય કરે છે. આજના સમયમાં RBI અને અન્ય બેંકો વચ્ચેના સંબંધો વધ્યા છે. દરેક દેશોમાં વેપારી બેંકો તેમની થાપળોના અમૂક ટકા રોકડ અનામત તરીકે મધ્યસ્થ બેંક પાસે જમા રાખતી હોય છે. આ પ્રકારની પ્રથા દેશના સમગ્ર બેંકિંગ ઉદ્યોગને સુદૃઢ બનાવે છે. રોકણ અનામતની વ્યવસ્થાને કારણે, RBI માટે બેંકોની શાખ સર્જન કરવાની શક્તિનું અસરકારક નિયંત્રણ શક્ય બનતું હોય છે. રોકાણમાં ફેરફાર કરી RBI શાખ પર નિયંત્રણ બેંકોની ધિરાણ નીતિને અને વ્યાજદરને અંકુશીત કરે છે. આ ઉપરાંત વેપારી બેંકો જરૂર પડ્યે RBI પાસેથી મિનિમમ પત્રોનાની અગવડ મેળવી નાણાકીય મદદ પ્રાપ્ત કરતી હોય છે.

આ ઉપરાંત RBI નાણાકીય કટોકટીના સંજોગોમાં તે બેંકોની નાણાકીય મદદ આપવાની જવાબદારી સ્વીકારે છે. બેંકની કટોકટીના સમયે બેંકમાં પ્રજાનો વિશ્વાસ ટકાવી રાખવા માટે તથા કટોકટી નિવારવાના હેતુથી RBI બેંકોની નાણાકીય તથા કોઈપણ અન્ય રીતે મદદ કરી બેંકોના અંતિમ સહાયક તરીકે કાર્ય કરે છે.

(4) વિદેશી હુંડિયામણની જાળવણીનું કાર્ય :

જ્યારે હુંડિયામણનો દર કાયદાકીય રીતે સ્થિર રાખવામાં આવે ત્યારે RBI હુંડિયામણનો દર નક્કી કરે છે. જ્યારે વિદેશી હુંડિયામણનો દર બજારમાં તેની માંગ અને પુરવઠાના આધારે નક્કી થતો હોય ત્યારે RBI બજાર માં વિદેશી હુંડિયામણની ખરીદી કે વેચાણ કરીને વિદેશી હુંડિયામણની સરખામણીમાં ભારતના રૂપિયાનું મૂલ્ય જાળવે છે. જો વિદેશી ચલણનું દેશના ચલણમાં મૂલ્ય વધે તો મધ્યસ્થ બેંક નક્કી કરેલા છે. વિદેશી ચલણનું વેચાણ કરી તેના પુરવઠામાં વધારો કરી તેના મૂલ્ય પર અંકુશ મૂકે છે. તેનાથી વિરુદ્ધજો દેશના ચલણનું વિદેશી ચલણમાં મિનિમમ મૂલ્ય વધી જાય તો બેંક દેશના ચલણના પુરવઠામાં વધારો કરી દેશના ચલણનું મૂલ્ય સ્થિર રાખે છે. આમ, RBI ભારતના ચલણનું મૂલ્ય અન્ય દેશોના ચલણની સામે જાળવવાની કામગીરી બજાવે છે.

આમ, RBI ભારતના વિદેશી હુંડિયામણના જથ્થાની સાચવણી કરે છે. તેમજ ભારતમાં આવતી વિદેશી મૂડી કે ભારતની બહાર જતી વિદેશી મૂડી પર ધ્યાન રાખે છે. આ સિવાય પ્રતિકૂળ લેણદેણની તુલાને પહોંચી વળવાના હેતુથી પણ અનામતો રાખવામાં આવતી હોય છે.

(5) શાખ નિયમની કામગીરી :

RBI દેશના કુલ નાણાના પ્રમાણ કે જેમાં કાયદા માન્ય નાણું અને બેંક નાણું (શાખી નાણું)નો સમાવેશ થાય છે. તેના પ્રમાણ પર અસરકારક અંકુશ રહે છે. દેશમાં આર્થિક સ્થિરતા જાળવાઈ રહે છે. એ હેતુથી RBI શાખ નિયમનની કામગીરી કરે છે. વેપારી બેંકો શાખ સર્જન કરતી હોય છે. પરંતુ આ શાખ સર્જન દેશની પરિસ્થિતિ અને પ્રગતિને ધ્યાન રાખીને અમૂક મર્યાદામાં કરવામાં આવે

છે. દેશના વિકાસમાં વધારો કરી શકે છે. પરંતુ કેટલીક વખત વેપારી બેંકો આ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને વધારે નફો મેળવવા માટે મોટા પ્રમાણમાં શાખાનું સર્જન કરતી હોય છે, અથવા કેટલીક વાર વાજબી કારણો વિના શાખા સંકોચન કરતી હોય છે. આ પ્રકાર ની નીતિથી લીધે અર્થતંત્ર પર અતિષ્ઠ પ્રત્યાઘાતો પડે છે. માટે RBI પોતાની નાણાકીય નીતિ અને તેના પરિમાણ તક અને ગુણાત્મક સાધનો દ્વારા શાખા નિયંત્રણનું કાર્ય કરે છે.

(6) બેંક વચ્ચેની લેવડ-દેવડનું કાર્ય :

જેમ કોઈ પણ ગ્રાહકનું ખાતું કોઈ બેંક જેમ કે વેપારી બેંકમાં હોય છે અને વેપારી બેંક તે ગ્રાહક ના કલીયરીંગ હાઉસની કામગીરી તેમજ એક સ્થળેથી નાણાં અન્ય સ્થળે મોકલી આપવાનું કાર્ય કરે છે. તેજ રીતે દરેક બેંકનું ખાતું RBI માં હોય છે અને RBI બેંકો વચ્ચેની ફેરવટાવની કામગીરી હાથ ધરી અર્થતંત્રમાં શાખાના માળખાને વધુ તરલ બનાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. RBI બેંકો વચ્ચેની લેવડ-દેવડની પતાવટ કરી વિકાસની પ્રક્રિયાને વેગ આપે છે.

(B) RBI નાં બિનનાણાકીય (બિન પ્રણાલીકાગત) કાર્યો :

(1) નિયમન અને દેખરેખની કામગીરી :

RBI દ્વારા સમગ્ર ભારતમાં સંપૂર્ણ મૂડી બજાર અને નાણાં બજારની કામગીરીની દેખરેખ અને નિયમનનું કાર્ય કરવામાં આવે છે. જેમાં વેપારી બેંકોની શાખાઓના વિસ્તરણ કામ કરવાની પદ્ધતિ, બેંકો સિવાયની નાણાકીય સંસ્થાઓ તથા સહકારી બેંકોની કામગીરી વગેરે પર ધ્યાન રાખવામાં આવે છે.

(2) વિકાસ અને પ્રોત્સાહનનાં કાર્યો :

RBI દ્વારા દેશની પરિસ્થિતિ મુજબ કેટલાક વિકાસ અને પ્રોત્સાહનનાં કાર્યો પણ કરવામાં આવે છે. જે દેશના આર્થિક વિકાસ માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. દા.ત.

- ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ભારતીય ઔદ્યોગિક વિકાસ બેંક (IDBI) તથા ભારતી ઔદ્યોગિક નાણાં નિગમ (IFCI) વગેરે જેવી નાણાકીય સંસ્થાઓની રચના કરવામાં આવે છે.
- ભારતમાં કૃષિવિકાસ માટે રિઝર્વ બેંક દ્વારા પ્રાદેશિક ગ્રામ બેંકો અને નાબાર્ડ (NABARD) ની ઈ રચના કરવામાં આવી છે.
- નાની બચતો એકઠી કરવા UTI અને નાના ઉદ્યોગો માટે SIDBI નામક બેંક ની રચનામાં ફાળો આપ્યો છે.
- આ ઉપરાંત આપાત નિકાસ વેપારને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે EXIM બેંકની રચના કરેલી છે.
- RBI આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ (IMF) અને વિશ્વબેંક (world bank) ના એજન્ટ અને તરીકેની કામગીરી પણ બજાવે છે.
- RBI માહિતીનું એકત્રીકરણ અને પ્રકાશન રૂપે RBI માં ઈકોનોમિક એનિલિસીસ ડિપાર્ટમેન્ટ અને પોલીસી રીપોર્ટ, રીવ્યુઝ જેવાં પ્રકાશનો વિભાગ છે. RBI બુલેટિન, રિપોર્ટ અને ટ્રેન્ડ એન્ડ પ્રોગ્રેસ ઓફ બેંકિંગ ઈન ઈન્ડિયા જેવા પ્રકાશનો પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.
- RBI દ્વારા બેંકિંગ સ્ટાફનો તાલીમ આપવા જુદા જુદા શહેરોમાં ઈન્દિરા ગાંધી ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડેવલપમેન્ટ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ ઈન કોમ્પ્યુટર ટેકનોલોજી, કોલેજ ઓફ એગ્રીકલ્ચર બેંકિંગ, ઝોનલ ટ્રેનિંગ સેન્ટર્સ જેવા તાલીમ કોલેજો અને તાલીમ કેન્દ્રો પણ સ્થાપવામાં આવ્યાં છે.
- RBI દ્વારા વધુમાં વધુ લોકો સંગઠિત નાણા બજારમાં આવે અને તેમને ત્યાંથી ધિરાણ મળી રહે તે હેતુથી વિવિધ ગામડાઓમાં બેંકોની વધુમાં વધુ શાખાઓ ખોલાય તેવા પ્રયત્નો કરે છે.
- RBI બેંકિંગ અને નાણાં વ્યવસ્થા વિશેની જાણકારી અને જાગૃતતા વધે તે માટેના પ્રચાર પણ કરે છે.
- RBI બેંકોના ગ્રાહકોનાં હિત અને હકની જાળવણી પણ કરે છે.
- અત્યારના સમયમાં પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજના જેવી ઘણી યોજનાનું સંચાલન પણ RBI કરે છે.

7.4 RBI ની નાણાકીય નીતિ

દરેક અર્થતંત્રમાં નાણું એ અગત્યનું પરિબળ છે. જો નાણાંનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કે નિયમન કરવામાં ન આવે તો તેની સમગ્ર અર્થતંત્ર પર સારી માઠી અસરો પડતી હોય છે. તેથી અર્થતંત્રમાં રહેલા કુલ નાણાંનું પરિસ્થિતિ અનુસાર નિયમન કરવું જોઈએ. ભારતમાં કાયદેસરનું નાણું બહાર પાડવાની સત્તા, બેંકનું નાણું કે શાખી નાણું પણ પણ કુલ નાણાંનો અગત્યનો ભાગ હોઈ તેના પુરવઠા પર નિયમન મુકવાની શાખ નિયંત્રણની સત્તા મધ્યસ્થ બેંક (RBI) ને કાયદેસર રીતે મળેલી છે. જે કાર્ય કરવા માટે RBI પોતાની નાણાકીય નીતિનો ઉપયોગ કરે છે. નાણાંની માંગ અને પુરવઠામાં અસમતુલા હોય તો અર્થતંત્રમાં કુગાવો કે મંદી સર્જાય છે. જેથી આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં નાણાંના મૂલ્યને અસર પહોંચે છે. અને અર્થતંત્રમાં અસ્થિરતા આવે છે. આ અસ્થિરતાની પરિસ્થિતિમાંથી અર્થતંત્રને બહારકાઢી ફરી સ્થિરતા લાવવા માટે RBI દ્વારા નાણાકીય નીતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે માટે જ નાણાકીય નીતિમાં સ્થિરતા લાવવા માટેની નીતિ (Stabilization Policy) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

ભારતમાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં નાણાકીય નીતિનો હેતુ નાણાંનું પ્રમાણ, મૂલ્ય અને સ્વરૂપને નિયંત્રિત કરવાનો હતો. હાલના સમયમાં નાણાકીય નીતિનો ઉપયોગ શાખસર્જનના નિયંત્રણ માટે થાય છે.

7.5 નાણાકીય નીતિ (Monetary Policy) નો અર્થ

- અર્થશાસ્ત્રના સિધ્ધાંત મુજબ નાણાકીય નીતિ એટલે અર્થતંત્રમાં નાણાંની માંગ અને નાણાંના પુરવઠાનું સંચાલન અને નિયંત્રણ કરવા અંગેની નીતિ
- સૈદ્ધાંતિક વ્યાખ્યા પ્રમાણે નાણાકીયનીતિ એટલે,
- સામાન્ય આર્થિક નીતિના કેટલાક હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે સર્વોચ્ચ બેન્કના હસ્તક નાણાંના પુરવઠાને અંકુશિત કરવાનાં સાધનો સોંપતી નીતિ એટલે નાણાકીય નીતિ.
- નાણાકીય નીતિ એટલે નાણાકીય સત્તા દ્વારા લેવાયેલાં એવા સભાન પગલાં જે નાણાંના જથ્થા, ઉપલબ્ધી અને નાણાંના ખર્ચમાં પરિવર્તન લાવે.

7.6 નાણાકીય નીતિનાં ઉદ્દેશો

(1) સામાન્ય ભાવ સપાટીની સ્થિરતા

આજના સમયમાં આંતરિક ભાવ સ્થિરતા એ નાણાકીય નીતિના પ્રમુખ ઉદ્દેશ તરીકે ગણવામાં આવે છે. અર્થતંત્રમાં ચીજવસ્તુઓના ભાવોમાં જો સતત વધઘટ થતી રહે તો કુગાવો કે મંદી જેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થવાનો ભય રહે છે. જે અર્થતંત્ર માટે હાનિકારક થઈ શકે છે. ઉ.દા. કુગાવો આવવાથી ભાવ સપાટી વધવાથી લોકોની બચત કરવાની શક્તિ ઘટે છે. અર્થતંત્રમાં જેતી મૂડીરોકાણનો પ્રવાહ જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુથી મોંજશોખની વસ્તુની તરફ વળે છે, અર્થતંત્રમાં સદ્દાકીય પ્રવૃત્તિઓનું પ્રમાણ વધે છે. દેશની આયાતમાં વધારો તથા નિકાસમાં ઘટાડો જોવા મળે છે. જેનાથી દેશની લેણદેણની તુલા પર માઠી અસર પડે છે. દેશમાં આવકની અસમાનતા ગરીબ વધુ ગરીબ અને અમીર વધુ અમીર બનતા વધે છે. તેનાથી વિરૂધ્ધ મંદીના સમયે કિંમત, ઉત્પાદન, નફો, રોજગારી અને લોકોની આવકમાં ઘટાડો જોવા મળે છે. માટે દેશમાં કુગાવા અને મંદી જેવી સ્થિતિ પર કાળુ રાખવામાટે શાખ નિયંત્રણ દ્વારા દેશમાં નાણાના કુલ પુરવઠામાં નિયંત્રણ કરવું ખુબજ જરૂરી છે. તે RBI દ્વારા તેની નાણાકીય નીતિ દ્વારા જ થઈ શકે છે. જેનાથી દેશમાં સામાન્ય ભાવ સપાટીમાં સ્થિરતા રહેશે.

(2) આર્થિક વિકાસ વધારવો

અર્થતંત્રનો સ્થિર વિકાસ થાય, રોજગારીની સપાટી જળવાઈ રહે અને તેનાથી દેશમાં મૂડીરોકાણ, ઉત્પાદન તથા આવકમાં વધારો થાય તેવા પગલાંનો નાણાકીય નીતિમાં સમાવેશ કરવામા આવે છે. દેશના લોકોનું જીવન ધોરણ સુધારવામાં, દેશમાં પૂર્ણ રોજગારી લાવવામાં તથા વૈશ્વિક સ્પર્ધામાં જો અલ્પવિકસિત અથવા વિકાસશીલ દેશોને ટકવું હોય તો આજના સમયમાં આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ એ ખૂબ જ અગત્યનું ઉદ્દેશ છે. નાણાકીયનીતિ દ્વારા દેશની કુલ માંગ અને કુલ પુરવઠાની વચ્ચે

સમાનતા જાળવી રાખી, દેશમાં વ્યાજ દરમાં ફેરફાર કરી દેશમાં ખાનગી અને વિદેશી મૂડીરોકાણમાં તથા બચતોમાં વધારો કરી દેશમાં આર્થિક વિકાસને વધારવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

3. વિનિમય દરની સ્થિરતા જાળવવી

વિનિમય દરની સ્થિરતા અર્થાત્ વિદેશી નાણાનાં મૂલ્યની સરખામણીમાં દેશીનાણાનું મૂલ્ય જળવાઈ રહે તે ખૂબજ જરૂરી છે. દેશના નાણાના મૂલ્યનો આધાર પણ તેની માંગ અને તેના પુરવઠા પર રહેલો છે. જો બેંકો અમર્યાદિત શાખસર્જન કરે તો દેશી ચલણનો પુરવઠો વિદેશી ચલણના પુરવઠા કરતા વધી જાય છે. જેના કારણે દેશી ચલણના મૂલ્યમં ઘટાડો થાય છે. આવા સમયે દેશની આયાતમાં વધારો અને નિકાસમાં ઘટાડો જોવ મળે છે, જેનાથી દેશની લેણદેણની તુલામાં ખાધ જોવા મળે છે. RBI નાણાકીયનીતિનો ઉપયોગ કરી બેંકોના શાખસર્જન પર એકુશ મૂડીને જો શાખીનાણાનું પ્રમાણ ઘટાડી શકે તો વિનિમય દર સ્થિર રહી શકે છે.

4. નાણાં બજારની સ્થિરતા જાળવવા

RBIનું એક મુખ્ય કાર્ય દેશમાં ચલણી નોટો છાપવાનું અને વેપારી બેંકોની શાખનું નિયંત્રણ કરાવનું છે. અર્થતંત્રમાં નાણાંની જરૂરિયાત અલગ-અલગ કારણો સર ઊભી થતી હોય છે. RBI નાણાંની જરૂરિયાત અનુસાર નાણાંના પુરવઠામાં વધારો અથવા ઘટાડો કરી નાણાં બજારની સ્થિરતા અથવા ઘટાડો કરી નાણાં બજારની સ્થિરતા જાળવવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે. RBI દેશમાં નાણાં બજારની સ્થિરતા દ્વારા દેશની ભાવ સપાટી અને આર્થિક સ્થિરતા પર કોઈ આડ અસર ઊભી ન થાય તેવું સુનિશ્ચિત કરવા માટે શાખ નિયંત્રણની કામગીરી હાથ ધરે છે. અને જરૂર પડે ત્યારે નાણાકીય નીતિના માધ્યમની પરિસ્થિતિ અનુસાર વેપારી બેંકોને તેમની શાખી નાણાંના પુરવઠા ઉપર નિયંત્રણ મૂકવા માટે આદેશ પણ આપે છે.

5. પૂર્ણ રોજગારી મેળવવાનો અથવા વેપાર ચકોને અટકાવાનો ઉદ્દેશ

કેઈન્સ દ્વારા તેમનું પુસ્તક “General Theory of employment Interest and money” પ્રકાશિત થયા પછી પૂર્ણ રોજગારી એ નાંણાકીય નીતિના સૌથી મહત્વના ઉદ્દેશ તરીકે ગણવામાં આવ્યો. કેઈન્સ અનુસાર નાણાકીય નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વેપાર ચકીય પરિવર્તનોને અટકાવવા અને પૂર્ણ રોજગારીનાં ધોરણો, બચત અને મૂડી રોકાણની વચ્ચે સમતુલા સાધવાનો છે. 1929 ની વિશ્વ મંદીથી એટલું સમજી શકાય કે RBI નું લક્ષ્ય વેપાર ચકોને હળવાં બનાવવાનું હોવું જોઈએ. વેપાર ચકીય પરિવર્તનોને અટકાવી સમગ્ર અર્થતંત્રમાં આવક, ઉત્પાદન અને રોજગારીનું પ્રમાણ મહત્તમ સપાટીએ જાળવી રાખવાનું નાણાકીય નીતિનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. દેશમાં રોજગારી વધે તથા દેશમાં ખાનગી મૂડીરોકાણને પ્રોત્સાહન મળે તે હેતુથી કેઈન્સે સસ્તી (Cheap) નાણાકીય નીતિ અમલમાં મુકવાની ભલામણ કરી હતી. સસ્તી નાણાકીય નીતિ દ્વારા વ્યાજના દરમાં ઘટાડો કરી, અનામત પ્રમાણ ઘટાડી તથા શાખ નિયંત્રણના ગુણાત્મક પગલાંઓ વધારે ઉદારતા દાખવી દેશમાં રોજગારી અને મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ વધારી શકાય છે.

7.7 નાણાકીય નીતિનાં સાધનો અથવા શાખ નિયંત્રણનાં સાધનો

RBI ની નાણાકીય નીતિ દેશમાં સામાન્ય ભાવ સપાટીની સ્થિરતા તથા વિનિમય દરની સ્થિરતા જાળવાઈ રહે તે માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. દેશમાં જ્યારે વેપાર ચકીય પરિવર્તનો આવે છે ત્યારે દેશમાં તેજી અથવા મંદી જેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. RBI ની નાણાકીયનીતિ અથવા શાખ નિયંત્રણનાં સાધનો (હુગાવા) તેજી ઉપર નિયંત્રણ રાખવામાં તેમજ તેની સાથે સાથે જો દેશમાં મંદી આવે તો તેમાંથી અર્થતંત્રને બહાર કાઢવામાં ખૂબ જ મદદરૂપ છે. આથી આ સાધનો હુગાવા (તેજી) અને મંદી બંને ઉપર નિયંત્રણ રાખવામાં સક્ષમ હોઈ એક જ સિક્કાની બે બાજુ હોય તેમ કાર્યકરે છે.

RBI નાં નાણાકીય નીતિનાં સાધનો બે પ્રકારના છે :

- (1) પરિમાણાત્મક સાધનો (Quantitative Measures)
- (2) ગુણાત્મક સાધનો (qualitative Measures)

પરિમાણાત્મક સાધનોનો શાખની કિંમત અને તેના કુલ જથ્થા સાથે છે. એટલે કે આ સાધનો દ્વારા શાખને સસ્તી કે મોંઘી બનાવી શકાય છે. અથવા તો અર્થતંત્રની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેના જથ્થામાં

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થા

વધારો-ઘટાડો કરી શકાય છે. ગુણાત્મક સાધનો દ્વારા અર્થતંત્રમાં ચોક્કસ વિભાગની શાખ પર અસર પહોંચાડી શકાય છે. માટે પરિણાત્મક સાધનોને સામાન્ય અંકુશો (General Controls) તરીકે અને ગુણાત્મક સાધનોને પસંદગીના શાખી અંકુશો (Selective credit controls) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(A) પરિમાણાત્મક સાધનો (Quantitative Measures)

(1) બેંક દર (Bank rate)

જ્યારે વેપારી બેંકો નાણાંની અછત અનુભવે ત્યારે RBI પાસે નાણાં ઉધાર લે છે. RBI વેપારી બેંકોને લાંબાગાળાનું ધિરાણ જે વ્યાજમાં દરે આપે તેને બેંક દર કહેવાય બીજા શબ્દોમાં કહીએતો RBI જે દરે વેપારી બેંકના પ્રથમ પંક્તિના વિનિમય યંત્રો અથવા માન્ય કેરલી જામીનગીરીઓ વટાવી આપી ધિરાણ કરે છે, તે દરને બેંક દર કહેવામાં આવે છે. બેંક રેટમાં વધારો ઘટાડો કરીને અર્થતંત્રમાં થતી નાણાંની વધઘટની અસર કરે છે.

જ્યારે દેશમાં ફુગાવો હોય અને તેને ઓછો કરવો હોય ત્યારે RBI બેંક દરને વધારે છે તેનાથી વેપારી બેંકને ધિરાણ લેવું મોંઘુ પડતા તેઓ પ્રજાને ઊંચા દરને ધિરાણ આપે છે. વ્યાજનો ઊંચો દર હોવાને કારણે પ્રજા ઓછું ધિરાણ લે છે. આમ, નાણાંનો પુરવઠો ઘટતાં ફુગાવો પણ ઘટે છે. મંદી હોય ત્યારે આનાથી ઉલટું કરવામાં આવે છે. એટલે કે બેંક દર ઘટાડવામાં આવે છે. બેંક દર ખૂબ જ નીચે રાખવાની નીતિને સસ્તા નાણાંની નીતિ અને બેંક રેટ ને ખૂબ ઊંચો રાખવાની નીતિને મોંઘા નાણાંની નીતિ અને તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોની RBI નાણાના પુરવઠાને બેંક રેટ કે જે લાંબાગાળાનો રેટ છે. તેના દ્વારા કરવાના બદલે ટૂંકાગાળાના જેવા કે રેપો રેટ (Repo rate) કે રિવર્સ રેપો રેટ (Revers Repo rate) કે રિવર્સ રેપો રેટ દ્વારા ઘટાડવાનો કે વધારવાનો પ્રયાસ કરે છે. હાલ (૨૦૧૯)માં બેંક રેટ લગભગ 6% જેટલો છે.

● રેપો રેટ (Repo Rate)

જ્યારે વેપારી બેંકોને ખૂબ ટૂંકાગાળા માટે (ઉ.દા. 1 દિવસ, 7 દિવસ, 15 દિવસ વગેરે) નાણાની જરૂર પડે છે. ત્યારે તેઓ RBI પાસે નાણું લે છે, જે દરે RBI વેપારી બેંકોને આવું ટૂંકાગાળા માટે નાણું આપે તે દરને રેપો રેટ કહેવામાં આવે છે. હાલમાં ભારતમાં Repo Rate 5.75% જેટલો છે.

● રિવર્સ રેપો રેટ (Revers Repo Rate)

જ્યારે RBI ને ટૂંકાગાળા માટેનું ધિરાણ જોઈએ ત્યારે તે વેપારી બેંકો પાસેથી ધિરાણ લે છે. આવા રેટને Revers Repts Rate તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં હાલ (૨૦૧૯)માં રિવર્સ રેપો રેટ 5.50% જેટલો છે.

2. ખુલ્લા બજારની નીતિ (Open Market Operations)

અર્થતંત્રમાં નાણાંનો પુરવઠો વધારવા કે ઘટાડવા RBI ખુલ્લા બજારમાં સરકારી જામીનગીરોનું ખરીદ વેચાણ કરે છે. જ્યારે RBI દ્વારા અથવા સરકાર દ્વારા દેશમાં ફુગાવા જેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે, ત્યારે તેઓ ખુલ્લા બજારમાં જામીનગીરીઓનું વેચાણ કરે છે અને તેનાથી નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે. તેનાથી વિરુદ્ધ જે દેશોમાં મંદી જેવી સ્થિતિ હોય તો તેઓ જામીનગીરીઓ ના ખરીદી કરે છે. જેથી અર્થતંત્રમાં નાણાંનો પુરવઠો વધે છે. આ પ્રકારનું કાર્ય ફુગાવામાં કે મંદીના નિયંત્રણ માટે કરવામાં આવે છે. નાણાં બજારમાં પેદા થયેલી કામચલાઉ અસમતુલા ખુલ્લા બજારની નીતિ દ્વારા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે. બેંકદરની નીતિને અસરકારક બનાવવા માટે સર્વપ્રથમ ખુલ્લા બજારની નીતિ અપનાવવામાં આવે છે. અને ત્યારબાદ બેંકદર નીતિ અપનાવાય છે. ખુલ્લા બજારની નીતિને બેંકદરની નીતિના વિકલ્પ તરીકે નહીં પરંતુ તેના પૂરક નીતિ તરીકે ઉપયોગી થાય છે. ખુલ્લા બજારની નીતિ વેપારી બેંકની રોકડ અનામતો પર પ્રત્યક્ષ રીતે અસર પહોંચાડતી હોવાથી તે વધારે ક્રિયાશીલ અને કારગર નીવડે છે. બેંકદરની નીતિ ટૂંકાગાળાના વ્યાજ દર પર જ્યારે ખુલ્લા બજારની નીતિ લાંબાગાળાના વ્યાજદર પર પ્રત્યક્ષ અસર પહોંચાડે છે.

3. અનામત પ્રમાણમાં ફેરફાર

(Change in reverse ratio)

ભારતમાં RBI એ બેંકોની બેંક તરીકેની કામગીરી બજાવે છે. દરેક બેંકને પોતાની કુલ થાપણોમાંથી અમૂક ટકા રકમ અનામતના રૂપમાં RBI પાસે અથવા પોતાની પાસે રાખવી પડતી હોય છે. સમય અને પરિસ્થિતિ માંથી દેશને બહાર લાવવા માટે RBI દ્વારા અનામત પ્રમાણમાં વધારો કે ઘટાડો કરતી હોય છે. આ પ્રકારના અનામત પ્રમાણ બે પ્રકારના હોય છે.

- (1) રોકડ અનામત પ્રમાણ (cash Reserve Ratio) - (RR)
- (2) કાયદામાન્ય પ્રવાહિતાનું પ્રમાણ (statutory Liquidity Ratio - SLR)

1. રોકડ અનામત પ્રમાણ (CRR)

RBI ની 1934ની ધારા મુજબ દરેક વેપારી બેન્કોએ પોતાની થાપણોની અમૂક ટકા જેટલી રકમ RBI પાસે રોકડ અનામત તરીકે રાખવાની હોય છે. શરૂઆતના વર્ષોમાં આ પ્રમાણ ચાલુ ખાતાની થાપણોના 5% અને લાંબાગાળાની થાપણોના 2% જેટલું નક્કી થતું હતું. 1962 પછી કુલ થાપણોના 3%થી 15% ની વચ્ચે CRR રાખવાનું નક્કી થયું RBI જરૂરિયાત મુજબ CRR બદલે છે. હાલમાં CRR 4% જેટલો છે. કુગાવાના નિયંત્રણ કરવાના હેતુથી RBI દ્વારા નાણાનો પુરવઠો ઘટાડવા માટે CRR વધારામાં આવે છે. જેથી બેંકો પાસે શાખ સર્જન કરવા માટે ઓછું નાણું રહે છે અને પ્રજા તેઓને ઓછું ધિરાણ આપે છે. આનાથી વિરૂધ્ધ મંદીના સમયે CRR નો દર ઓછો કરી દેશમાં શાખ સર્જન વધારી નાણાંનો પુરવઠો વધારવાનો પ્રયાસ RBI દ્વારા કરવામાં આવે છે.

2. કાયદા માન્ય પ્રવાહિતાનું પ્રમાણ (SLR)

દરેક વેપારીબેંક CRR ના ઉપરાંત પોતાની કુલ થાપણોના અમૂક ટકા જેટલો હિસ્સાનું કદ, સોનું, સરકારી જામીનગીરીઓ વગેરે સ્વરૂપે રાખવું જરૂરી છે. જેને કાયદા માન્ય પ્રવાહિતાનું પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. જેટલું SLRનું પ્રમાણ વધારે હશે તેટલું બેંકોને થાપણોનું વધુપ્રમાણ સરકારી જામીનગીરીઓમાં રોકવું પડશે જે સરકારને પોતાના ખર્ચા પૂરા પાડવામાં મદદરૂપ થશે. કેટલુંક પ્રમાણનું કદ અથવા સોનામાં પણ રહે છે. કુગાવામાં SLRનું પ્રમાણ વધારવાથી પ્રજાને મળતી ધિરાણ પર કાપ મૂકી કુગાવાને ઓછો કરવાનો પ્રયાસ RBI દ્વારા કરવામાં આવે છે. હાલમાં 2019માં જૂના SLR નું પ્રમાણ લગભગ 19% જેટલું જોવા મળે છે.

(B) ગુણાત્મક સાધનો (Qualitative Measures)

સામાન્ય સાધનોથી જુદા અને તે ઉપરાંત RBI કેટલાક ચોક્કસ ક્ષેત્રોના વિકાસ માટે અથવા અલગ-અલગ ક્ષેત્રોને નિર્ધારિત અસર પહોંચાડવા માટે ગુણાત્મક સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. આધુનિક સમયમાં ગુણાત્મક સાધનોને વિશેષ મહત્વ રાખવામાં આવે છે. આની વિશિષ્ટતા એ છે કે RBI વિવેક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી શાખનું નિયમન કરે છે. ગુણાત્મક સાધનોમાં નીચેનાં સાધનોનો સમાવેશ થાય છે :

(1) નૈતિક દબાણ (નૈતિક સમજાવટ)

RBI દ્વારા નૈતિક દબાણ અંતર્ગત વેપારી બેંકને યોગ્ય સલાહ, સૂચન અને માર્ગદર્શન આપી અમુક પ્રકારની નાણાનીતિ અપનાવવા માટે કરેલી હોય છે. RBI નો નાણાં બજારમાં વિશિષ્ટ સ્થાન હોવાથી તે વેપારી બેંકો અને અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓને પરિસ્થિતિના અનુકૂળ કયા ક્ષેત્રે કેટલું ધિરાણ કરવું કે ન કરવું તેની સમજૂતી આપે છે. સીધાં પગલાં લેવા જતાં કડવાશ જેવી પ્રતિકૂળ અસરો RBI અને અન્ય બેંકો વચ્ચે જોવા મળે તેવું શક્ય છે. માટે RBI દ્વારા સીધા પગલાં લેતાં પહેલાં RBI અન્ય બેંકોને નૈતિક દબાણ દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. ઈર્ગેલેન્ડ, ફ્રાંસ, ન્યુઝિલેન્ડ, કેનેડા જેવા દેશોમાં આ નીતિ સફળ રહી છે. પરંતુ ભારત જેવા દેશોમાં કે જ્યાં નાણાબજાર બહુ વિકસિત અને સુગ્રથિત ન હોવાના કારણે આ નીતિ મર્યાદિત રીતે સફળ રહી છે.

(2) શાખની માપબંધી (શાખ નિયંત્રણ)

RBI દ્વારા વેપારી બેંકોને તેમના ધિરાણ અને શાખસર્જન માટેના ચોક્કસ આદેશો અને સૂચનો આપી ધિરાણને નિયંત્રિત કરવાના પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવે છે. પરિમાણાત્મક માપબંધીમાં કઈ

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થા

બેંકને ક્યા હેતુ માટે કેટલું ધિરાણ કરવું કે તેને કેટલા પ્રમાણમાં શાખ સર્જન કરવા દેવું તે નક્કી કરવામાં આવે છે. જ્યારે ગુણાત્મક માપબંધીમાં બેંકો કઈ (secarties) ને ધ્યાનમાં લઈને ધિરાણ કરવું અને કોની સામે ધિરાણ ન કરવું તે નક્કી કરવામાં આવે છે. જો આ નીતિઓ RBI દ્વારા યોગ્ય રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવે અને પરિસ્થિતિ અનુસાર વેપારીઓને વેપારી બેંકો RBI ના સૂચનો અનુસાર યોગ્ય રીતે તેનું પાલન કરે તો તે દેશના વિકાસ માટે ખૂબ જ અસરકારક થઈ શકે છે.

3. ઉપભોક્તાની શાખનું નિયંત્રણ

જ્યારે દેશમાં કુગાવાની સ્થિતિ સર્જાય છે ત્યારે દેશમાં વપરાશી વસ્તુઓની માંગ તેમના પુરવઠા કરતાં વધુ હોય છે. માટે કુગાવાને ઘટાડવા માટે લોકોની ધિરાણ પર મળતી વસ્તુઓનું પ્રમાણ કુગાવા સમયે ઘટે તે આવશ્યક છે. આ નીતિનો ઉપયોગ પ્રજાને મળતા ધિરાણ પર કાપ મૂકી ભાવ વધારાને નિયંત્રિત કરવાનો છે. આ નીતિ અંતર્ગત વેપારી બેંકો દ્વારા લોકોને ટકાઉ વપરાશી વસ્તુઓ જેવી કે કોમ્પ્યુટર, મોટરકાર, T.V. વગેરે ખરીદવા માટે શાખ સર્જન (ધિરાણ) પૂરી પાડવામાં આવે છે. તેને કુગાવા સમયે ઘટાડવા માટે RBI દ્વારા આદેશ આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારનો ઉપાય ઈંગ્લેન્ડ, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝિલેન્ડ વગેરે દેશોમાં અમલ મૂકાયો હતો. કુગાવાના સમયે દેશમાં નાણાંનો પુરવઠો અને વસ્તુની માંગ વધુ છે તેવા સમયમાં લોકોને ધિરાણ પર મળતી વસ્તુ જેમ કે EMI પર મળતી વસ્તુઓનું પ્રમાણ ઘટાડવું એ જરૂરી છે.

4. ઋણની સીમા (Margin) માં ફેરફાર

સહક્રીય હેતુ માટે થતાં ધિરાણના નિયંત્રણ કરવા અને કુલ થાપણોની કેટલી રકમ બેંક ધિરાણ કરી શકે તે નક્કી કરીને શાખ પર નિયંત્રણ મૂકવામાં આવે છે. વેપારી બેંકો તારણમાં શેરો અને જામીનગીરીઓ લઈને ધિરાણ કરે છે. આ માટે RBI દ્વારા યોગ્ય માર્જિન નક્કી કરવામાં આવે છે. ઉ.દા. 40% માર્જિન નક્કી કરવામાં આવેલ છે. તો રૂ. 100 ના શેર સામે વેપારી બેંકો રૂ. 60 ધીરી શકે. સહક્રીય શેરો અને જામીનગીરીઓના ભાવની વધઘટ માંથી નફો મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા હોય છે. સહક્રીય વેપારી બેંકમાં તારણો તરીકે શેરો અને જામીનગીરી મૂડી ધિરાણ લે છે. અને તે ધિરાણ માંથી ફરી શેરો વગેરે ખરીદે છે. ત્યારે તેમના ભાવ ઊંચા જાય છે. અને તેને અટકાવવા માટે RBI આવાં તારણો (Securities) સામેના ધિરાણનું માર્જિન વધારી દે છે.

5. પ્રચાર

વેપારી બેંકોને તેમની અસક્યામતો, જવાબદારીઓ, થાપણો, કુલ ધિરાણનું પ્રમાણ, CRR વગેરે બાબતોની માહિતી RBI પાસે મોકલાવી પડે છે. વેપારી બેંકોની બધી જ માહિતી RBI પાસે ઉપલબ્ધ હોય છે માટે RBI પ્રજાને જાગૃત કરવા અથવા પ્રજા સુધી માહિતી પહોંચે તે હેતુથી વિવિધ પ્રકારના બુલેટિનો અને સામયિકોમાં વેપારી બેંકોની આર્થિક પરિસ્થિતિ રજૂ કરે છે. પ્રજા જાગૃત થવાથી પ્રજાના ભયે વેપારી બેંકો RBIના આદેશો અને બેંકિંગ સિદ્ધાંતોનું યોગ્ય પાલન કરે છે. પરંતુ આ પ્રકારની પદ્ધતિ તેવા જ દેશોમાં કામિયાબ નિવડી શકે છે. જ્યાં દેશની પ્રજા જાગૃત અને શિક્ષિત હોય.

6. ભેદભાવયુક્ત વ્યાજનો દર

(Discriminatory Interest Rate)

ભેદભાવ યુક્ત વ્યાજના દરની નીતિ એટલે કે અલગ-અલગ પ્રકારના ધિરાણ માટે અલગ-અલગ વ્યાજના દર રાખવાની પદ્ધતિ ઉ.દા. પૈસાદાર વ્યક્તિને કાર ખરીદવા માટે ઊંચા વ્યાજના દરે ધિરાણ મળે અને ગરીબ ખેડૂતોને ખેતી માટે ખૂબ જ નીચા દરે ધિરાણ આપવામાં આવે.

7. સીધા પગલા (Direct Action)

જ્યારે કોઈ વેપારી બેંકો RBI ના આદેશોની અવગણના કરે છે ત્યારે RBI (મધ્યસ્થ બેંક) દ્વારા તેમની સામે કેટલીકવાર સીધાં પગલાં લેવામાં આવે છે. આ પગલાં નીચે પ્રમાણે છે :

- RBI વેપારી બેંકોની પુનઃ સગવડ બંધ કરી દે છે.
- RBI દ્વારા બેંકોને અપાતી અન્ય સગવડો પણ પાછી ખેંચી લેવામાં આવે છે.
- કેટલીકવાર આવી બેંકોને વધુ ધિરાણ કે નવી લોન આપવામાં નથી આવતી.

- વેપારી બેંકો પાસેથી ચાલુ જાહેર કરેલા દર ઉપરાંતના ઊંચા દર કે શિક્ષાત્મક દર (Penalty Rate) વસૂલ કરવામાં આવે છે.

જોકે સીધાં પગલાં બળજબરીથી લેવાતાંકાં હોવાથી RBI અને વેપારી બેંકોને બંને વચ્ચે અને કડવાશ પેદા થાય છે. વેપારી બેંકો દ્વારા લોકોને જે ધિરાણ આપવામાં આવે છે. તેનો લોકો દ્વારા દૂરઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અને તેના માટે વેપારીબેંકને જવાબદાર ગણી તેની સામે સીધાં પગલા લેવામાં આવે તે યોગ્ય નથી. RBI બેંકની કટોકટીના સમયે તેમને મદદ કરવાને બદલે જો તેમની પર શિક્ષાત્મક પગલાં લે તો રક્ષક જ ભક્ષક બની જાય તેવી સ્થિતિ ઊભી થવાનો ભય રહે છે. ઉપરોક્ત કારણો સર સીધાં પગલાંની નીતિ બહુ સફળ પુરવાર થતી નથી.

7.8 નાણાકીયનીતિની મર્યાદાઓ

- (1) નાણાકીયનીતિની કમજોરી મહાઆર્થિકમંદીના સમયે ઉજાગર થઈ. જ્યારે સસ્તી નાણાકીયનીતિનો ઉપયોગ કરી વ્યાજના દરને ઘટાડવામાં આવ્યા પરંતુ તે પણ અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણ વધારી શક્યું નહીં. તે સમયે કેઈન્સના વિચાર પ્રમાણે મંદીમાંથી બહાર અર્થતંત્રને લાવવામાં નાણાકીય નીતિ નહીં સાધન છે, તેવું કહેવામાં આવ્યું હતું.
- (2) જ્યારે ફુગાવાના સમયે નાણાંના પરિભ્રમણની velocity વધુ હોય છે ત્યારે પણ નાણાકીય નીતિ ફુગાવાને ઘટાડવામાં વધુ અસરકારક સિદ્ધ થતી નથી. ફુગાવાને ઘટાડવા માટે RBI દ્વારા નાણાકીય નીતિના સાધન તરીકે બેંક દર વધારવામાં આવે છે. પરંતુ જો બેંકો પાસે વધારાની રોકડ અનામત રહેલી હોય તો તેઓ એકંદર વધતા પોતાનો વ્યાજ દર વધારતા નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં ફુગાવાનો ઘટાડવામાં નાણાકીય નીતિ બહુ અસરકારક સિદ્ધ થતી નથી.
- (3) ભારતમાં શાહુકારો, જમીદારો, દેશી શરાફો, દેશી બેંકરો અને બિન - બેકિંગ સંસ્થાઓ પણ શાખ આપવાનું કાર્ય કરે છે. આ બધા જ RBI અંકુશ હેઠળ, નહિ હોવાથી નાણાકીય નીતિની સારી અસરો નિપજાવી શકાતી નથી. ઉથપાદકો કે વેપારીઓ જો બેંક ધિરાણ પરનું તેમનું પરાવલંબન ઘટાડોને અન્ય સ્ત્રોતો પર આધાર રાખતા થાય તો પણ આ નીતિ અસરકારક પુરવાર થતી નથી.
- (4) નાણાંબજાર અને મૂડી બજારનો પૂરતો વિકાસ અલ્પવિકસીત રાષ્ટ્રોમાં થયેલો જોવા મળતો નથી. તેથી બેંકદરની નીતિ વધુ અસરકારક નીવડતી નથી.
- (5) ફુગાવા અને મંદી જેવી પરિસ્થિતિ સામે RBI ની નાણાકીયનીતિ અને સરકારની રાજકોષીય નીતિ બંને વચ્ચે યોગ્ય સંકલન હોય તો ખૂબ જ જરૂરી છે. પરંતુ ભારત જેવા દેશમાં નાણાકીયનીતિ અને રાજકોષીયનીતિ અને રાજકોષીયનીતિ આ બંને વચ્ચે સંકલનનો અભાવ હોવાથી અસરકારક ઉપયોગ આ નીતિઓનો થઈ શકતો નથી.
- (6) આ સિવાય અલ્પવિકસીત રાષ્ટ્રોમાં Bill Market Scheme નો અભાવ, Banking habits ના અભાવના કારણે આવા રાષ્ટ્રોમાં નાણાકીય નીતિ વધુ અસરકારક સિદ્ધ થતી નથી.
- (7) મંદીના સમયે નાણાકીય નિતિનો ઉપયોગ કરી ખુલ્લા બજારની નીતિ અપનાવી મંદીને દૂર કરવાનો પ્રયાસ પણ અસફળ પુરવાર થાય છે. કેમકે મંદીના સમયમાં જ્યારે નફાની શક્યતા બહુ જ ઓછી અથવા દેખાતી નથી ત્યારે વ્યાજના દરમાં ઘટાડો પણ યોજકોને ધિરાણ પર નાણાં લેવા પ્રોત્સાહિત કરતા નથી.

7.9 વેપારી બેંક

જે બેંકો નફાના હેતુથી હેતુને લક્ષમાં રાખીને વેપાર, વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગોને ધિરાણ આપે છે, તે વેપારી બેંકો છે. આ બેંકો ધિરાણ આપતા સમયે ધિરાણની સલામતી માટે ધિરાણ સામે મકાન, યંત્રો, મિલકત વગેરે જામીનગીરીઓનો આગ્રહ રાખે છે. ધિરાણ ઉપરાંત આ બેંકો વિનિમય યંત્રો, હુડીઓ વગેરે વટાવી આપે છે. અન્ય બેંકોની જેમ વેપારી બેંકો પણ નાણાંની હેરફેર કરે છે પરંતુ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે અન્ય બેંકો કરતાં ગ્રાહકોની કેટલીક બીજી વિશિષ્ટ સેવાઓ પણ આપે છે. ભારતમાં Bank of Baroda, Central Bank, Bank of India, Punjab National Bank વગેરે રાષ્ટ્રીકૃત વેપારી બેંકો છે.

7.10 વેપારી બેંકનો અર્થ અને ભારતમાં તેનું અસ્તિત્વ

વેપારી બેંક એક ધંધાદારી એકમ છે, માટે તેઓ નફા માટે કાર્ય કરતી હોય છે.

અર્થ : 1949 ની બેંકિંગ કંપની ધારા મુજબ ભારતમાં,

“વેપારી બેંક એટલે એવી સંસ્થા જે બેંકિંગ અંગેના વ્યવહારો કરે એટલે કે દેશમાં રોકાણ વધારવા માટે પ્રજાની થાપણો સ્વીકારે જે ગ્રાહકને જરૂર પડે ત્યારે પાછી મળે અને જેમાંથી ચેક, ડ્રાફ્ટ, પે.ઓર્ડર વગેરે દ્વારા ઉપાડ થઈ શકે.”

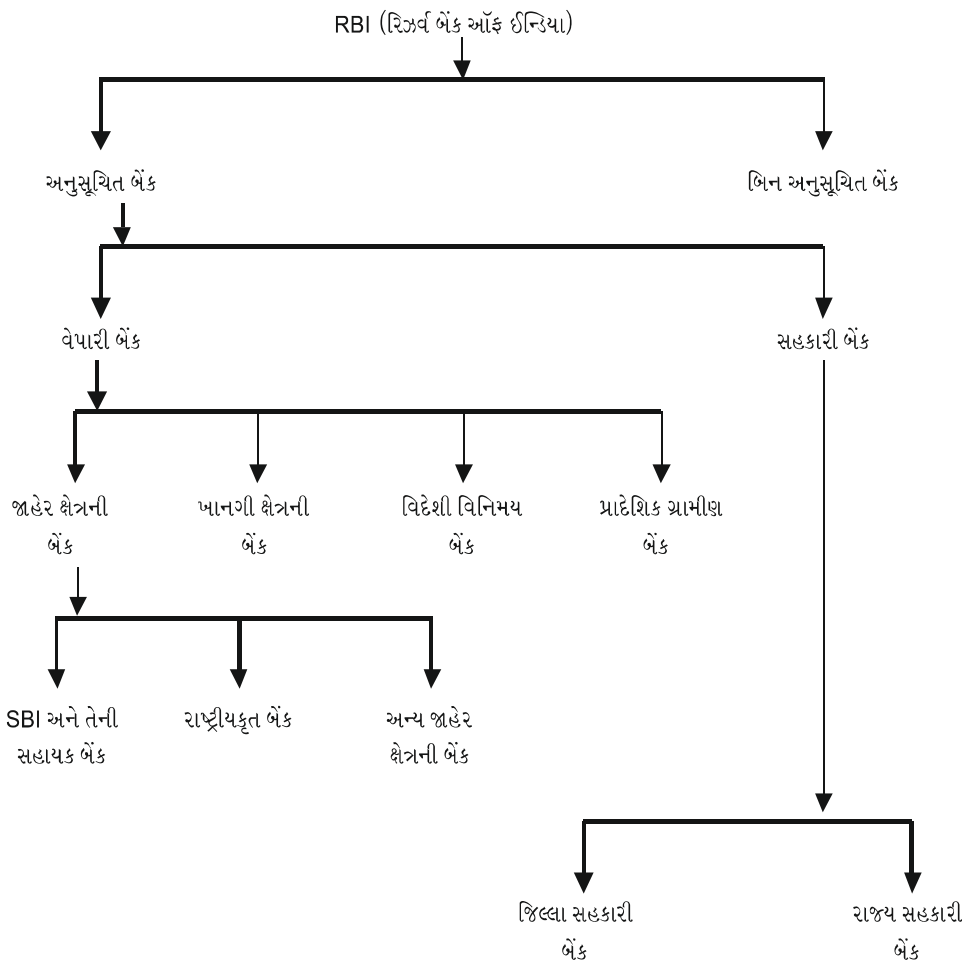
અન્ય રીતે કદીએ તો વેપારી બેંક એટલે નફાના હેતુથી જે ગ્રાહકોની થાપણો સ્વીકા અને સામે અન્ય લોકોને તેનું ધિરાણ કરે. આ મુખ્ય કાર્યો ઉપરાંત બીજા ગૌણ કાર્યો પણ કરે છે.

● ભારતમાં વેપારી બેંકનું અસ્તિત્વ

ભારતમાં વેપારી બેંકો જાહેર તેમજ ખાનગી માલિકીની જોવા મળે છે. 1991 ના આર્થિક પરિવર્તનો પછી ખાનગી ક્ષેત્રમાં આંતરરાષ્ટ્રીય બેંકોનો પ્રવેશ પણ થયો છે. આ ઉપરાંત ભારતમાં અસંગઠિત નાણાબજારમાં બેંક જેવાં કાર્યો કરતી પેઢીઓ પણ જોવા મળે છે. અને સાથે સાથે સહકારી બેંકો પણ અસ્તિત્વમાં છે.

વેપારી બેંકની કાયદેસરની વ્યાખ્યા મુજબ બેંકિંગનાં કાર્યો કરતી જે સંસ્થાઓ RBI 1934 ના ધારાની બીજી અનુસૂચિમાં (બીજા, શિષ્યુલમાં) પ્રવેશ પામી હોય (સ્થપાઈ) તેને શિષ્યુલ બેંક કહેવાય છે. અને તે જ ખરી બેંક છે. આવી બેંકોને RBI ના બધા જ નિયમો અને ધારા ધોરણો લાગુ પડે છે.

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થાનું માળખું

7.11 વેપારી બેંકનાં કાર્યો

વેપારી બેંકો અનેક પ્રકારનાં જે કાર્યો કરે છે. તે નીચે મુજબ છે :

- (A) પ્રાથમિક (મુખ્ય) કાર્યો
- (B) ગૌણ કાર્યો (અન્ય કાર્યો)
- ◆ (A) પ્રાથમિક કાર્યો

(1) થાપણો સ્વીકારવાનું કાર્ય

વેપારી બેંક પ્રજા પાસે રહેલી બચતોને સ્વીકારે છે. અને તેને થાપણના રૂપે સાચવે છે. વેપારી બેંકો લોકોની જરૂરિયાતોનો ધ્યાનમાં રાખીને જુદા-જુદા સ્વરૂપે લોકોની નાની-મોટી થાપણો ટૂંકા-લાંબાગાળા માટે એકઠી કરે છે.

થાપણો મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારની હોય છે :

(1) ચાલુ થાપણો

સામાન્યરીતે વેપારીઓ, ઉત્પાદકો અને ધંધા અથવા પેઢી ધારક જેઓને નાણાંનો રોજબરોજ જરૂર પડે છે. માટે તેઓ બેંકમાં ચાલુ ખાતું ખોલાવીને તેમાં રકમ જમા કરાવે છે. તેને ચાલુ થાપણો કહેવાય છે. આમાં રખાતી થાપણો (નાણું) વધા પ્રકારની થાપણો કરતાં વધુ તરલ હોય છે. ધંધા માટે દિવસમાં જેટલી વાર ઉપાડ કરવો હોય તેટલી વાર ઉપાડ કરી શકાય છે. આમાં ખાતેદારને ચેકબુકની સુવિધા મળે છે. પરંતુ વ્યાજ મળતું નથી. ઉપરથી બેંક તેમની પાસેથી અમૂક સર્વિસ ચાર્જ વસૂલે છે. અમૂક વાર જો થાપણદાર નિયત થાપણની ઓછી થાપણ જમા રાખે તો બેંક તેમની પાસેથી મહેનતાણા પટે થોડો ચાર્જ વસૂલ કરી શકે છે. જરૂર પડે તો આ ખાતામાં જમા રકમ કરતાં અતિરિક્ત ઉપાડ પણ ધંધા માટે કાયદા મુજબ બેંક કરી આપતી હોય છે.

(2) બચત થાપણો

મધ્યમવર્ગની નાની અને વેરવિખેર પડેલી પચતોને એકઠી કરવા માટે બેંકમાં થાપણ મૂકવા ઈચ્છાતી વ્યક્તિને બેંકમાં બચતખાતું ખોલવું પડે છે. જેને બચત થાપણો કહેવાય છે. આ ખાતામાં લોકો પોતાની ટૂંકાગાળા માટેની બચતો રાખે છે. જ્યારે પૈસા ઉપાડવા માટે ચેકબુકની સુવિધા આપવામાં આવે છે. પરંતુ બચત થાપણોમાંથી થાપણ ઉપાડવાના અમૂક નિશ્ચિત નિયમો છે. ચાલુ ખાતાની જેમ બચતખાતામાં ગમે તેટલી વાર પૈસા ઉપાડી શકતા નથી. તેની મર્યાદા હોય છે. બચત થાપણો પર ચાલુ થાપણોથી વધુ પરંતુ મુદતી થાપણોતી ઓછુ વ્યાજ મળે છે. આજના સમયમાં ચેકબુક સિવાય ડેબિટ અને ક્રેડિટ કાર્ડ વગેરેથી પણ બચત ખાતામાંથી ઉપાડ કરી શકાય છે.

● રીકરીંગ ખાતાની સગવડ

જે વ્યક્તિ એક સાથે બચત ન કરી શકતી હોય તેવી વ્યક્તિઓ દર મહિને કોઈ ચોક્કસ રકમ અમૂક સમયગાળા દરમિયાન આ ખાતામાં જમા કરાવતી રહે છે. જેને રીકરીંગ થાપણો કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારની થાપણો પણ બચત થાપણોનો જ એક પ્રકાર છે. આ ખાતા ઉપર જમા થયેલી થાપણ પર વ્યાજ મળતું રહે છે. અને ધીમે ધીમે વ્યક્તિની થાપણમાં વધારો પણ થતો રહે છે.

(3) મદતી થાપણો (Fixed Deposits)

જે વ્યક્તિ, બચતો વધારે છે અને નિષ્ક્રિય પડી રહેલી હોય અને તે ઓછા કે વિના જોખમે વ્યાજરૂપી આવક મેળવવા ઈચ્છે તેના માટે મુદતી થાપણો આકર્ષણ રૂપ છે. થાપણ દાર જે થાપણો અમૂક નિશ્ચિત સમય માટે બેંકમાં જમા મકે છે તે મુદતી થાપણ છે માટે મુદતી થાપણોને દીર્ઘકાલીન થાપણો પણ કહેવામાં આવે છે. આ થાપણો નિશ્ચિત અથવા લાંબાગાળા સુધીના સમય માટે મૂકવામાં આવતી હોવાથી બેંક આ થાપણોમાંથી અન્ય વ્યક્તિઓને લોન આપે છે. અને નફો કમાય છે. તેથી આ મુદતી થાપણો પર બેંક સૌથી વધુ વ્યાજ ચૂકવે છે. જરૂર પડે ત્યારે બેંક અતિરિક્ત ઉપાડની સવલત (Cover draft) મેળવી શકે છે.

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થા

(2) ધિરાણ આપવાનું કાર્ય

વેપારી બેંકોનો મુખ્ય કાર્ય નફાનો હેતુથી કાર્ય કરવાનો રહેલો છે. બેંકો જે પણ કાર્ય કરવાનો થાપણો સ્વીકારે છે તેની ઉપર વ્યાજ ચૂકવે છે. તે સિવાય તેમના અન્ય ખર્ચાઓ જેમકે બેંકિંગ કાર્ય કરવા સ્ટાફ રાખવો, મકાન ભાડે લેવું, ફર્નિચર અને કોમ્પ્યુટર પાછળનો ખર્ચ તેવા વિવિધ ખર્ચા પણ થાય છે. માટે આવક ઊભી કરવાના હેતુથી અને ખર્ચને પહોંચી વળીને નફો કમાવાના હેતુથી બેંક પોતાની પાસે એકઠો થયેલી થાપણોનું વ્યાજ ધિરાણ કરીને આવક મેળવે છે. બેંકોને પોતાની બધી જ થાપણોનું ધિરાણ કરવું જોઈએ નહીં. નહીં તો તે ગ્રાહકની રોજબરોજની થાપણોના ઉપાડની માંગને પહોંચી વળશે નહીં. તેથી બેંકોને તેમની વધારાની થાપણોનું જ ધિરાણ કરવું જોઈએ. અર્થતંત્રમાં ધંધા માટે રોકાણકર્તાઓને, વ્યક્તિઓને, ખેડૂતોને વગેરેને નાણાની જરૂર પડે ત્યારે બેંક તેઓને ધિરાણ આપે છે. આ ધિરાણ ટૂંકા, મધ્યમ અને લાંબાગાળાનું હોઈ શકે.

(1) હાજર અને અલ્પ મુદતનું ધિરાણ :

દેશમાં દલાલો અને આડતિયાઓને અમૂકવાર ખુબ જ ટૂંકા સમય માટે ધિરાણની જરૂર પડતી હોય છે. તેવા સમયે વેપારી બેંક તેમની 14 દિવસ માટે (અલ્પ મુદત) અને અમૂક સમયે 24 કલાક માટે (હાજર મુદત) ધિરાણ આપે છે. આ ધિરાણની મુદત નાની હોવાના કારણે વેપારી બેંકો દ્વારા વ્યાજનો દર નીચો રાખવામાં આવે છે.

(2) અતિરિક્ત ઉપાડની સુવિધા દ્વારા : (Overdraft Facility)

વેપારી બેંકો તેમના ગ્રાહકો (ખાતેદાર) ને તેના ખાતામાં જેટલી રકમ જમા હોય છે તેથી વધુ પ્રમાણમાં રકમ ઉપાડવાની જે સગવડ આપે છે તેને અતિરિક્ત ઉપાડની સુવિધા કહેવામાં આવે છે. વેપારી બેંક આવી સગવડ નિશ્ચિત રકમ અને મુદત માટે આપની હોય છે અને તેના પર વ્યાજ વસૂલ કરે છે. ખાતેદારને રકમ અમૂક સમયમાં બેંકને પરત કરવાની બાંધધરી આપવી પડે છે. આમ અતિરિક્ત ઉપાડની સગવડ દ્વારા બેંક વેપારી વર્ગની તાત્કાલીક અને ટૂંકાગાળાની મુદતની નાણાંની ભીડ દૂર કરવાનું કાર્ય કરતી હોય છે. વેપારી બેંક દ્વારા પોતાના દરેક ખાતેદારને આ પ્રકારની સુવિધા આપવામાં આવતી નથી પરંતુ જે લોકો સક્ષમ છે અને જેમના પર વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેવા ગ્રાહકોને આ પ્રકારની સુવિધા આપવામાં આવતી હોય છે.

(3) વેપારી હુંડીઓ અને તિજોરી બિલોમાં રોકાણ :

માલના ઉધારે થતા ખરીદ-વેચાણમાંથી જે હુંડીઓ મિનિમમપત્રો ઉદભવે છે તે અને સરકારના તિજોરીપત્રોને હટાવી આપીને વેપારી બેંક નાણાંનું રોકાણ કરે છે. બેંક આવાં બિલો ત્યારે જ ખરીદે અને રોકાણ કરે છે. જ્યારે આવાં બિલો 90 દિવસની મૂદતે પાકી જતા હોય જેથી બેંકને તેમના રોકેલા પૈસા 90 દિવસે પરત મળી જાય. ઉદા. જો બેંકે આજથી 90 દિવસે પાકતું રૂ. 100 નું મિનિમમ પત્ર વટાવવું હોય અને વેપારી બેંક રૂ. 10 વટાવ (વ્યાજ) લે તો તેમને રૂ. 90 મળશે. પરંતુ 90 દિવસ એટલે કે ત્રણ મહિના બાદ મિનિમમ પત્ર પાકતાં બેંક ને રૂ. 100 ની રકમ મળશે આમ, બેંક ને રૂ. 10 નો નફો મેળવશે.

(4) શાખસર્જન દ્વારા :

નાણાંનો પુરવઠો નાણાંની માંગને અનુરૂપ રહે તે માટે બેંકો શાખસર્જનનું કાર્ય કરે છે. શાખસર્જન દ્વારા પ્રવર્તમાન નાણાંના જથ્થા માંથી. નવાંનાણાંનું સર્જન થાય છે. વેપારી બેંક થાપણદારને કે લોન લેનારને રકમ રોકડી આપવાને બદલે તેનું ખાતુ ખોલીને તેમાં રકમ જમા મૂકે છે. ત્યારબાદ આ રકમ રોકડે તી ઉપાડવાના દેવાને બદલે ચેકથી ઉપાડવા દેવામાં આવે છે. તેથી સર્જિત થાપણો પેદા થાય છે. બેંક જ્યારે પોતાની પ્રાથમિક થાપણમાંથી ધિરાણ આપે ત્યારે ધિરાણનો ચેક વટાવવા માટે ધિરાણ લેનાર વ્યક્તિના જામનું ખાતુ તે જ બેંક કે એની બીજી શાખામાં ખૂલે છે. આ ચેક જમા થતા આ નવા ખાતામાં તેટલા રૂપિયા જમા થાય છે. આ થાપણ માંથી તે જ પ્રમાણે ત્રીજી વ્યક્તિને ધિરાણ મળે છે. નવું ખાતું ખુલે છે અને નવી જમા રકમ નોંધાય છે. આમ એક થાપણમાંથી અનેક થાપણો સર્જાય છે.

થાપણનાની પૂરેપૂરી રકમ જેટલું ધિરાણ કોઈ પણ બેંક કાયદા અનુસાર આવી શકતી નથી. દરેક થાપણના અમૂક ટકા અનામત રાખીને બાકીની રકમમાંથી જ ધિરાણ આપવામાં આવે છે. જેને રોકળ અનામતનું પ્રમાણ (CRR) કહે છે.

ઉદા. (A) નામની વ્યક્તિ, વેપારી બેંક માં રૂ. 10,000 જમા કરાવે છે તો તે પ્રાથમિક થાપણ કહેવાય હવે જો CRR નું પ્રમાણ 10% જેટલું હોય તો વેપારી બેંક રૂ. 10,000 ના 10% એટલે રૂ. 1000 જમા રાખીને રૂ. 9000 નું ધિરાણ કોઈ બીજી (B) વ્યક્તિને કરી શકે છે. પરંતુ (B) વ્યક્તિને રૂ. 9000 રોકડા આપવામાં બદલે વેપારી બેંક (B) ના ખાતામાં રૂ. 9000 પ્રાથમિક થાપણો જમા થશે. હવે વેપારી બેંકને કોઈ અન્ય (C) વ્યક્તિને ધિરાણ આપવું હોય તો તે રૂ. 9000 માંથી ફરી 10%(CRR) એટલે કે રૂ. 900 જમા રાખી રૂ. 8100 જેટલા રૂપિયા (C) વ્યક્તિને ધીરશે. તે પછી (C) વ્યક્તિ ને રોકડા રૂપિયા નહિ પરંતુ તેનું પણ (B) વ્યક્તિની જેમ ખાતું ખોલીને આપશે. આમ રૂ. 10000 ની પ્રાથમિક થાપણોમાંથી વેપારી બેંક રૂ. 9000+8100+..... એમ અનેક ગણી રકમ ધિરશે આ શાખસર્જન ની પ્રક્રિયા તરીક ઓળખાય છે.

શાખસર્જનનું સૂત્ર :

$$\text{કુલ શાખ સર્જન} = \frac{\text{વધારાની થાપણો (પ્રાથમિક - અનામત થાપણ)}}{\text{અનામતો રાખવાના ટકા}}$$

(5) કેશ કેડિટ દ્વારા (રોકડ શાખ):

જ્યારે વેપારી બેંકો વેપારીને તેના ગોદામમાં પડેલા માલ સામે ધિરાણ આપે તો તેને કેશ કેડિટ ની સગવડ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વેપારી બેંક શેર અથવા જામીનગીરી ઓ સામે પણ આ રીતે ધિરાણ કરતી હોય છે.

(6) લાંબી મુદતનું રોકાણ :

જ્યારે વેપારી બેંકો સરકારી જામીનગીરીઓ, કંપનીઓના શેર અને ડિબેન્ચરો અથવા સરકારીના તિજોરી પત્રો વગેરેની ખરીદી લાંબા સમય માટે કરે છે ત્યારે તેને લાંબી મુદતનું રોકાણ કહે છે.

(B) ગૌણકાર્યો (અન્ય કાર્યો)

(1) વિદેશી ચલણના વિનિમયનું કાર્ય :

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાંથી જે મિનિમમ પત્રો ઉદ્ભવે છે તેમની વેપારી બેંક વટાવી આપવાનું કાર્ય કરે છે. આ ઉપરાંત વેપારી બેંક આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર અને વિનિમયને સરળ બનાવવા માટે વિદેશી હુંડિયામણની ફેર બદલીનું કાર્ય કરે છે.

(2) વિનિમયના માધ્યમ પૂરા પાડવાનું કાર્ય :

વિનિમયના માધ્યમની ઓછા જોખમે અને ઓછા ખર્ચે હેરફેર થઈ શકે તેમજ વેપાર અને વિનિમય સરળના થી થઈ શકે તે માટે વેપારી બેંકો વિનિમય ના સાધનો પૂરા પાડવાનું કાર્ય કરે છે. જેમા એક, ઉપાડ ચિટ્ટી, ડ્રાફ્ટ, પે-ઓર્ડર, ડેબીટ અને કેડિટ કાર્ડ, ATM ઈન્ટરનેટ બેકિંગ, ટ્રાવેલર્સ ચેક, જેવા વિનિમયના માધ્યમોની સગવળ આપે છે.

(3) સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટની સુવિધા આપવાનું કાર્ય :

વેપારી બેંકો તેમના ગ્રાહકોને તેમની કામની વસ્તુઓ જેવી કે દાગીના, મહત્વના ડોક્યુમેન્ટ વગેરે સાચવવા માટે સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટની (લોકર) સુવિધા ભાડું વસૂલ કરીને પૂરી પાડે છે. આ સગવડ મેળવવા માટે બેંકના ખાતેદાર હોવું જરૂરી નથી. ઘણી વ્યક્તિઓ, લોકર્સમા કાળુંનાણું છુપાવીને તેનો દુરુપયોગ પણ કરતા હોય છે.

(4) ગ્રાહકના એજન્ટ તરીકેનાં કાર્યો :

વેપારી બેંકો દ્વારા તેના ગ્રાહક વતી તેનું વીમા પ્રીમિયમ ભરવું, લવાજમ ભરવું, ફી અને બિલો ભરવા ગ્રાહકનું પેન્શન, ડિવિડન્ડ અને વ્યાજ વસૂલ કરવું. ગ્રાહક વતીથી શેર અને ડિબેન્ચર્સ ખરીદવા, મૂડી રોકાણ અંગે સલાહ સૂચનો આપવા ગ્રાહકોની મિલકતના ટ્રસ્ટી અને વહીવટદાર તરીકેની ફરજ બજાવવા વગેરે કાર્યો કરવામાં આવે છે એટલે કે વેપારી બેંકો તેમના ગ્રાહકના એજન્ટ તરીકે કાર્ય કરે છે. આ ઉપરાંત બેંક પોતાના ગ્રાહકોના સંદેશાવાહક, દલાલ અથવા પ્રતિનિધિ તરીકે સેવાઓ આપે છે. તે પાસપોર્ટ, મુસાફરી ટિકિટ વગેરે મેળવી આપે છે.

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થા

● સામાન્ય ઉપયોગી સેવાઓ :-

આ ઉપરાંત વેપારી બેંકો તેમના ગ્રાહકોને અમૂક સામાન્ય ઉપયોગી સેવાઓ પણ પ્રદાન કરે છે. જે નીચે મુજબ છે :

- (1) ગ્રાહકોને વેપારી બેંક દ્વારા શાખપત્રોની સગવડ આપવામાં આવે છે. શાખપત્ર કોઈ એક સ્થળ કે કોઈ એક દેશમાં આવેલ બેંક બીજા સ્થળ કે બીજા દેશમાં આવેલી તેની પ્રતિનિધિ બેંક ઉપર લખી આપેલો વિનંતીપત્ર છે.
- (2) આ ઉપરાંત વેપારી બેંકો ગ્રાહકોના હાલના વ્યવસાય અથવા નવા શરૂ કરવામાં આવતા ધંધાનું મુલ્યાંકન કરવાનું કાર્ય કરી તેને માટે શેર મૂડી બહાર પાડવાની વ્યવસ્થા તથા અન્ડર રાઈટિંગનું કાર્ય કરી રહી છે. વેપારી બેંકો મર્ચન્ટ બેંકિંગ, જરૂરી દસ્તાવેજો તૈયાર કરવાનું ટેકનિકલ, વહીવટી માં માર્ગદર્શન અને સલાહસૂચનો આપવાનું કાર્ય કરે છે.
- (3) વેપારી બેંકો દેશોમાં પ્રવર્તમાન વેપાર ઉપયોગની માહિતી એકત્રિત કરી તેનું વિશ્લેષણ કરી ગ્રાહકોનો બજાર વિશેની માહિતી પ્રાપ્ત કરાવે છે.
- (4) આ ઉપરાંત વેપારી બેંકો બેંકિંગ કાર્યોમાં સતત નવી નીકરણ થતું હોવાથી બદલાતા સમય સાથે આધુનિક સેવાઓ પૂરી પાડવાનું કાર્ય કરે છે. ઉ.દા. ગ્રાહકના ખાતામાં મિનિટોમાં નાણાંની ઈલેક્ટ્રોનિક ટ્રાન્સફર માટે NEFT (National electronic fund transfer) અને RTGS (Real time gross settlement) જેવી સુવિધાઓ વેપારી બેંક દ્વારા આપવામાં આવે છે. આ સાથે વેપારી બેંકો ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ તથા મોબાઈલ ફોનના બેંકિંગ 'એપ' દ્વારા ગ્રાહકના ખાતાની બધી વિગતો સરળતાથી પહોંચી છે. વેપારી બેંકો DEMAT ખાતાની પણ સગવડ પૂરી પાડે છે. (DEMAT ખાતુ એટલે શેર, ડિબેન્ચર, બોન્ડ, જામીનગીરીઓ વગેરેને ભૌતિક સ્વરૂપેના સાચવવા પડે તે માટેનું ઈલેક્ટ્રોનિક ખાતુ.)

7.12 બિન બેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ (NBFS- Non banking finaci'al companies)

ભારતના આર્થિક વિકાસમાં બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓને મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે. આ NBFC ની કામગીરી વેપારી બેંક કરતાં જુદી જોવા મળે છે. પરંતુ દેશમાં બચતો એકત્રીત કરવામાં આવે છે અને મૂડીરોકાણ પૂરું પાડવામાં મહત્વની કામગીર બજાવે છે. ભારતમાં જીવન વિમા નિગમ (LIC) યુનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા (UTI) વગેરે જેવી બિનબેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ છે.

7.13 બિનબેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓનો અર્થ :

બિન બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ પોતાની જામીનગીરીઓના વેચાણ દ્વારા તેમજ મુદત થાપણો, મેળવીને નાણાં એકત્રિત કરે છે અને વિવિધ સ્વરૂપે વ્યાપારી સંસ્થાઓમાં તેનું રોકાણ કરે છે. માટે બિન બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ બચતકારો અને રોકાણ કાર્ય વચ્ચે મધ્યસ્થનું કામ કરતી સંસ્થાઓ છે. કેટલીક બાબતોમાં બિનબેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ વેપારી બેંકથી અલગ પડે છે.

7.14 બિનબેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓનાં કાર્યો (NBFC)

બિનબેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓની મધ્યસ્થ પ્રક્રિયા વ્યક્તિઓને તેમનું ભંડોળ સલામત રીતે રોકાણ કરવું અને વેપારી પેકીઓને મુશ્કેલીવિના ભંડોળ ઉછીનું લેવામાં મદદ કરે છે. આ રીતે બિનબેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ મધ્યસ્થી તરીકે કામ કરીને બચત કરનારાઓ અને કરજ લેનારાઓને નજીક લાવવાનું મહત્વપૂર્ણ કામ કરે છે.

- NBFC સંસ્થા નાના રોકાણ કરનારાઓને પાસેથી વચનો ગતિશિલ બનાવવાનું જોખમ ઉઠાવે છે. તે પેકીઓને સમયસર વ્યાજબી ખર્ચે ભંડોળ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે.
- NBFC વ્યક્તિગત રોકાણ કરનારાઓને ઓછા જોખમે સ્થિર વળતર અને મૂડી વર્ધન જેવા ગુણ ધરાવે છે.
- NBFC દ્વારા અર્થતંત્રના વિવિધ અગ્રિમ ક્ષેત્રોને પણ મદદ કરવામાં આવે છે.

- NBFC જ્યારે પાયાના ઉદ્યોગો અપૂરતાં નાણાંને કારણે અટકી પડે ત્યારે ઉદ્યોગોને નુકશાન ભરપાઈ કરવાની જવાબદારી સેવાઓ અથવા શેર અથવા ડિબેન્ચર સીધા ચોક્કસના સ્વરૂપમાં ધિરાણ કરીને મહત્વની કામગીરી બજાવે છે.
- દેશમાં પ્રાદેશિક અસમાનતા દૂર કરવા માટે NBFC આર્થિક રીતે પછાત વિસ્તારોને નાણાકીય સહાય સરળ શસ્ત્રોએ પૂરી પાડવાનું કાર્ય પણ કરે છે.

7.15 ભારતમાં કામગીરી કરતી બિન - બેંકીંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ :

ભારતમાં જાહેરક્ષેત્રોની બિનબેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ નીચે મુજબ છે :

(1) ભારતીય જીવન વીમા નિગમ : (LIC)

ભારતીય જીવન વીમા નિગમની સ્થાપના 1 સપ્ટે. 1956 માં રૂ. 5 કરોડની ભારત સરકારની મૂડીથી કરવામાં આવી છે. 1956 ના LIC કામદાના અન્વયે ભારતમાં 97 કેન્દ્રોમાં કામ કરતી વિવિધ 245, ખાનગી કંપનીઓનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરીને સરકાર સંપૂર્ણ માલિકીના નિગમ તરીકે રચના કરવામાં આવી હતી. LIC નું મુખ્યાલય મુંબઈ છે. LIC નો મુખ્ય ઉદ્દેશ જનસમુદાયના ફાયદા માટે જીવન વીમાનું કામકાજ હાથ ધરવાનો અને યોજનાની સગ્રિમતા મુજબ ભંડોળને મૂડી રોકાણ તરફ વાળવાનો છે. LIC 113 કેન્દ્રીય કાર્યોલયો, 7 પ્રાદેશિક કાર્યોલયો તથા લગભગ દેશમાં 2048 જેટલી શાખા કાર્યાલયોના માધ્યમથી કામ કરે છે.

ઉદ્દેશો :

- LIC નો ઉદ્દેશ વધુમાં વધુ બચતોને ગતીશીલ બનાવવી અને બચતવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે.
- LIC ના મહત્વથી લોકોને માહિતગાર કરવા અને મૃત્યુ તેમજ મુશ્કેલી વિરૂધ્ધ નાણાકીય સંરક્ષણ આપવું.
- પોલિસી ધારકના ટ્રસ્ટી તરીકે જવાબદારીપૂર્વક નિર્ણયો લેવા અને નાણાં ભંડોળનો કરકસર ભર્યો ઉપયોગ કરવો.
- પોલિસી ધારક તથા સમાજને વધુમાં વધુ વળતર અને લાભ મળે તેવાં કાર્યો કરવાં.
- LIC ના ગ્રાહકોને સંતોષપદ સેવાઓ પૂરી પાડવી અને પોતાના કર્મચારીઓનો કાર્ય તમારા પૂર્વક ઉપયોગ કરવો. અને તેમનામાં સમર્થ કામ ભાવના વિકસાવવી.

LIC ના ભંડોળનાં સાધનો :

LIC ના પોલિસી ધારકો દ્વારા મૂકવામાં આવતાં લવાજમ LIC ના ભંડોળના મુખ્ય સ્ત્રોત છે. LIC નું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું હતું ત્યારે રૂ. 5 કરોડની શરૂઆતની મૂડી રોકાણમાંથી વ્યાજ, ડિવિડન્ડ ના રૂપે પણ LIC નાણાકીય સાધનો પ્રાપ્ત કરે છે.

LIC ની મૂડી રોકાણ નીતિ :

Insurance regulatory and development Authority (IRDA) મુજબ LIC ના રોકાણના મામલામાં પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. પહેલાં તેનું સરકારી જામીનગીરીઓમાં રોકાણ કરેલું જોવા મળતું હતું પરંતુ હવે તે આંતર માળખાના પ્રોજેક્ટોમાં વધુ રોકાણ કરવામાં આવે છે. LIC ને આવક ના 50% જેટલું રોકાણ સરકારી જામીનગીરી ઓ અને અન્ય અધિક્તમ જામીનગીરીઓમાં કરવું પડે છે. ઉપરાંત સરકારી જામીન વિકાસ બેંક તેમજ રહેઠાણ, પાણી પુરવઠા અને વીજળી જેવી યોજનાઓમાં પણ રોકાણ કરવું પડે છે. આ બધુ મળીને લગભગ 87.5% પ્રિમિયમની આવક આ રીતે રોકાણ કરવામાં આવે છે. જ્યારે બાકીની માત્ર 12.5% આવકનું ખાનગીક્ષેત્રમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે. LIC દ્વારા જે સરકારને નાણાં મળે છે, તેનો અમૂક ભાગ સરકાર ખાનગીક્ષેત્રને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે લોન આપે છે. કેટલુંક ભંડોળ LIC શેર, ડિબેન્ચર્સ અને ધિરાણ દ્વારા ખાનગી ક્ષેત્રને આપે છે. LIC દ્વારા વિદેશોમાં પણ પોતાની ઓળખ ઊભી કરવામાં આવે અને ધંધો વિકાસવાળા પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થા

(2) યુનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા (UIT)

ભારતમાં UIT ની સ્થાપના 1 ફેબ્રુઆરી, 1964માં કરવામાં આવી હતી. UIT ની સ્થાપના પણ રૂ. 5 કરોડના પ્રારંભિક મૂડીથી કરવામાં આવી હતી. જેમાં RBI નો રૂ. 2.5 કરોડ, LIC ના રૂ. 0.75 કરોડ SBI ના રૂ. 0.75 કરોડ અને બેંક સહિત અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓનો રૂ. 1 કરોડનો હિસ્સો હતો.

UIT લોકોમાં અને સંસ્થાઓને યુનિટનું વેચાણ કરે છે. જેની કિંમત રૂ. 10 થી 100ની વચ્ચે હોય છે.

◆ UIT નાં કાર્ય :

UIT દરેકને તેમની પસંદગીની કંપનીઓના શેર અને ડિબેંચરો ખરીદવાની પરોક્ષ તક આપે છે. અને મૂડી રોકાણ કરીને ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિ પર આધારિત આવક વધારવામાં મદદ કરે છે.

UIT બચત કર્તાઓને રોકાણની સલામતી, રોકાણ અને નફાકારકતાનું વચન આપી બચત કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. UIT બચતોને એકગ્રીત કરી તેમને ગતીશીલ બનાવી ઉત્પાદક મૂડી રોકાણ તરફ વાળે છે. 2005માં LIC, SBI, Bank of Baroda અને Punjab National Bank દ્વારા UIT-AMC (Asset Mangement company) ને સરકાર પાસેથી ખરીદી લીધી છે અને ચારેય સંસ્થાઓનો તેમા 25% 25% ફાળો છે.

◆ UIT ના ભંડોળનું રોકાણ :-

UIT યુનિટોનું વેચાણ કરીને જે આવક મેળવે છે. તેનો આધાર યુનિટ ધારકોને કેટલું વળતર મળે છે. તેના ઉપર છે. UIT ના ભંડોળનું મુખ્ય સ્ત્રોત યુનિટ મૂડી છે. UIT કોઈ કંપનીમાં કુલ મૂડી રોકાણ ભંડોળના 5% થી વધુ આપવા જામીનગીરીના મૂલ્યના 10% થી વધુ તથા કોઈપણ નવા ઔદ્યોગિક એકમમાં પોતાના ભંડોળના 5% થી વધુ રોકાણ ન કરી શકે UIT સૌથી વધુ વળતર મળે અને મૂડીની સલામતી પણ રહે તે માટે નાણાકીય સાધનો વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મૂડી રોકાણ કરે છે. UIT માં મળે તે ડિવિડન્ડ અને વ્યાજ કરમાત્ર બનતી નથી.

(3) સામાન્ય વીમા કંપનીઓ (GIC)

ભારતમાં સામાન્ય વીમા ક્ષેત્રમાં જાહેરાત ક્ષેત્રની કંપની ઓની સાથે સાથે આજે ઘણી ખાનગી ક્ષેત્રની કંપનીઓ પણ કામ કરે છે. નવેમ્બર 1972 માં ભારત સરકારે GIC ની સ્થાપના કરી અને 1 જાન્યુઆરી 1973 થી GIC એ કાર્ય કરવાની શરૂઆત કરી. 1971 પહેલા દેશમાં અલગ-અલગ GIC ખાનગીક્ષેત્રે કામ કરતી હતી, પરંતુ 1 જાન્યુઆરી 1973માં સરકારે સામાન્ય વિમા અધિનિયમ 1972 મુજબ વીમા વ્યવસાયનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું. રાષ્ટ્રીયકરણ પહેલા દેશમાં ઉપલબ્ધ 107 GIC નું રાષ્ટ્રીય કરણ કરી તેને ચાર પ્રમુખ કંપનીઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવી હતી જેમ કે,

- (1) નેશનલ ઈન્શ્યોરન્સ કંપની લિમિટેડ-કોલકતા
 - (2) યુનાઈટેડ ઈન્ડિયા ઈન્શ્યોરન્સ કંપની લિમિટેડ -ચેન્નઈ
 - (3) ઓરિએન્ટલ ઈન્શ્યોરન્સ કંપની લિમિટેડ-નવી દિલ્હી
 - (4) ન્યુ ઈન્ડિયા ઈન્શ્યોરન્સ કંપની લિમિટેડ-મુંબઈ
- ઉપરોક્ત ચાર કંપનીઓ સામાન્ય વીમા ક્ષેત્રે કાર્ય કરે છે.

કાર્યો :

- સામાન્ય વીમા કંપનીઓને ખર્ચ ઘટાડવા માટેનું માર્ગદર્શન અને સલાહ સૂચનો આપવાં.
- જનરલ ઈન્શ્યોરન્સ બિઝનેસના કોઈપણ ઘાટકની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ કરવી.
- રાષ્ટ્રીય માર્કેટિંગ નેટવર્ક વિકાસવી દેશમાં જનરલ ઈન્શ્યોરન્સની સેવાઓ જનતા સુધી સરળતાતી પહોંચે તે માટેના પ્રયાસો કરવા. આ ઉપરાંત ગ્રાહકોને કાર્યપ્રત સેવા પહોંચાળવા માટે GIC દ્વારા સલાહ અને મદદ આપવી.

ભારતીય સાધારણ વીમા નિગમને 3 નવેમ્બર 2000 માં ઉપરોક્ત ચાર સહાયક વિમાં કંપનીઓ અલગ કરી 1 ઈન્ડિયન રિઈન્શ્યોરન્સ, તરીકેની માન્યતા આપવામાં આવી. રિઈન્શ્યોરન્સ વૈશ્વિક ધંધામાં GIC દુબઈ, લંડન, મોસ્કોમાં સ્થાપિત ઑફિસો દ્વારા વિશ્વમાં પોતાનું વર્ચસ્વ વધારી રહ્યું છે. આ ઉપરાંત ભારતનું GIC આફ્રિકા, સાર્ક, દેશો, સાઉથ ઈસ્ટ અને આફ્રિકા જેવા અગ્રણી ભાગ ભજવે છે.'

(4) ભારતમાં અન્ય બિન બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ :

(1) લિઝિંગ અને ભાડા ખરીદ કંપનીઓ :

ભાડા પટ્ટા દ્વારા નાણાં વ્યવસ્થા એટલે લિઝિંગ ભાડા પટ્ટા એ લેનારને મિલકતને પૂરી કિંમત મુક્યા વગર અમૂક વર્ષો સુધી ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર મળે છે. જેના બદલામાં તે નક્કી કરેલ મુદતે નક્કી થયેલ રકમ ભાડા પેટે ચૂકવે છે. તેવા પ્રકારના કરાર છે.

(2) પારસ્પરિક ફંડ (Mutual Fund)

પહેલા ભારતમાં UTI એક માત્ર Mutual Fund ભંડોળ હતું ત્યારબાદ અમૂક વેપારી બેંકો, વીમા કંપનીઓએ પોતાની પેટા કંપની તરીકે mutual fund ની સ્થાપના કરી. mutual fund જાહેર જનતા પાસે થાપણો મેળવીને તેને કોર્પોરેટ ક્ષેત્રમાં (જેમકે શેરમાં) રોકવાની કામગીરી કરે છે.

(3) મૂડી રોકાણ કંપનીઓ :

ભારતમાં ઘણીવાર મોટા ઔદ્યોગિક ગૃહો નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે પોતાની પેટા કંપની તરીકે મૂડીરોકાણ કંપનીઓની સ્થાપના કરતું હોય છે. આવી કંપનીઓમાં જનતા પાસેથી ભંડોળ મેળવીને તેનું વિભિન્ન નાણાકીય અથવા કોર્પોરેટ જામીનગીરીઓમાં મૂડી રોકાણ કરીને તેમના રોકાણ કારોને ઉચ્ચ વળતર મળે છે, તેવા પ્રયાસો કરતી હોય છે.

(4) સાહસ મૂડી ભંડોળ :

સાહસ ભર્યા કે જોખમી ધંધાની સ્થાપના માટેનું મૂડી ભંડોળ એટલે સાહસ મૂડી ભંડોળ કે જેને વેન્ચર કેપિટલ ફંડ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. સામાન્ય સાહસ મૂડી ભંડોળ ઈકિવટી શેરના સ્વરૂપમાં હોય છે. જે વ્યવસાયમાં જોખમ હોય પરંતુ સાથે વિકાસની તકો હોય તેવા વ્યવસાય માટે પ્રાથમિક માળખાકીય સુવિધાઓ ઊભી કરવા માટે તે કંપની કે વ્યવસાયના શેર ખરીદીને તેને મૂડી પૂરી પાડવાની જવાબદારી સાહસ મૂડી ભંડોળ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

(5) નાણાકીય નિગમો :

આ પ્રકારની સંસ્થાઓ કે કંપીઓ ઝડપી, ઓછી કાર્યવાહીઓ, ઓછા દસ્તાવેજો એ પોતાના ભંડોળમાંથી અથવા ઉછીનાં નાણાંમાંથી જરૂરિયાત મંદીને ઊંચા વ્યાજ દરે ધિરાણ આપવાનું કાર્ય કરતી હોય છે.

(6) ગૃહ ધિરાણ કંપનીઓ :

આ કંપનીઓ સમાજના સંગઠિત વર્ગને ઘર બનાવવા માટે ધિરાણની સુવિધા આપે છે. આવી કંપનીઓ ઉપર RBI કે અન્ય સરકારી સંસ્થાઓનું નિયંત્રણ ઓછું હોય છે. આ કંપનીઓના વ્યાજદર બેંકના વ્યાજ દર કરતાં વધારે હોઈ શકે છે. અમૂકવાર આ કંપનીઓ ઊંચા વ્યાજનો દર લઈ ગ્રાહકોનું શોષણ પણ કરતી હોય છે.

7.16 ઉપસંહાર :

● બિનબેંકિંગ નાણાં કંપનીઓ ભારતીય અર્થતંત્રનું એક મહત્વનું અંગ છે. પરંતુ હાલના વર્ષોમાં અમૂક નિષ્ણાંતો એ સૂચન કર્યું છે કે RBI દ્વારા NBFC ના કામકાજ પર નિયમન અને નિયંત્રણ માટે RBI જેવી ટોચની સંસ્થાની રચના કરવી આવશ્યક છે.

● માટે RBI એ NBFC ને નિયંત્રણમાં લેવા માટે RBI Act 1997 પસાર કર્યો. 1997 પહેલા NBFC's ને RBI ના આદેશો. કંપની ધારો, SEBI ના નિયમો લાગુ પડતા હતા. પરંતુ 1992 માં RBI એ ડૉ. એ.સી. શાહ ના અહેવાલ અનુસાર તેમની ભલામણ સ્વીકારી તેનો તબક્કાવાર અમલ કર્યો. જે અનુસર જો 1993 માં રૂ. 50 લાખ કે તેથી વધુ રકમનો ચોખ્ખા માલિકી ભંડોળ ધરાવતી

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થા

નાણાકીય કંપનીઓને RBI માં નોંધણી કરવા માટે જણાવવું RBI Act 1997 મુજબ નવી NBFC નાણાકીય સંસ્થા તરીકેનું કાર્ય RBI પાસેથી સર્ટીફિકેટ ઓફ રજિસ્ટ્રેશન મેળવ્યા વગર કરી શકતી નથી.

7.17 વિકાસ બેંકો (વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓ)

વિકાસ બેંકો અથવા વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓનો ઉદ્દેશ વિકસિત, વિકસતા અને અલ્પવિકસિત દેશોમાં ઝડપી ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવાનો હતો. ખાસ કરીને અલ્પવિકસિત દેશો જ્યાં મૂડી અને ઉદ્યોગ સાહસિકતાની અછત જોવા મળે છે તેવા દેશોમાં આ સંસ્થાઓ નિયોજકતી લાંબી મુદતની મૂડી પૂરી પાડવા, વિકાસ યોજનાઓ ઓળખી આપવી, સંચાલકીય વ્યવસ્થાપન અને નિયોજકને યોજના ઘડવાથી માંડીને યોજના શરૂ અને કામ કરતી થાય ત્યાં સુધી પ્રોત્સાહક તરીકેની ભૂમિકા નિભાવે છે. વિકાસ બેંકો અથવા સંસ્થાઓ ઔદ્યોગિક એકમોને ધિરાણ પાડવા ઉપરાંત નુકસાનની સામે બાહેધરી આપીને શેર, ડિબેન્યરમાં સીધુ રોકાણ કરે છે. સાથે સાથે તે ટેકોનોલોજી અને તાલીમ પણ નિયોજકોને આપે છે.

7.18 વિકાસ બેંકોનો ઉદ્ભવ અને કાર્યો

ઉદ્ભવ

સૌ પ્રથમ વિશ્વમાં 19મી સદીમાં બેલ્જિયમમાં પ્રથમ વિકાસ બેંકની સ્થાપના થઈ હતી. 1852માં ફ્રેંચ કેડર મોબિલાઈઝરની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ ઉદ્યોગોને મૂડી પૂરી પાડવા માટે યુરોપના અન્ય દેશોમાં પણ આ પ્રકારની સંસ્થાઓનો વિકાસ થયો. અત્યારના સમયમાં માત્ર મોટા-ઔદ્યોગિક એકમોની સાથે-સાથે હવે લઘુ નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પણ આ પ્રકારની સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

ભારતમાં વિશિષ્ટ નાણાકીય સંસ્થાઓ તરીકે સપ્ટેમ્બર પ્રથમ 1948માં ભારતીય ઔદ્યોગિક નાણાકીય નિગમ (I.F.C.I) ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ રાજ્ય નાણાકીય નિગમ, ભારતીય ઔદ્યોગિક શાખ અને મૂડીરોકાણ બેંક, ભારતીય ઔદ્યોગિક વિકાસ બેંક (IDBI), ભારતીય નાના ઉદ્યોગ માટેની વિકાસ બેંક (SIDBI) વગેરે જેવી નાણાકીય સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી.

કાર્યો

- વિશિષ્ટ નાણાકીય સંસ્થાઓ વિકાસ બેંક વિદેશોમાંથી મૂડી વસ્તુઓની ખરીદી માટેની વિલંબિત ચૂકવણી માટે બાહેધરી પૂરી પાડે છે.
- વિકાસ બેંક શેર, ડિબેન્યર બહાર પાડવાની બાહેધરી આપે છે તથા તેમાં રોકાણ પણ કરે છે.
- આ ઉપરાંત વિકાસ બેંકો ઔદ્યોગિક સાહસિકોને ટેકનિકલ જ્ઞાન, સંચાલન વગેરેની તાલીમ આપે છે.
- વિકાસ બેંકો ઔદ્યોગિક પેઢીઓને લાંબા મધ્યમગાળાનું ધીરાણ પૂરું પાડવાનું તથા અમૂક સંસ્થાઓને વિદેશી ચલણમાં પણ ધીરાણ પૂરું પાડે છે.

7.19 ભારતમાં કામ કરતી વિકાસ બેંકો (વિશિષ્ટ નાણાકીય સંસ્થાઓ)

(1) ભારતીય ઔદ્યોગિક નાણાં નિગમ

(Industrial finance Corporation of India-IfcI)

1 જુલાઈ 1948 માં સંસદમાં ખાસ કાયદા દ્વારા મધ્ય અને મોટા કદના એકમોને લાંબાગાળાની કે મુદતની નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવા માટે ભારતીય ઔદ્યોગિક નાણાં નિગમ (I.F.C.I) ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ભારતીય કંપની અધિનિયમ 1956 પ્રમાણે I.F.C.I નું સ્વરૂપ બદલીને તેને કંપનીનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું. તેના પછી 1999 માં કંપની નામ બદલીને I.F.C.I Ltd કરવામાં આવ્યું.

ઉદ્દેશો

- I.F.C.I નું મુખ્ય ઉદ્દેશ ઔદ્યોગિક પેઢીઓને મધ્યમ તથા લાંબાગાળા માટે ધિરાણ પૂરું પાડવાનો છે.

- I.F.C.I ભારતની જાહેર, ખાનગી કંપનીઓ તેમજ સહકારી મંડળીને નાણાકીય સહાય કરે છે.
- ઔદ્યોગિક એકમો કે જે અમૂક પછાત વિસ્તારોમાં આવેલા હોય તેઓને I.F.C.I રાહત દરે ધિરાણ પણ આપે છે.
- આ ઉપરાંત ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન તેમની જાળવણી, ખાણ, ખોદકામ, હોટેલો તથા વીજળીનું વિતરણ કરવા સહાય આપે છે. તથા હયાત એકમો અને નવા ઔદ્યોગિક એકમો ઊભા કરવા, તેમનું આધુનિકરણ કરવું તે માટે પણ નાણાકીય સહાય કરે છે.

નાણાકીય સ્ત્રોતો

IfcI બોન્ડ, ડિબેન્ચરો કે શેર મૂડી અને અન્ય સંસ્થાઓ પાસેથી નાણાં ઉપર લઈ પોતાનું નાણાં ભંડોળ ઊભુ કરે છે. બજારમાંથી બોન્ડ, ડિબેન્ચર વેચીને કે પછી ઈક્વિટી શેરો બહાર પાડીને નાણાં મેળતુ હોય છે. આ ઉપરાંત IfcI ની શેર મૂડી લગભગ IDBI, LIC, સહકારી અને વેપારી બેંક દ્વારા ખરીદવામાં આવે છે. તે વિદેશી સંસ્થાઓ પાસેથી, RBI ની જામીનગીરીઓ અથવા સરકારી જામીનગીરી સામે ધિરાણ અથવા ભંડોળ મેળવે છે.

IfcI ની કામગીરી

IfcI ની અધિકૃત મૂડી રૂ. 10 કરોડથી વધારી ને રૂ. 20 કરોડ કરવામાં આવી હતી. જેમાં મોટો ભાગ IDBI, RBI વેપારી બેંકોનો હતો. 2012 માં IfcI માં ભારત સરકારે પોતાનું હોલ્ડિંગ 55.53% કર્યું. 2015 માં ભારત સરકારે IfcI ના 6 કરોડ પ્રેફરન્સ શેર રૂ. 10 પ્રતિ શેર 6 જાહેર ક્ષેત્રની બેંકની અંદર હસ્તાતર કર્યાં. આ સાથે આ IfcI સંસ્થા કંપની એક્ટ 2013ની કલમ 2(45) હેઠળ સરકારી કંપની બની ગઈ.

IfcI Ltd મધ્યમ-મોટા ઉદ્યોગોને નાણાકીય સહાય આપવી તથા દેશના પછાત રાજ્યોની યોજનાઓમાં નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે.

આ ઉપરાંત ઓછા વિકસિત રાજ્યોને જરૂરી ટેકનીકલ સેવાઓ માટે ટેકનીકલ કન્સલ્ટન્સી ઓર્ગેનાઈઝેશનને પ્રોત્સાહન, સ્વરોજગારી માટે યુવા અને મહિલા સાહસિકોને સહાય પૂરી પાડવા માટે IfcI તેના Benevolent Reserve Fund અને Interest diffecent Fund હેઠળ સહાય, IfcI દ્વારા આશરે 371 જેટલી સહકારી મંડળીઓને સહાય, તથા નોર્ડલ એજન્સી તરીકે કાપડ અને ખાંડ ઉદ્યોગમાં સહકારી મંડળીઓના વિકાસમાં યોગદાન આપવા જેવા મહત્વપૂર્ણ કાર્યો IfcI દ્વારા કરવામાં આવે છે. IfcI એ લગભગ અત્યાર સુધી રૂ. 106714 કરોડ આશરે 5239 જેટલી યોજનાઓ માટે ફાળવ્યા છે. જેમાંથી લગભગ રૂ. 91558 કરોડ મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

IfcI દ્વારા Management Devlopent Institate, ICRA, Tourism finance corpora-tion of India જેવી સંસ્થાઓની સ્થાપનામાં મહત્વનો ફાળો આપવામાં આવ્યો છે.

(2) ભારતીય ઔદ્યોગિક વિકાસ બેંક (IDBI) (Industrial Development Bank of India)

ભારતમાં સરકાર દ્વારા સંસદમાં ફેબ્રુઆરી 1964માં IDBI અધિનિયમ 1964 અંતર્ગત જુલાઈ 1969 માં દેશમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા માટે IDBI ની સ્થાપના કરવામાં આવી 1976 થી સરકારે IDBI RBI થી અલગ કરીને તેની માલિકી ખાતાની હસ્તક લઈ લીધી છે. વર્તમાનમાં IDBI માં ભારત સરકારની શેર ભાગીદારી લગભગ 58% જેટલી છે. આ ઉપરાંત IDBI નાણાકીય સંસ્થાની પહેલાની ભૂમિકા ઉપરાંત વેપારી બેંક તરીકેની પણ ભૂમિકા નિભાવે છે.

ઉદ્દેશો

- ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે કામ કરતી સંસ્થાઓની કામગીરીનું સંકલન કરવું, ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે નાણાં પૂરા પાડતી, પ્રોત્સાહન આપતી સંસ્થાઓના વિકાસમાં મદદ કરવી.
- દેશના મોટા ઉદ્યોગોને સીધું મૂડીરોકાણ આપવું, ઔદ્યોગિક સીધું મૂડીરોકાણ આપવું, ઔદ્યોગિક એકમોને મુદતી નાણાં પૂરા પાડવા માટેનું કામ કરવું.

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થા

- રાષ્ટ્રીય અગ્રિમતા ધરાવતી યોજનાઓને નણાકીય સહાય પૂરી પાડવી ઉદ્યોગોની સ્થાપના અને વિસ્તરણ માટે ટેકનોલોજી અને વહીવટી મદદ પૂરી પાડવી.

નાણાં ભંડોળ

IDBI ની શરૂઆતની અધિકૃત મૂડી રૂ. 100 કરોડ હતી જે વધારીને રૂ. 500 કરોડ કરાઈ તથા 1994માં રૂ. 2000 કરોડ કરવામાં આવી 2017 માં IDBI ની અધિકૃત મૂડી રૂ. 3000 કરોડ હતી.

સહાય

IDBI દ્વારા માર્કેટિંગ, મૂડી રોકાણ સંશોધન ઈકનોમીક સ્ટડીઝ અને સંશોધનની કામગીરી પણ કરે છે. IDBI ઔદ્યોગિક એકમોને સંચાલન અથવા વિસ્તૃતિકરણ માટે ટેકનિકલ અને વહીવટી સેવાઓ પણ આપે છે. IDBI અન્ય સંસ્થાઓને તેમના શેર અને ડિબેન્ચર, બોન્ડ ખરીદી લે છે અને તેનું અન્ડર રાઈટિંગ પણ કરે છે. ઔદ્યોગિક લોન, નિકાસ ધિરાણ વગેરેનું પુનઃધીરાણ માટે 1964 થી બેંક દ્વારા Refinance Corporation ની સ્થાપના કરવામાં આવી.

(3) ભારતીય ઔદ્યોગિક શાખ અને મૂડી રોકામ નિગમ

(Industrial credit and Investment Corporation of India-ICICI)

ICICI ની સ્થાપના જાન્યુઆરી 1955માં થઈ હતી. ભારતમાં આ ખાનગી માલિકીનું સંચાલિત નિગમ છે. આ નિગમની સ્થાપનામાં વિશ્વ બેંકે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. 1994માં ICICI Limited નું ICICI Bank માં વિલીનીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. 1998 માં જાહેર ભરણા દ્વારા બેંકમાં ICICI Ltd નું શેરહોલ્ડિંગમાં 46% નો ઘટાડો કરવામાં આવ્યો હતો. તથા 2000 વર્ષમાં ન્યૂયોર્ક સ્ટોક એક્સચેન્જમાં લિસ્ટેડ થનાર ભારતની પ્રથમ બેંક બની હતી. 2001માં બેંક ઓફ મદુરા લિમિટેડનું ICICI બેંકમાં વિલીનિકરણ થયું.

ઉદ્દેશો

- ICICI દ્વારા ખાનગી સંસ્થાના ઉદ્યોગોને ખાસ કરીને નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોને નાણાકીય સહાય આપવાનું ઉદ્દેશ છે.
- ICICI સંચાલકીય ટેકનિકલ અને વહીવટી સેવાઓ આપવાનું કંપનીઓના શેરો અને ડિબેન્ચરો બહાર પાડવા તથા બેંક દ્વારા અન્ય ખાનગી મૂડી રોકાણ સ્ત્રોતમાંથી મળતી લોનની સામે બાહેધરી આપવાનું કાર્ય કરે છે.
- ICICI ખાનગી એકમના વિસ્તરણ આધુનિકરણ માટે ભારતીય અથવા વિદેશી ચલણમાં સહાય, ઔદ્યોગિક એકમોના આંતરિક અને બાહ્ય વિકાસ માટે મૂડીમાં ભાગીદારી કરવી, મૂડી બજારનો વિસ્તાર કરવો જેવા કાર્યો કરવામાં આવે છે.

ICICI નું સંચાલન 12 નિર્દેશકોની બનેલા નિર્દેશક મંડળ દ્વારા થાય છે.

◆ નાણાં ભંડોળ

ICICI બેંક ભારત સરકાર, જાહેર ભરણું, વિશ્વબેંક, વિકાસ ધિરાણ ભંડોળ વગેરે પાસેથી નાણાકીય ભંડોળ મેળવે છે. ICICI ની શરૂઆત રૂ. 200 કરોડની અધિકૃત મૂડી થઈ હતી. 2017 સુધીમાં બેંકની કુલ ભંડોળ 156.8 અરબ U.S.# હતું ઉપરાંત 4856 શાખાઓ અને વિશ્વના લગભગ 17 દેશોમાં પોતાની શાખાઓ ધરાવે છે.

◆ કામગીરી

ICICI Bank હાલમાં મૂડીરોકાણની સાથે ગ્રાહક બેંકની સેવાઓ પૂરી પાડે છે. તે માળખાકીય અને પર્યાવરણ માટે એશિયન વિકાસ બેંક માંથી સીધી લોન માટેની કેટિડની સગવડ આપે છે. આ ઉપરાંત ICICI બેંકે વર્ચુઅલ યુનિવર્સલ બેંકિંગ ગ્રુપની રચના કરના કરી છે, જે મૂડીરોકાણ બેંકિંગ, વેપારી, લેન્ડિંગ, એસેટ મેનેજમેન્ટ, સ્ટેટ લેવલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ફાઈનાન્સિંગ, સાહસમૂડી, હાઉસિંગ ફાઈનાન્સ, પર્સનલ ફાઈનાન્સ, બ્રોકેરિંગ ક્ષેત્રોમાં નાણાકીય સેવાઓ આપે છે.

(5) ભારતીય આયાત - નિકાસ બેંક (EXIM Bank)

ભારતીય સરકારે સંસદમાં અધિનિયમ - 1981માં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના વિકાસ માટે નાણાકીય જરૂરિયાતો, વેપારની સરળતા અને સુગમતાના ઉદ્દેશ માટે 1 જાન્યુઆરી 1982ના રોજ ભારતીય નિકાસ-આયાત બેંક (EXIM Bank) ની સ્થાપના કરવામાં આવી બેંકની શરૂઆતની પ્રારંભિક અધિકૃત મૂડી રૂ. 200 કરોડ હતી જ્યારે ભરપાઈ થયેલી મૂડી રૂ. 100 કરોડ હતી. જેની સંપૂર્ણ માલિકી ભારત સરકારની છે.

ઉદ્દેશો

- નિકાસ કર્તા અને આયાત કર્તાઓને નાણાકીય સહાય આપવી.
- વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓ પર કાર્ય કરવું.
- દેશના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારીની વૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ માલ અને સેવાઓની નિકાસ-આયાત માટે નાણાકીય સહાય કરનાર સંસ્થાઓના કામનું સંકલન કરનાર મુખ્ય સંસ્થા તરીકે કાર્ય કરે છે.

કાર્યો

- EXIM બેંક ભારતીય વસ્તુઓ અને તેમની સંબંધિત સેવાઓની ખરીદી પર વિદેશી આયાતકારોને ધિરાણની સુવિધા આપે છે.
- EXIM બેંક નિકાસ કરતી કંપનીઓના શેર, બોન્ડ ડિબેન્યર બહાર પાડવા માટેની બાહેધરી આપે છે.
- આ ઉપરાંત EXIM બેંક મધ્યમ ગાળામાટે નિકાસ કરતી પ્લાન્ટ, મશીનરી અને તેની સંબંધિત સેવાઓ માટે મદદ આપે છે.

કામગીરી

EXIM બેંક તેના નિકાસ વિકાસ ભંડોળમાંથી 7 ઈરાની બેંકને ભારતથી સ્ટીલ રોલની આયાત, ચાબહાર બંદરગાહ યોજનાના વિકાસ માટે રૂ. 3000 કરોડની સહાય આપવામાં આવી. આ ઉપરાંત ભારત સરકારની સહાયથી બાંગ્લાદેશમાં મૈત્રી પાવર પરિયોજના માટે 1.8 બિલીયન યુ.એસ ડોલરની સહાયતા પણ આપી છે. આ સિવાય EXIM બેંક દ્વારા એક સૂચના આધારિત પોર્ટલ લોન્ચ કરીને નિકાસ અને આયાતકર્તાઓ માટે સંબંધિત વૈશ્વિક બજાર અને ઉત્પાદનની જાણકારી તેઓને મળે, અંદાજિત પરિવહન ખર્ચ ઋણ વિમા સહિત અન્ય સેવાઓ, વૈશ્વિક સ્તરે ઉત્પાદનની ગુણવત્તા સમજવા માટેની માહિતી મળે તેવો પ્રયાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

(5) ભારતીય લઘુ ઔદ્યોગિક વિકાસ બેંક (SIDBI)

(Small Industrial development Bank of India)

IDBI બેંકની માલિકીની સહાયક બેંકના રૂપમાં SIDBI ની સ્થાપના એપ્રિલ 1990 માં કરવામાં આવી હતી. તેનું મુખ્યાલય લખનઉમાં છે. તેનાં 5 ક્ષેત્રિય કાર્યલયો અને 21 શાખા કાર્યલયો પણ છે. આ SIDBI. લઘુ, નાના અને મધ્યમ ઔદ્યોગિક એકમોની સ્થાપના, વિકાસ માટે નાણાકીય સહાય આપનાર અન્ય સંસ્થાઓના સંકલનનું કાર્ય કરનાર મુખ્ય સંસ્થા છે. SIDBI એ 2011-12 માં ઈન્ડિયા માર્કેટ ઈકિવટી ફંડની સ્થાપના કરી હતી. ભારતીય ચલણ અને વિદેશી ચલણમાં પણ નાના ઉદ્યોગોને ધિરાણ અપાવે છે. આ બેંક લઘુનાના અને મધ્યમ ઔદ્યોગોને વ્યાપારી બેંક, સહકારી બેંક, પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંક તથા રાજ્ય ઔદ્યોગિક નાણા નિગમનો માધ્યમથી નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે.

SIDBI ની શરૂઆતની અધિકૃત મૂડી રૂ. 500 કરોડ જેટલી હતી. જેમાં ભરપાઈ થયેલ મૂડી રૂ. 450 કરોડ હતી. વર્ષ 2017 માં આ બેંકની અધિકૃત હતી. રૂ. 1000 કરોડ જેટલી કરવામાં આપી હતી.

◆ કામગીરી

- SIDBI બેંક અન્ય બેંક અને નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા નાના ઔદ્યોગિક સાહસિકોને મદદ તથા લગભગ 360 લાખ જેટલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને સીધી સહાય કરે છે.

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થા

- 1.20 લાખથી વધુ પ્રવૃત્તિમાન અને ઊભરતા ઔદ્યોગિક સાહસિકોને કુશળતા વિકસાવવા માટે સહાય કરે છે.
- સીડીબીપ્લસ અભિગમ અમનાવીને સૂક્ષ્મ, નાના અને મધ્યમ ઔદ્યોગિક એકમોને ઈકો સિસ્ટમાના વિકાસને પણ પ્રોત્સાહન આપી તેમના વિકાસમાં સહાય કરે છે
- આ ઉપરાંત કેટલાક પ્રોત્સાહક પ્રવૃત્તિઓ હેઠળ ભારત સરકાર સાથે SIDBI એ મળી કેટીડ ગેરેન્ટી ફંડની સ્થાપના કરી જેના દ્વારા સૂક્ષ્મ નાના ઉદ્યોગોને 1 કરોડ સુધીની લોન કોઈપણ તૃતીય પક્ષની ગેરંટી વિના ધિરાણ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.
- આ ઉપરાંત પારદર્શક અને વિશ્વસનીય રીતે રેટિંગ અને જોખમની સ્થિતિ વિશે માહિતી પૂરી પાડે છે, જેના માટે તેણે વિદેશી અને ખાનગી બેંક અને ડન એન્ડ બ્રેડસ્ટ્રીટ ઈન્ફોરમેશન સર્વિસ ઈન્ડિયા પ્રાઇવેટ લિ. (D&B) સાથે મળીને S.M.E રેટિંગ એજેન્સી ઓફ ઈન્ડિયા લિ. ની સ્થાપના કરી.

(6) રાજ્ય નાણાકીય નિગમો (SFC)

ભારતમાં 1951 માં રાજ્ય નાણાકીય નિગમ અધિનિયમ-1951 પ્રસાર કરવામાં આવ્યો જેમાં રાજ્ય કક્ષાએ નાના, મધ્યમ ઉદ્યોગોની નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા માટે આ અધિનિયમ અંતર્ગત દેશમાં કુલ 18 રાજ્ય નાણાકીય નિગમોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. જેમા અધિનિયમ-1951 અંતર્ગત 17 રાજ્ય નાણાકીય નિગમોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. જ્યારે 1949માં કંપની ધારા હેઠળ તમિલનાડુ ઔદ્યોગિક મૂડી રોકાણ નિગમની સ્થાપના થઈ.

કાર્યો

- નાની, મધ્યમ ઉદ્યોગોના શેર, સ્ટોક, બોન્ડમાં વગેરે અંડરરાઈટ કરવા.
- ઔદ્યોગિક એકમોને ધિરાણ આપવું અથવા ડિબેન્ચર ખરદીવા.
- 20 વર્ષ માટે લીધેલ મુદતી લોનની ગેરેન્ટી આપવી.
- આ નિગમો માત્ર જાહેર ક્ષેત્રની કંપનીનેજ નહી પરંતુ ખાનગી ક્ષેત્રની કંપનીઓને પણ લોન આપે છે તથા અમૂક વાર 10 થી 12 વર્ષ માટે પણ ધિરાણ આપે છે પરંતુ તેની માટે કોઈ સ્થાયી મિલકત કે મશીનરી વગેરે અસ્ક્યામનો ગીરવી રાખવી પડતી હોય છે.

નાણાકીય સાધનો

સંશોધિત રાજ્ય નાણાકીય નિગમ અધિનિયમ 2000 પ્રમાણે આ નિગમોની અધિકૃત મૂડી વધારીને લગભગ રૂ. 500 કરોડ કરવામાં આવી જે તે રૂ. 1000 કરોડ સુધી વધારી શકાશે. નિગમે તેમને શેર હોલ્ડરોને નિશ્ચિત ગેરેન્ટી વળતર આપવાની જગ્યાએ નિગમ હવે તેમના નફા પ્રમાણે લાભ આપે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

સંશોધિત બિલ પ્રમાણે IDBI ના શેર હવે SIDBI માં હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા છે. તથા આ નિગમો પર દેખરેખ રાખવાની જવાબદારી રાજ્ય સરકારો અને SIDBI ની રહે છે. આ નિગમોની કુલ મૂડીમાં કોઈપણ સમયે SIDBI, રાજ્ય સરકાર અથવા અન્ય સરકારી સંસ્થાઓની ભાગીદારી 51% થી ઓછી ના હોવી જોઈએ. અર્થાત ખાનગી શેર માલિકી 49% સુધીની જ હોવી જોઈએ.

(7) ભારતીય ઔદ્યોગિક મૂડી રોકાણ બેંક લિ.

(Industrial Investment Bank of India Ltd.) IIBI

ભારતમાં ભારતીય ઔદ્યોગિક પુન: નિર્માણ બેંક અધિનિયમ 1984ના અંતર્ગત ભારતીય ઔદ્યોગિક પુન:રચના નિગમનું કામકાજ સંભાળી લેવા માટે ભારતીય ઔદ્યોગિક પુન:નિર્માણ બેંકની સ્થાપના 20 માર્ચ 1985 માં કરવામાં આવી. જે મંદ ઔદ્યોગિક એકમો તેમજ બંદ થયેલા એકમોને મુખ્ય શાખ અને પુન:નિર્માણ કરવા માટેની સંસ્થા છે જો કે આ બેંકની જગ્યાએ 6 માર્ચ 1997 માં સરકારે લોસભામાં એક વિધેયક પ્રસાર કરી તેનું નામ “ભારતીય ઔદ્યોગિક મૂડી રોકાણ બેંક લિમિટેડ” (IIBI) કંપની દ્વારા 1956 અનુસાર રાખવામાં આવ્યું IIBI નું મુખ્યાલય કલકત્તામાં છે અને તેની અધિકૃત મૂડી રૂ. 1000 કરોડ છે. IIBI એક સ્વતંત્ર નાણાં વિકાસ સંસ્થા તરીકે કામ કરે છે.

- ◆ કાર્યો

- IIBI ઔદ્યોગિક વિકાસને સહાય અને પ્રોત્સાહન આપવા માટે શેર અને ડિબેન્ચરમાં રોકાણ ધિરાણ આપીને અથવા બાહેધરી આપવાનું કાર્ય કરે છે.
- IIBI માંદા ઔદ્યોગિક એકમોનું સંચાલન પોતાના હાથમા લે છે અથવા ભાડા પટ્ટે આપે છે. અથવા યોજનાઓ વાડી તેની જવાબદારી ઘટાડી તેનું પુનઃ રચના માટે તૈયાર કરે છે
- IIBI સરકાર, RBI, SBI, વેપારી બેંકો, રાજ્ય સરકારી બેંક, જાહેર નાણાકીય સંસ્થાઓ અને નિગમો ના એજન્ટ તરીકે પણ કાર્ય કરે છે.
- આ ઉપરાંત બેંકની પ્રવૃત્તિઓમાં માળખાગત સગવડો પૂરી પાડવી, સલાહ સૂચન, વ્યવસ્થાપન જેવી પ્રવૃત્તિઓ પણ કરે છે.

- ◆ ઉપસંહાર

અત્યાર સુધી અહીં આપણે ભારતીય બેંકીંગ વ્યવસ્થા જેમાં RBI, વેપારી બેંક, બિન બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ અને વિશિષ્ટ નાણાકીય સંસ્થાઓ (વિકાસ બેંકો) નો અભ્યાસ કર્યો છે. દેશનો વિકાસ નો આધાર તેની નાણાકીય સંસ્થાઓના વ્યવસ્થિત વિકાસ પર રહેલો છે. નાણાકીય સંસ્થાઓ દેશની નાના, મધ્યમ અને મોટા ઔદ્યોગિક એકમોને વિકાસ માટે સંચાલકીય અને નાણાકીય સહાય પૂરું પાડી ઔદ્યોગિક વિકાસન સહાયરૂપ થાય છે. માટે કહી શકાય કે ભારતનું બેંકિંગ માળખું અર્થતંત્રના વિકાસમાં ખૂબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

7.21 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key words)

- રિઝર્વ બેંક

જે બેંકનું મુખ્ય કાર્ય દેશમા ચલણ બહાર પાડવાનું અને શાખી નાણાનું નિયંત્રન કરવાનું હોય છે, તેની તે દેશની રિઝર્વ બેંક કહેવામાં આવે છે. જે ભારતમાં RBI છે

- શાખ નિયંત્રણ

શાખ નિયંત્રમ એટલે પરિસ્થિતિ અનુસાર શાખી નાણાંના વેપાર ઉદ્યોગ તેમજ અર્થતંત્રના અન્ય વિભાગોની જરૂરિયાતો સાથે મેળ બેસવો.

- બેંક દર

જે દરે દેશની રિઝર્વ બેંક તેની વેપારી બેંકના પ્રમુખ પાંક્તિના વિનિમયપત્રો અથવા માન્ય કરેલી જામીનગીરીઓને વટાવી આપી લાંગાણાનું ધિરાણ આપે તે દરને બેંક દર કહેવામાં આવે છે.

- રેપોરેટ

ભારતીય RBI અમૂક સમયે દેશની વેપારી બેંકોને ટૂંકાગાળા માટે જે દરે લોન આપે તેને રેપોરેટ કહેવામાં આવે છે.

- રિવર્સ રોપેરેટ

ભારતીય RBI જે વ્યાજ દરે વેપારી બેંક પાસેથી લોન મેળવે તે દરને રિવર્સ રેપોરેટ કહેવામાં આવે છે.

- ખુલ્લા બજારની નીતિ

રિઝર્વ બેંક દ્વારા પરિસ્થિતિ અનુસાર (તેજ) અથવા મંદી સમયે ખુલ્લા બજારમાં જામીનગીરીઓની ખરીદી અથવા વેચાણ કરીને નાણાં બજાર નિયમન કરવાની નીતિ એટલે ખુલ્લા બજારની નીતિ.

- રોકડ અનામત પ્રમાણ (CRR)

દરેક બેંક પાસેથી તેમની કુલ થાપણોના અમુક ટકા હિસ્સો રિઝર્વ બેંકમાં રોકડ રૂપમાં જમા રાખવાની ટકાવારી પ્રમાણ એટલે રોકડ અનામત પ્રમાણ

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થા

● કાયદામાન્ય પ્રવાહીતનું પ્રમાણ (SLR)

દરેક વેપારી બેંકે પોતાની કુલ થાપણોના અમૂક ટકા જેટલું અનામત પોતાની પાસે નક્ક, સોનું અથવા સરકારી જમીનગીરીઓ વગેરે સ્વરૂપે રાખવું પડે છે, જેને SLR કહે છે.

● વેપારી બેંક

જે બેંક નફાના હેતુથી કાર્ય કરે છે અને લોકો પાસેની થાપણો સ્વીકારી, આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટે ધિરાણ આપે તથા બીજી લોકો કરતા ગ્રાહકોને બીજી ઘણી અન્ય પ્રકારની સુવિધાઓ આપે છે તેને વેપારી બેંક કહેવામાં આવે છે.

● મુદતી ધિરાણ

બેંક જ્યારે અમૂક ચોક્કસ સમયગાળા માટે ધિરાણની રકમ આપે છે જેની ચૂકવણી વ્યાજ સહિત નિયમિત અંતર કરવાની હોય છે. તેવા ધિરાણને મુદતી ધિરાણ કહે છે.

● અતિરિક્ત ઉપાડ

બેંક તેના ખાતેદારોને તેમના ખાતામાં જમા રકમ કરતા વધારે વધુ રકમ ઉપાડવાની છૂટ આપે છે. અને વધારાની રકમ પર વ્યાજ પણ વસૂલે છે તેને અતિરિક્ત ઉપાડની સુવિધા કહે છે.

● અધિકૃત મૂડી

મંડળની નોંધ પ્રમાણે અને કંપની કાયદાની જરૂરિયાત મૂજબ કંપની મંડળની કલમ મુજબની શેરમૂડી રકમ એટલે અધિકૃત મૂડી.

● ભરપાઈ થયેલી મૂડી

ભરપાઈ થયેલી મૂડી એટલે કે કંપનીએ બહાર પાડેલી મૂડીનો જે હિસ્સો શેર ધારકો દ્વારા ભરપાઈ થયેલો હોય તે.

● વિકાસ બેંક

જે વિશિષ્ટ નાણાકીય સંસ્થાઓ મધ્યમ તેમજ લાંબાગાળાનું ધિરાણ પુરું પાડે છે. તેવી સંસ્થાઓને વિકાસ બેંકના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

● પરસ્પરનું ભંડોળ (Mutual Fund)

પરસ્પરનું ભંડોળ એટલે શેરમૂડી બહાર પાડ્યા વગરની કંપની કે જેમાં લોકો પોતાના રૂપિયાનું રોકામ કરે છે અને Mutual Fund આ રૂપિયાનું વિવિધ શેર-બોન્ડમાં રોકાણ કરે છે અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ નફો સભ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવે છે.

7.22 બહુવિકલ્પ પ્રશ્નો

1. RBI ની સ્થાપનામાં કરવામાં આવી.
(અ) 1931 (બ) 1935 (ક) 1949
2. RBI અન્ય બેંકોને ટૂંકાગાળા માટે જે દરે ધિરાણ આપે છે તેને કહેવાય.
(અ) રેપોરેટ (બ) રીવર્સ રેપોરેટ (ક) ખુલ્લાબજારનો દર
3. નાણાકીય નીતિ..... સાથે જોડાયેલ છે.
(એ) નાણાંની માંગ (બ) નાણાંનો પૂરવઠો (ક) નાણાંનો ચલણ વેગ
4. એ નાણાકીય નીતિનો હેતુ નથી.
(અ) કિંમતની સ્થિરતા (બ) આર્થિક વૃદ્ધિ (ક) આર્થિક અનામત
5. નાણાકીય નીતિમાં સાધનનો સમાવેશ થતો નથી.
(અ) બેંકદર (બ) ટેક્સ (ક) રોકડ અનામત પ્રમાણ
6. નાણાકીય નીતિનો અમલ દ્વારા થાય છે.
(અ) RBI (બ) સરકાર (ક) કો.ઓપરેટીવ બેંક

7. નાણાકીય નીતિનું સાધન એ તેના ગુણાત્મક સાધન તરીકે ઓળખાય છે.
(અ) CRR (બ) માર્જિનમાં ફેરફાર (ક) બેંક દર
8. ભારતમાં તમામ ચલણી સિક્કાઓ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે.
(અ) સરકાર દ્વારા (બ) RBI (ક) વેપારી બેંકો
9. બેંક મુખ્યત નફો કમાવાના હેતુથી કાર્ય કરે છે.
(અ) RBI (બ) વેપારી બેંક (ક) ગ્રામીણ બેંક
10. વેપારી બેંકની શાખ અર્જનનો મુખ્ય આધાર થાપણો પર છે.
(અ) પ્રાથમિક (બ) મુદતી (ક) ટૂંકાગાળાની
11. ઠુંગાવાના સમય દરમિયાન RBI દ્વારા નાણાકીય નીતિ નો અમલ કરવામાં આવે છે.
(અ) સસ્તી (બ) મોંઘી (ક) અ અને બ બંને
12. બેંક ગ્રાહકોના એજન્ટ તરીકે તેમને ઉપયોગી સેવાઓ જેમકે લોકરની સુવિધા આપે છે.
(અ) RBI (બ) વેપારી (ક) ગ્રામીણ
13. બેંકોમાં ઉદ્યોગપતિ તથા વેપારીઓ દ્વારા મૂકવામાં આવતી થાપણને થાપણ કહે છે.
(અ) ચાલુ (બ) બચત (ક) રીકરીંગ
14. વેપારી બેંક દ્વારા તેમના ગ્રાહકોને તેમના ખાતામાં જે રકમ હોય તેથી વધુ રકમ ઉપાડવાની અમૂક વાર છૂટ આપવામાં આવે છે. અને તેની ઉપર બેંક વ્યાજ વસૂલે છે તેને કહેવાય.
(અ) અંડરરાઈટિંગ (બ) અતિરિકત ઉપાડ (ક) લોન
15. LIC સ્થાપના વર્ષનાં કરવામાં આવી હતી.
(અ) 1954 (બ) 1956 (ક) 1959
16. ઔદ્યોગિક નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે ખાનગી ક્ષેત્રે સ્થાપવામાં આવેલી પ્રથમ સંસ્થા છે.
(અ) ICICI (બ) AXIS BANK (ક) HDFC
17. ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે પ્રથમ વિશિષ્ટ નાણાકીય સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી.
(અ) IfCI (બ) IDBI (ક) ICICI
18. ભારતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની નાણાકીય જરૂરિયાતો માટે બેંકની સ્થાપના કરવામાં આવી.
(અ) ICICI (બ) EXIM (ક) HDFC
19. ભારતમાં સૂક્ષ્મ નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોના વિકાસની નાણાકીય જરૂરિયાતો માટે બેંકની સ્થાપના થઈ હતી.
(અ) SIDBI(બ) ICICI (ક) EXIM
20. ભારતમાં UTI ની સ્થાપના માં કરવામાં આવી હતી.
(અ) 1964 (બ) 1966 (ક) 1968

ભારતીય બેંકિંગ વ્યવસ્થા

21. ભારતમાં ભારતીય ઔદ્યોગિક નાણાં નિગમની (IfCI) સ્થાપના માં કરવામાં આવી હતી.
(અ) 1948 (બ) 1950 (ક) 1952
22. ભારતીય EXIM બેંકની સ્થાપના માં કરવામાં આવી હતી.
(અ) 1980 (બ) 1982 (ક) 1984

7.23 ટૂંકા પ્રશ્નો

1. RBI નો અર્થ આપી તેના કોઈ પણ ત્રણ નાણાકીય કાર્યો સમજાવો.
2. RBI ના નાણાકીયનીતિ નાં પરિમાણાત્મક સાધનો સમજાવો.
3. RBI ની નાણાકીય નીતિના ગુણાત્મક સાધનો સમજાવો.
4. વેપારી બેંકનાં પ્રાથમિક કાર્યો સમજાવો.
5. વેપારી બેંકનાં ગૌણ (અન્ય) કાર્યો સમજાવો.
6. I.F.C.I અને IDBI નું મહત્વ સમજાવો.
7. ICICI અને EXIM બેંક વિશે ચર્ચા કરો.

7.24 ટૂંકનોંધ લખો

1. RBI ની નાણાકીય નીતિના ઉદ્દેશો.
2. RBI ની નાણાકીય નીતિની મર્યાદાઓ
3. બેંકદર CRR અને SLR
4. વેપારી બેંકોની શાખસર્જનની પ્રક્રિયા
5. બિનબેંકિંગ નાણાં સંસ્થાઓ (NBTC) નાં કાર્યો
6. ભારતીય જીવન વીમા નિગમ (LIC)
7. યુનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા (UTI)
8. ભાડા ખરીદ કંપનીઓ અને પારસ્પરિક ફંડ (Mutal fund)
9. રાજ્ય નાણાકીય નિગમો (SFC)

7.25 વિસ્તાર પૂર્વક જવાબ આપો.

1. RBI નો અર્થ આપી તેના નાણાકીય અને બિનનાણાકીય કાર્યો વિસ્તારપૂર્વક સમજાવો.
2. નાણાકીય નીતિ એટલે શું? ભારતની RBI ના નાણાકીય નીતિના પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક સાધનો સમજાવો.
3. વેપારી બેંકનો અર્થ આપી તેનાં પ્રાથમિક અને ગૌણકાર્યો વિસ્તૃત રીતે સમજાવો.
4. બિનબેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ એટલે શું?
ભારતમાં કામગીરી કરતી બિન-બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ (NBFC) વિશે નોંધ લખો.
5. વિકાસ બેંકો (વિશિષ્ટ નાણાં સંસ્થાઓ)નો અર્થ આપી ભારતમાં કામગીરી કરતી વિકાસ બેંકો નો પરિચય આપો.

7.26 બહુ વિકલ્પ પ્રશ્નોના જવાબો

1. (બ) 1935
2. (અ) રેપોરેટ
3. (બ) નાણાંનો પૂરવઠો
4. (ક) આર્થિક સમાનતા

5. (બ) ટેક્સ
6. (બ) RBI
7. (બ) માર્જિનમાં ફેરફાર
8. (અ) સરકાર
9. (બ) વેપારી બેંક
10. (બ) મુદતી
11. (બ) મોંઘી
12. (બ) વેપારી
13. (અ) ચાલુ
14. (બ) અતિરિક્ત ઉપાડ
15. (બ) 1956
16. (અ) ICICI
17. (બ) IDBI
18. (બ) EXIM
19. (અ) SIDBI
20. (અ) 1964
21. (અ) 1948
22. (બ) 1982

7.27 સંદર્ભ

- RBI નો વાર્ષિક રિપોર્ટ - 2017-18
- જૈન અને મુકેશ - ભારતીય અર્થતંત્ર V. K. Publicaton
- Indian Banking - Vasant Desai
- Banking and Indian Financial System-
Dr. B. Charumathi
- ભારતીય પ્રતિયોગીતા દર્પણ
- R. s. sayevs. Modern Banking

— — —
: રૂપરેખા :
— — —

- 8.1 પ્રાસ્તાવિક
- 8.2 ભારતીય આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું બંધારણ, દિશા અને વલણ
 - 8.2.1 1991 પૂર્વેની ભારતના વિદેશ વેપારની સ્થિતિ
 - 8.2.2 1991 થી 2014 સુધીના આધુનિક ગાળાના વિદેશી વેપારનાં વલણો
 - 8.2.3 2009-14ની વિદેશ વેપાર નીતિ ની છુટછાટો
 - 8.2.4 1991 પછી ભારતના વિદેશ વેપારના કદ અને બંધારણ માં આવેલાં પરિવર્તનો
 - 8.2.4.1 1991 પછી આયાતોની દિશામાં આવેલાં પરિવર્તનો
 - 8.2.4.2 1991 પછી નિકાસોની દિશામાં આવેલાં પરિવર્તનો
- 8.3 વેપારનીતિ (EXIM)
 - 8.3.1 ભારતની વિદેશ વેપારનીતિ (EXIM)
 - 8.3.1.1 ભારતની આયાત નીતિના હેતુઓ
 - 8.3.2 ભારત સરકારની નિકાસ નીતિ
 - 8.3.2.1 ભારત સરકારની નિકાસ નીતિના હેતુઓ
 - 8.3.2.2 ભારત સરકારે નિકાસ નીતિ અંગે લીધેલાં પગલાં
 - 8.3.3 વિદેશી વેપારનીતિના તાજેતરના પ્રવાહો
 - 8.3.4 2009-14 ની વિદેશ વેપાર નીતિ
 - 8.4.1 વિદેશ વેપારનીતિનું ટીકાત્મક મૂલ્યાંકન
- 8.4 ભારતની વેપારતુલા અને લેણદેણની તુલા (Deficit in BOP) ખાધનાં કારણો
 - 8.4.1 વેપાર તુલાનો અર્થ
 - 8.4.1.1 વેપાર તુલાના પ્રકારો
 - 8.4.2 લેણદેણની તુલાનો અર્થ
 - 8.4.3 ભારતની લેણદેણની તુલાની ખાધ (અસમતુલા)
 - 8.4.3.1 લેણદેણની તુલાના પ્રકાર
 - 8.4.4 લેણદેણની અસમતુલાનાં કારણો
 - 8.4.5 પ્રતિકૂળ લેણદેણની તુલાને સુધારવા માટે સરકારે લીધેલાં પગલાંઓ અને ઉપાયો.
- 8.5 W.T.O. (World Trade Organisation)
 - 8.5.1 W.T.O નો ઉદ્ભવ અને વિકાસ
 - 8.5.2 વિશ્વવેપાર સંગઠનના ઉદ્દેશો કે કાર્યો.
 - 8.5.3 વિશ્વવેપાર સંગઠનના પ્રશ્નો
 - 8.5.4 ભારતીય અર્થતંત્રના વિવિધ પાસાં પર વિશ્વ વેપાર સંગઠનની અસરો.
 - 8.5.5 જિનિવા પરિષદમાં ભારતની સિધ્ધિઓ
 - 8.5.6 વિશ્વ વેપાર સંગઠનનું મૂલ્યાંકન
- 8.6 સ્વાધ્યાય

8.6.1 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો

8.6.2 ટૂંકોત્તરી પ્રશ્નો

8.6.3 ટૂંકનોંધ લખો

8.6.4 સામાન્ય પ્રશ્નો - નિબંધાત્મક પ્રશ્નો

8.1 પ્રાસ્તાવિક :-

અર્થતંત્રનું સ્વરૂપ અને માળખું એ દેશના આર્થિક પર્યાવરણનું એક મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે. અર્થતંત્રમાં ચીજ-વસ્તુ કે સેવાનું ઉત્પાદન થાય છે. તેના વિતરણના કાર્યને વેપાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે વેપારની પ્રવૃત્તિ દેશની સરહદો સુધી મર્યાદિત હોય ત્યારે આંતરિક વેપાર કહેવાય છે. પરંતુ જ્યારે વેપારની આ પ્રવૃત્તિ દેશના સીમાડા ઓળંગે એટલે કે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પહોંચે ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કહેવાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર એ આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ વિભાજનનું પરિણામ છે. દરેક દેશ અમૂક ચોક્કસ આર્થિક પદ્ધતિ અન્વયે કાર્ય કરે છે. વિદેશ વ્યાપાર કોઈ એક દેશની આયાત અને નિકાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. વિદેશી વ્યાપાર દ્વારા શ્રમવિભાજન અને વિશિષ્ટ કરણ કે જે ઉત્પાદન વૃદ્ધિ માટેની ગુરુચાવી છે. તે હસ્તગત થાય છે અને તેના દ્વારા વિદેશ વ્યાપાર સાથે સંકળાયેલા બંને દેશોને ચોક્કસ પ્રકારના લાભો પ્રાપ્ત થયા છે. ભારતમાં વેપાર-ઉદ્યોગનાં વિવિધ મંડળો અને સંગઠનો, જેવા કે ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રી, કોન્ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયન ઈન્ડસ્ટ્રીઝ, એસોસિએટેડ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રી વગેરે સંસ્થાઓ સરકારની આર્થિક નીતિને અસર કરતી જણાઈ છે અને સરકાર પાસેથી કરવેરામાં રાહતો અને સબસીડીઓ મેળવવા ઉપરાંત સરકારની ધિરાણનીતિ તથા વેપારનીતિએ પણ અમૂક અંશે પ્રભાવિત કરતી જણાઈ છે. દેશના તમામ પ્રદેશોમાં કોઈ એક સમયે એક સરખી આર્થિક નીતિ (રાજકોષીય નીતિ, નાણાકીય નીતિ, ઔદ્યોગિક નીતિ વગેરે) અમલમાં હોય છે. જ્યારે કોઈ એકજ સમયે જુદા-જુદા દેશોમાં આર્થિક નીતિ જુદી-જુદી જોવા મળે છે. એના પરિણામે લેણદેણના સરવૈયાના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. એકજ સમયે ભારતમાં કુગાવાજનક નીતિ અને U.S.A માં નાણાં સંકોચનની નિતિ અમલમાં હોય એ શક્ય છે. જો એમ બને તો ભારતના લોકો અમેરિકાની વસ્તુઓ વધુ પ્રમાણમાં ખરીદશે, ભારતની આયાતો વધશે અને ભારતમાં લેણદેણની તુલામાં ખાદ્યનો પ્રશ્નો ઊભો થશે અને એના નિવારણ માટે અવમૂલ્યન, નાણાં સંકોચન, વિનિમય-અંકુશો વગેરે જેવાં પગલાં લેવાની ફરજ પડશે.

વિદેશી વ્યાપારથી બધાને સમાન લાભ થાય તેવું નથી કારણ કે કોને વિશેષ અથવા ઓછો લાભ પ્રાપ્ત થશે તેનો આધાર કોઈ એક દેશની વિકસિત અવસ્થાની કક્ષા વધારે છે કે ઓછી છે તેના પર રહેલો હોય છે. ભૂતકાલીન ઈતિહાસ પર દૃષ્ટિ કરતાં જાણવા મળે છે કે અલ્પવિકસિત રાષ્ટ્રોનું વિદેશી વ્યાપાર દ્વારા મન ફાવે તેમ શોષણ કરીને અલ્પવિકસિત દેશોને પારાવાર નુકશાન પહોંચાડ્યું છે. જેમાં શોષણનો ભોગ બનનાર એક ભારત દેશ પણ છે.

આંતર પ્રાદેશિક વેપાર અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો સૈધ્ધાંતિક પાયો સમાન છે છતાં દેશોના સાર્વભૌમત્વને કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. જેના વિશ્લેષણમાંથી અભ્યાસનું એક આગવું ક્ષેત્ર ‘આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું અર્થશાસ્ત્ર’ (International Economics) વિકાસ પામ્યું છે.

ભારતમાં વેપારનું આંતરરાષ્ટ્રીય બંધારણ સમજવા માટે તેની પૂર્વભૂમિકામાં આઝાદી પૂર્વે અને આઝાદી બાદ 1951 થી 1990 સુધીમાં વિદેશ વ્યાપાર પર થોડી નજર નાખવાનું તે જરૂરી બની રહે છે.

વિદેશી વેપાર આર્થિક વિકાસ માટેનું અગત્યનું ઉદ્દીપક પરિબળ છે. તે દેશની ઉપભોગ ક્ષમતામાં વધારો કરે છે. વિશ્વ વ્યાપારમાં વૃદ્ધિ કરે છે અને ગરીબ રાષ્ટ્રો જેના વિના વિકાસ સાધી શકે તેમ ન હોય, તેવા દુર્લભ સાધનો અને વિશ્વ વ્યાપારી બજારો પૂરા પાડે છે.

8.2 ભારતીય આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું બંધારણ, દિશા અને વલણ :

8.2.1 1991 પૂર્વેની ભારતના વિદેશ વ્યાપારની સ્થિતિ :

પ્રાચીનકાળમાં ભારત ખૂબજ સમૃદ્ધ દેશ હતો. બેનમૂન કલાકારોને હિસાબે ગૃહ ઉદ્યોગો અને નાના ઉદ્યોગોનો ખૂબ સારો વિકાસ થયો હતો. ખેતી પણ એટલી જ સમૃદ્ધ હતી. તેથી આ બધી વસ્તુઓની આયાત કરવાની જરૂર ન હતી. ભારતના માલની વિદેશોમાં નિકાસ થતી હતી તેથી તેના (નિકાસના) બદલામાં ભારતમાં સોનુ, ચાંદી, ઝવેરાત ઠલવાતુ હતું. આપણી સમૃદ્ધિ અને કલાકારીગરી થી આર્કર્ષાઈને બ્રિટીશરો ભારતમાં વ્યાપાર અર્થે આવ્યા અને ધીરે-ધીરે રાજકીય સત્તા સૂત્રો હાથમાં લઈ એક વખતના વિશ્વના કારખાનારૂપ ભારતને ઈંગલેન્ડનું ખેતર બનાવી દેવામાં આવ્યું.

બ્રિટીશ સામ્રાજ્યને પરિણામે એક વખતના સમૃદ્ધ અને ઔદ્યોગિક ભારતનું ગરીબ અને ખેતીપ્રધાન દેશમાં રૂપાંતર કરી નાખ્યું. ભારત દેશની આયાતો ઓછી અને નિકાસો વધુ હતી અને દેશની તૈયાર વસ્તુઓની આયાતો વધી ગઈ અને નિકાસો ઘટી ગઈ. પરિણામે વિદેશી વ્યાપારની લેણ-દેણની પ્રતિકૂળ બની ગઈ.

8.2.2 1991 થી 2014 સુધીના આધુનિક ગાળાનાં વિદેશી વેપારનાં વલણો :

બ્રિટીશ સરકારની નકારાત્મક નીતિને કારણે ભારતના વિદેશ વેપારમાં નિકાસો કરતાં આયાતોનું પ્રમાણ ખૂબ વધારે હતું તેથી તેમાં સુધારો કરવાની ખૂબ જરૂર હતી. એક બાજુએ વસ્તુમાં વધારો થઈ રહ્યો હતો. બીજી બાજુએ કૃષિ ક્ષેત્રોના કાચા માલનાં ક્ષેત્રો પાકિસ્તાનમાં જતાં રહ્યાં હતાં અને ત્રીજી બાજુએ ચાલુ ઉદ્યોગોના યંત્રો ઘસાઈને ખલાસ થઈ ગયાં હતાં. 1956 થી 1990 સુધીના ગાળામાં આપણા ધીમા વિકાસને કારણે નિકાસો કરતાં આયાતોનું પ્રમાણ વધારે જ હતું.

ભારતમાં 1948માં પ્રથમ ઔદ્યોગિક નીતિ અને 1956માં બીજી ઔદ્યોગિક નીતિ જાહેર કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ તેમાં અગત્યના સુધારા 1973, 1977, 1980, 1985 અને 1986 માં થયા છે. 1956 ની ઔદ્યોગિક નીતિ અગાઉની તમામ ઔદ્યોગિક નીતિઓની તદ્દન જુદી છે. ક્રાંતિકારી છે. 1991 ની ઔદ્યોગિક નીતિ આર્થિક ઉદારીકરણની વિચાર સરણી પર રચાયેલી છે.

ઔદ્યોગિક નીતિમાં મૂળભૂત તત્વો ત્રણ છે : ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકરણ.

ઉદારીકરણ એટલે ખાનગી ક્ષેત્રના પર અંકુશો અને નિયંત્રણો ઘટાડીને તેને વધુ સ્વતંત્રતા આપવી. ખાનગીકરણ એટલે વિમૂડીકરણ (ડીસઈન્વેસ્ટમેન્ટ) દ્વારા જાહેર સાહસોની માલિકી અને સંચાલન ખાનગી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને સોંપવી. વૈશ્વિકરણ એટલે વસ્તુઓ, સેવાઓ, મૂડી અને ટેકનોલોજીની આયાતનિકાસ પરનાં નિયંત્રણો ઘટાડીને ભારતના અર્થતંત્રને વિશ્વના અર્થતંત્ર સાથે જોડવું.

સરકારે 1991ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં વૈશ્વિકરણ અને ઉદારીકરણ દ્વારા વિદેશ વ્યાપારમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે જે નિર્ધાર કરેલ અને નિર્ધારને વળગી રહેવા માટે ત્યારબાદ 1992-97, 1997-2002, 2002-2007, 2004-2009 અને છેલ્લે 2009-14ની વિદેશ વ્યાપાર નીતિઓનો અમલ કરીને વિદેશ વ્યાપાર નીતિમાં ક્રમશઃ ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો સર્જ્યા છે.

શ્રી પી.વી. નરસિંહરાવની સરકારે જૂન 1991માં રજૂ કરેલી ઔદ્યોગિક નીતિના મૂળભૂત ઉદ્દેશો આમ જનતાને આર્થિક અને સામાજિક ન્યાય આપવાનો છે. ઔદ્યોગિક વિકાસના નિર્ધારના સંદર્ભમાં જે હેતુઓ આ ઔદ્યોગિક નીતિમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, તે નીચે મુજબ છે :

- (1) ભારતીય નિયોજકોના કૌશલ્યનો પૂર્ણત્તમ ઉપયોગ કરવો.
- (2) ભારતીય ટેકનોલોજીના વિકાસને પ્રોત્સાહન મળે એ માટે સંશોધન અને વિકાસના પ્રયત્નોને ઉત્તેજન આપવું.
- (3) કાર્યક્ષમતા સુધારવી અને ઉત્પાદકતા વધારવી.
- (4) મૂડીરોકાણનો દર વધારવો
- (5) જાહેર સાહસોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણેના ક્ષેત્રો સોંપવા
- (6) ઈજારાયુક્ત પ્રવૃત્તિઓને નિયંત્રિત કરવી.

- (7) કામદારોને રોજગારીની, તાલીમની અને સુરક્ષાની સગવડો આપવી કે જેથી ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તનો તેમને નુકશાન ન કરે.
- (8) બિનજરૂરી નિયંત્રણો અને અંકુશો દૂર કરવાં અને ખાનગી નિયોજકોને ઉત્પાદન તથા રોકાણની વધુ સ્વતંત્રતા આપવી.
- (9) હરીફાઈના પરિબળોને પ્રોત્સાહન આપવું અને ભાવતંત્ર દ્વારા સાધનોની ફાળવણી થાય તેવી પ્રથા અપનાવવી.
- (10) વિદેશી મૂડી અને વિદેશી ટેકનોલોજીને આવકાર આપવો.
- (11) જાહેરક્ષેત્રના કાર્યવિસ્તાર પર મર્યાદા મૂકવી અને ખાનગી ક્ષેત્રના વિકાસને મોકળું મેદાન આપવું.

8.2.3 2009-2014ની વિદેશી વ્યાપાર નીતિની છૂટાછાટો

- (1) કેપિટલ ગુડ્ઝ ક્ષેત્રને આયાત જકાતમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી છે.
- (2) અર્થતંત્રમાં આવેલ મંદીને રોકવા ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર માટે જરૂરી વસ્તુઓની આયાતોમાં છૂટછાટ આપવામાં આવી છે.
- (3) સ્પેરપાર્ટ્સ મોડલ્સ વગેરેની આયાતો ઉપરની નિકાસ જવાબદારી ઘટાડીને 50 ટકા કરવામાં આવી છે.
- (4) સેવાક્ષેત્રની આયાતોમાં છૂટછાટો આપવામાં આવી છે.
- (5) નિકાસોને પ્રોત્સાહન આપીને પાંચ વર્ષને અંતે બમણી કરવાનો લક્ષ્યાંક નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.
- (6) આફ્રિકી દેશોમાં ભારત માટે નિકાસોની અપાર તકો પહેલી હોવાથી ત્યાં નિકાસ કરવા તૈયાર થતા નિકાસકારોને ખાસ વળતર અને કર રાહતો આપવાની જાહેરાત કરી છે.
- (7) અગાઉની વિદેશ વ્યાપારની નીતિ મુજબ નિકાસકારો માટે ટેક્સ હોલીડે અને ડ્યુટી રિફંડ સહિતની રાહતો ચાલુ રાખવાની જાહેરાત કરી છે.
- (8) નિકાસકારોને ડોલરકેડિટના લાભો આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.
- (9) સંપૂર્ણપણે નિકાસ આધારિત એકમોને આવકવેરામાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી છે.
- (10) કૃષિક્ષેત્રની નિકાસોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે 'સિંગલ વિન્ડો સિસ્ટમ' આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

8.2.4 1991 પછી ભારતના વિદેશ વેપારના કદ અને બંધારણમાં આવેલ પરિવર્તનો :

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર બે સમાન વિકાસની કક્ષા ધરાવતા અને સમાન કદના દેશો માટે જ ફાયદાકારક નીવડે છે. પરંતુ મોટા કદના અને વિકસિત દેશની સાથે નાના કદના અને અલ્પવિકસિત દેશ વેપારથી જોડાય તો, વેપારનો મોટાભાગનો લાભ મોટા કદના વિકસિત દેશને મળે છે અને મોટાભાગની વસ્તુમાં પરાવલંબન ધરાવતા નાના દેશ સહન કરવાનું જ આવે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કોઈ દેશમાં જેનું કુદરતી પુનઃસર્જન થવું શક્ય નથી તેવી સંપત્તિનો પુરવઠો ખલાસ કરે છે, જ્યારે ભવિષ્યમાં આ દેશનો વિકાસ આ જ કુદરતી સંપત્તિના અભાવે અવરોધાય તેવી શક્યતા રહે છે. વર્તમાનમાં બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ (કોર્પોરેશનો) પોતાના મહત્તમ લાભ માટે વિકસતા દેશોમાં એવી આર્થિકનીતિ અપનાવે છે કે તે દેશોમાં આર્થિક ગુલામી જ આવે. રાજકારણીઓને લાંચરુશ્વત આપી, પોતાને અનુકૂળ આર્થિક નિર્ણયો લેવડાવી, પ્રજાના શોષણ દ્વારા અઢળક નફો કમાય છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને લીધે એક દેશમાં ઉદ્ભવેલ કુગાવા કે મંદીની સમસ્યા સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપક બને છે. એટલે કે એક દેશમાં શરૂ થયેલી આર્થિક અસ્થિરતાનો ભોગ તેની સાથે વેપારથી જોડાયેલા તમામ દેશોને બનાવે છે. દા.ત. 1992ની વિશ્વવ્યાપી મંદીની શરૂઆત અમેરિકાથી થઈ હતી, પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય વસ્તુ, સેવાઓ અને મૂડીની હેર-ફેર દ્વારા સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપક બની

ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા

વિશ્વમંદીમાં પરિણમી હતી. વર્તમાનમાં પણ 2007 થી અમેરિકા અને યુરોપના દેશોથી શરૂ થયેલી મંદીની આર્થિક કટોકટીની અસર વિશ્વના તેમની સાથે વેપારથી જોડાયેલા તમામ દેશોએ ભોગવવી પડે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર એક દેશમાં ઉદ્ભવેલ કુગાવા કે મંદીની અસ્થિરતા, વિશ્વના બીજા દેશોમાં વહન કરવાનું કામ કરે છે.

ભારતમાં પણ 1991ની નવી આર્થિક નીતિ બાદ વિશ્વ વેપાર વધ્યો છે. પરંતુ વિદેશની હરીફાઈ સામે દેશના નાના અને મધ્યમ કદના એકમો ટકી નહીં શકતા બેકારીનો પ્રશ્ન ઉકેલી શક્યો નથી. ચાઈના, કોરિયા વગેરે દેશોમાંથી થતી આયાતોએ દેશના ઘણા ઉદ્યોગોનું પતન નોતર્યું છે.

વિદેશી વેપારના કદનો સીધો સાદો અર્થ વિદેશી વેપારનું કુલ પ્રમાણ એવો કરી શકાય. વિદેશી વ્યાપારના કદના પરિવર્તનો સમયના બે બિંદુઓ વચ્ચે આયાત અને નિકાસના પ્રમાણમાં થયેલા ફેરફારોનો નિર્દેશ કરવાનું કાર્ય કરે છે. 1991 પછી ભારતની આયાત-નિકાસ અને ખાધના પ્રમાણમાં આવેલ પરિવર્તનો.

વર્ષ	આયાત કરોડ રૂ.માં	નિકાસ કરોડ રૂ.માં	ખાધનું પ્રમાણ કરોડ રૂ.માં
1991-91	43,193	32,558	-10,835
1993-94	73,101	69,751	-3,350
1996-97	1,38,920	1,18,887	-20,103
1996-99	1,78,332	1,39,753	-38,579
2000-01	2,30,873	2,03,571	-27,302
2003-04	3,59,108	2,93,637	-65,741
2006-07	8,40,506	5,71,779	-8,40,506
2007-08	10,12,312	6,55,864	-3,58,448
2008-09	13,74,436	8,40,755	-5,33,680
2009-10	13,63,796	8,45,534	-5,18,202
2010-11	16,05,314	11,57,475	-4,47,840

સરકારના 1991 થી 2009-14ની વિદેશ વેપારનીતિ માં ખૂબ-ખૂબ નિકાસ પ્રોત્સાહનો પૂરા પાડ્યા પછી પણ 1991 થી 2010-11 સુધીના ગાળામાં દેશને સ્વાવલંબન તરફ લઈ જવામાં આયાત-નિકાસ નીતિ સફળ થઈ નથી તેની નોંધ લેવી જરૂરી છે.

વિદેશી વેપારના બંધારણનો સીધો સાદો અર્થ વિદેશી વેપારનું સ્વરૂપ અથવા સંરચના એવો કરી શકાય. વિદેશી વ્યાપારના બંધારણનાં પરિવર્તનો સમયના બે બિંદુઓ વચ્ચે આયાત અને નિકાસના સ્વરૂપ અથવા સંરચનામાં થયેલા ફેરફારોનો નિર્દેશ કરવાનું કાર્ય કરે છે. જો કોઈ એક દેશ ઘણા રાષ્ટ્રો સાથે વિદેશી વેપારથી સંકળાયેલો હોય તો તેનું વિદેશી વેપારનું ફલક ઘણું મોટું બની રહેશે અને તેમાં અસ્થિરતાનો ભય ઓછો રહેશે.

આઝાદી સમયે આપણા વિદેશી વેપારની દિશા મર્યાદિત દેશો સાથે જ સંબંધ ધરાવતી હતી. ગુલામીના સમયમાં આપણા દેશ પર ઈંગ્લેન્ડનું પ્રભુત્વ હતું. આપણો વિદેશી વેપાર ઈંગ્લેન્ડ તથા તેના પ્રભાવ હેઠળના અમેરિકા અને કેનેડા સાથે જ મહદઅંશે સંકળાયેલ હતો અને ફ્રાન્સ, જર્મની, ઈટાલી, જાપાન જેવા અન્ય મૂડીવાદી દેશો અને રશિયા, રૂમાનિયા, પોલાન્ડ, યુગોસ્લાવિયા, ઝેકોસ્લોવેકિયા જેવા સમાજવાદી દેશો સાથેના વેપારી સંબંધો નહિવત્ હતા.

વિદેશી વેપારની દિશાનો આધાર આપણી આયાતો અને નિકાસોની બાબતમાં કોની-કોની સાથે નવા સંબંધો સ્થાપિત કર્યા છે, તેના પર રહેલો છે. વિદેશી વેપારની દિશામાં પરિવર્તનોનો તપાસવા માટે બે બાબતોનો ખાસ અભ્યાસ કરવો જરૂરી બને છે.

- (1) 1991 પછી આયાતોની દિશામાં આવેલાં પરિવર્તનો
- (2) 1991 પછી નિકાસોની દિશામાં આવેલાં પરિવર્તનો

8.4.1 1991 પછી આયોતાની દિશામાં આવેલાં પરિવર્તનો :

નિકાસોની સરખામણીમાં આયાતો વધુ ઝડપથી વધી છે. 1991-92માં ભારતની નિકાસો રાષ્ટ્રીય આવકની 7.3 ટકા હતી તે વધીને 2000-01 માં 9.8 ટકા થઈ છે, જ્યારે આ જ સમયગાળામાં ભારતની આયાતો રાષ્ટ્રીય આવકના 8.3 ટકાથી વધીને 13.0 ટકા થઈ છે. પરિણામે વેપારબાદ વધી છે. 1996-97 થી 2000-01 દરમિયાન વેપારબાદ રાષ્ટ્રીય આવકના 3.1 ટકાથી 4.0 ટકા વચ્ચે રહી છે.

પેટ્રોલિયમ પેદાશોની નિકાસ કરતા દેશોએ પોતાનો ઈજારો સ્થાપિત કરવા માટે પોતાનું સંગઠન સ્થાપિત કર્યું છે. જેને OPEC (ઓપેક) નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ દેશોમાં ઈરાન, ઈરાક, કુવૈત અને સાઉદી અરેબિયાનો સમાવેશ થાય છે. પેટ્રોલિયમ આયાતનું પ્રમાણ 1987-88 માં 13.3% હતું. જે વધીને 2010-11 માં 33.8% નું થઈ ગયું છે આ માટે બે કારણ જવાબદાર છે.

(1) તેલની આંતરરાષ્ટ્રીય કિંમતમાં વધારો થયો.

(2) આપણી તેલની માંગમાં ખૂબ વધારો થયો.

વિકાસશીલ દેશો જેવા કે એશિયા, લેટિન, અમેરિકા અને આફ્રિકાના દેશોમાંથી થતી આયાતોનું પ્રમાણ 1987-88માં 17.3 ટકાનું હતું. તે વધીને 2010-11 માં 32.7 ટકા થયું છે.

આર્થિક સહયોગ વિકાસ સંગઠન (OECD) ના દેશોમાંથી થતી આયોતામાં ઘટાડો થયો છે. 1987-88 માં 60% હતી તે ઘટીને 2010-11 માં 33.3 % થઈ ગઈ છે.

U.S.A પ્રત્યે U.K. માંથી આયાતોનું પ્રમાણ 2010-11 માં 5.3% (U.S.A) અને 2010-11 માં 1.5% (U.K) જેટલું જ થઈ ગયું છે.

પૂર્વીય યુરોપના દેશોમાંથી થતી આયાતોમાં ઘટાડો થયો છે. 1987-88 માં 7.2 ટકા હતું તે ઘટીને 2010-11 માં 1% નું થઈ ગયું છે.

ઓસ્ટ્રેલિયા, જાપાન અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાંથી કરવામાં આવતી આયાતોમાં વધારો થયો છે. 1987-88 માં આ દેશોમાંથી થતી આયાતો ખૂબ જ ઓછી હતી જે 2010-11 માં 11.4% જેટલી થઈ છે.

આઝાદી પછી માત્ર ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા એ બે દેશોમાંથી મોટાભાગની આયાતો થતી હતી, પરંતુ 1991 પછી વિશ્વના અન્ય દેશો સાથેના નવા સંબંધો સ્થાપિત કરીને આયાતની નવી દિશાના દ્વારા ખોલી નાખ્યા છે. જાપાન, પશ્ચિમ જર્મની, ઓસ્ટ્રેલિયા, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ અને OPEC દેશોમાંથી થતી આયાતોમાં સારો એવો વધારો થયો છે.

8.4.2 1991 પછી નિકાસોની દિશામાં આવેલાં પરિવર્તનો :

1991 પછી નિકાસોની દિશામાં અસાધારણ પરિવર્તનો આવ્યાં છે.

પેટ્રોલિયમ પેદાશોના સંગઠનવાળા દેશો (OPEC) માં આપણી નિકાસોમાં વર્ષ 1987-88 માં પ્રમાણ 6.1% જેટલું હતું તે વધીને 2010-11 માં 21.5% થયું છે.

વિકાસશીલ દેશો જેવા કે રશિયા, બ્રિટન, અમેરિકા અને આફ્રિકામાં આપણી નિકાસોનું પ્રમાણ 1987-88 માં 14.2% હતું તે વધીને 41.5% થયું છે.

આર્થિક સહયોગ તેમજ સંગઠન (OECD) દેશોમાં આપણી નિકાસોનું પ્રમાણ 59% હતું તે ઘટીને 2008-09માં 36.9% થઈ ગયું છે આ નિકાસોનો ઘટાડો ખાસ કરીને યુરોપિય સંઘ, ઉત્તર અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, જાપાન અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં થયો છે.

U.S.A માં થતી નિકાસ વર્ષ 2010-11 માં 10.1% હતી જ્યારે U.K. માં થતી નિકાસ વર્ષ 2010-11 માં 2.8% જેટલી થઈ ગઈ છે.

આઝાદીબાદ 1970 ના દાયકામાં પૂર્વીય યુરોપના દેશોમાં થતી નિકાસનું પ્રમાણ ઘણું સાદું હતું. પરંતુ તેમાં કમશ : ઘટાડો થતા વર્ષ 2010-11 માં નિકાસોની ટકાવારી ઘટીને માત્ર 1% જેટલી થઈ ગઈ છે.

ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા

ઓસ્ટ્રેલિયા, જાપાન અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં થતી નિકાસોમાં વર્ષ 2010-11 માં માત્ર 4.3% જેટલી થઈ ગઈ છે.

આઝાદી પછીના પ્રારંભકાળે ભારતમાંથી માત્ર ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા એ બે દેશોમાં જ મોટા ભાગની નિકાસો કરવામાં આવતી હતી, પરંતુ ત્યારબાદ 1951 થી 2010-11 સુધીના સમયગાળામાં પ્રણાલિકાગત દેશોની નિકાસોમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે અને વિશ્વના અન્ય દેશો સાથે જેમકે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, જર્મની, ઈટાલી, ઓસ્ટ્રેલિયા, જાપાન, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, ચીન, હોંગકોંગ, મલેશિયા, સિંગાપોર જેવા અનેક દેશોમાં આપણી નિકાસોમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે.

1991 પછી આયાત અને નિકાસોની દિશામાં આવેલાં પરિવર્તનોને આધારે ભારતના વિદેશ વેપારની દિશામાં પરિવર્તનો આવ્યાં છે. 1991 પછી આવેલાં પરિવર્તનો આર્થિક વિકાસમાં પોષક રહ્યા છે.

8.3 વેપારનીતિ

8.3.1 ભારતની આયાત નિકાસ નીતિ (EXIM)

દેશની આયાતો અને નિકાસો અંગેની નીતિને વ્યાપારનીતિ કહેવામાં આવે છે. દેશના બાહ્ય આર્થિક સંબંધોનું નિયમન કરતાં બધાં પગલાંનો સમાવેશ વ્યાપારનીતિમાં થાય છે. કોઈપણ દેશની વિદેશ વેપારનીતિ તેના આર્થિક વિકાસમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. વિદેશ વેપારનું કદ, તેનું બંધારણ અને તેની દિશા અને તે સાથે તેને માટેની વેપારની શરતોએ રાષ્ટ્રના આર્થિક વિકાસના સ્વરૂપ અને તેના દર ને નક્કી કરવામાં મહત્વની અસર નિપજાવે છે. વિદેશ વેપારને સાચે જ ‘આર્થિક વિકાસના એન્જિન’ (engine of economic growth) તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. અત્રે એ નોંધવું રસપ્રદ થઈ પડશે કે તાજેતરમાં “વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન” વિશ્વના 50 ટોચના નિકાસકારોમાં ભારતને 32 મો ક્રમ અને વિશ્વના ટોચના 40 આયાતકારોમાં ભારતને 29 મો ક્રમ આપ્યો છે.

આપણો મૂળભૂત ઉદ્દેશ ઝડપી આર્થિક વિકાસ સાધીને રાષ્ટ્રને સ્વાવલંબી બનાવવાનો છે તેથી આ પાયાના ઉદ્દેશોને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને સૌપ્રથમ આયાતનીતિના ઉદ્દેશોને નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. ભારતના વિદેશ વેપારમાં આયાતનીતિનું મહત્વ ઉદ્યોગીકરણ, ખેતીનું આધુનિકરણ, જાળવણી લક્ષી જરૂરિયાતો, સામાજિક સેવા અને વપરાશી વસ્તુઓની જરૂરિયાતો સંતોષવાના સંદર્ભમાં રહેલી છે.

ભારતની આયાત નીતિ હંમેશાં ઔદ્યોગિક વિકાસના સાધન તરીકે, વિદેશી હૂંડીયામણના સંરક્ષક તરીકે અને નિકાસ પ્રોત્સાહન સહાયક સ્વરૂપની હોવી જોઈએ.

8.3.1.1 ભારતની આયાત નીતિના હેતુઓ :

(1) વિકાસલક્ષી અને નિભાવ માટેની આયાતો (Developmental and maintenance imports) ની વ્યવસ્થા કરવી જેમ કે મૂડીનાં સાધનો, અદ્યતન યંત્રસામગ્રી, યંત્રોના છૂટા ભાગ, ઉત્પાદક મૂલક વસ્તુઓ, ઔદ્યોગિક કાચોમાલ, ખનિજતેલ અને પેટ્રોલિયમ પેદાશો, ખાતર, ટેકનિકલ કૌશલ્ય અને સેવાઓ વગેરે...

(2) દેશની પ્રાદેશિક અખંડિતતા અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાળવવા માટે સંરક્ષણલક્ષી આયાતોને પણ અગ્રિમતા આપવી.

(3) નિકાસલક્ષી આયાતો માટેનો પ્રબંધ કરવો. આયાતી તત્વ (Import Content) ધરાવતી નિકાસી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને નિકાસ વધારવા માટે તે માટેની આયાતોને પ્રાધાન્ય આપવું.

(4) આંતરિક બજારમાં કે ચીજ-વસ્તુઓની ખરેખર અછત હોય તેવી આયાત માટેની વ્યવસ્થા કરવી જેથી ભાવસપાટી નિયંત્રિત રાખી શકાય. દા.ત. કઠોળ, ખાદ્યતેલ, દાળો વગેરેની તાજેતરમાં વર્ષોમાં થયેલી આયાત આ ઉદ્દેશથી કરવામાં આવી છે.

(5) શક્ય હોય તેટલી વધુ પેદાશોની બાબતમાં સ્વાવલંબન હાંસલ કરવું.

8.3.2 ભારત સરકારની નિકાસ નીતિ :

“નિકાસ દ્વારા વિકાસની કોઈ શક્યતા નથી. વાસ્તવમાં જોઈએ તો ભારતમાં વિકાસ દ્વારા

નિકાસની” વધુ સંભાવના રહેલી છે. વિદેશ વેપારનીતિએ નિકાસ પ્રોત્સાહન અમે આયાત અવેજીકરણ વચ્ચે સંતુલન જાળવવાનું છે.... અલબત્ત સીમાન્ત સ્તરે જોઈએ તો નિકાસ ક્ષેત્રની તરફેણમાં પસંદગી માટેનો કેસ છે...”

8.3.2.1 ભારત સરકારની નિકાસ નીતિના હેતુઓ :

- ◆ નિકાસ માળખાને વૈવિધ્યપૂર્ણ બનાવવું.
- ◆ નિકાસી ચીજ-વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારવા માટે જરૂરી આયાતી માલની સવલતો પૂરી પાડવી.
- ◆ પ્રણાલિકાગત નિકાસી ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારી તેમની નિકાસમાં વધારો કરવો.
- ◆ નિકાસ-વેપારની દિશાનો વ્યાપ વધારવો - જૂનાં બજારો જાળવી રાખવાં તથા નવાં બજારો મેળવવા માટેના પ્રયાસો કરવા.
- ◆ નિકાસ માટેની ચીજ-વસ્તુઓની ગુણવત્તા અને ખર્ચ-માળખામાં સુધારો કરવો.

8.3.2.2 ભારત સરકારે નિકાસ નીતિ અંગે લીધેલાં પગલાં

સરકાર તરફથી વખતો વખત અનેક સમિતિઓ અને અભ્યાસ જૂથો નીમવામાં આવ્યાં અને તેમની ભલામણોને આધારે નિકાસ પ્રોત્સાહન માટે સરકારે વિવિધ પગલાં લીધાં છે.

- ◆ સંસ્થાકીય પગલાં
 - ◆ નાણાકીય અને રાજકોષીય પગલાં
 - ◆ અન્ય પગલાં
- (1) **સંસ્થાકીય પગલાં :** નિકાસ - પ્રોત્સાહન માટે સરકારે વિવિધ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી છે. મુખ્ય સંસ્થાઓ નીચે પ્રમાણે છે :
- (1) નિકાસ - પ્રોત્સાહન સમિતિઓ
 - (2) વિવિધ બોર્ડની સ્થાપના જેમ કે ભારતીય હાથસાળ બોર્ડ, ટીબોર્ડ, કોફી બોર્ડ, રબર, કાથી, રેશમ વગેરેનાં બોર્ડ
 - (3) વિદેશ વેપારખાતું અને બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ
 - (4) ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ફોરેન ટ્રેડ
 - (5) સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન
 - (1) મિનરલ્સ એન્ડ મેટલ્સ ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન
 - (2) એક્સપોર્ટ કેડિટ એન્ડ ગેરંટી કોર્પોરેશન
 - (3) હસ્તકળા એન્ડ હેન્ડલૂમ એક્સપોર્ટ કોર્પોરેશન
 - (4) ઈન્ડિયન મોશન પિક્ચર્સ એક્સપોર્ટ કોર્પોરેશન
 - (6) ટ્રેડ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી
 - (7) નિકાસ તપાસ સમિતિ
 - (8) ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર ટ્રેડ એન્ડ એક્સિઝિબિશન
 - (9) ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર આર્બિટ્રેશન
 - (10) પ્રાદેશિક નિકાસ સલાહકાર સમિતિઓ
 - (11) નિકાસગૃહો

(2) નાણાકીય અને રાજકોષીય પગલાં

(1) **ધિરાણની જોગવાઈ :** નિકાસ ક્ષેત્રને પૂરતું અને સમયસર ધિરાણ મળી રહે તે માટે સરકારે 1982થી નિકાસ - આયાત બેંકની સ્થાપના કરી છે.

આ બેંકે વર્ષ 2011-12માં રૂ. 48,168 કરોડની સહાય મંજૂર કરી હતી જે પૈકીની રૂ. 38,406 કરોડની હવેયાણી કરવામાં આવી હતી.

ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા

(2) રોકડ વળતર તરીકેની સહાય : નિકાસકારોએ તેમના આયાતી ઉપકરણો પર ભરેલા રિબેટને પાત્ર ન હોય તેવા પરોક્ષ કરવેરા, નૂરના ઊંચા દર તથા અન્ય ખર્ચ પેટે રોકડ વળતર આપવાની આ યોજના 1966માં શરૂ કરવામાં આવી હતી, જે 1991માં રૂપિયાના અવમૂલ્યન તથા વિદેશ વેપારના ઉદારીકરણ બાદ આ યોજના રદ કરવામાં આવી છે.

(3) ડ્યુટી - ડ્રોબેક યોજના : આ યોજનામાં નિકાસકારોએ કરેલ આયાતી માલ સામાન કે જેનો ઉપયોગ નિકાસી-ઉત્પાદન માટે થતો હોય તેના પર ચૂકવેલ આયાત જકાત, આબકારી જકાત વગેરે મજરે આપવાનો છે.

(4) સ્થાનિક કાચા માલ પર અપાતી સબસિડી

(5) નિકાસકારોને તેમની વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણીના અમૂક નિશ્ચિત ટકા પોતાની પાસે રાખવાની છુટ

(6) નિકાસકારો માટે પ્રાથમિકતાના ધોરણે જરૂરી આયાતી માલની સગવડ

(7) નિકાસ ચીજ-વસ્તુઓ પર અપાતી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ કરવેરામાં રાહત

(8) નિકાસ ચીજ-વસ્તુઓ માટે રેલ્વે-નુરમાં રાહત તથા અગ્રમિતાના ધોરણે રેલવે વેગનોની ફાળવણી.

(3) અન્ય પગલાં : નિકાસ - પ્રોત્સાહન માટે તાજેતરનાં વર્ષોમાં લેવાયેલાં અન્ય પગલાં નીચે પ્રમાણે છે :

(1) મુક્ત વેપારઝોનની સ્થાપના

(2) વેચાણ કૌશલ્ય અને નિકાસ વસ્તુઓના પેકિંગ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન

(3) આંતરરાષ્ટ્રીય મેળાઓ અને પ્રદર્શનોમાં ભાગ લઈને નવા બજારો મેળવવાના પ્રયાસ કરવા.

(4) નિકાસી વસ્તુઓનું ધોરણ અને ગુણવત્તાની જાળવણી માટે ફરજિયાત ગુણવત્તા નિયંત્રણ અને નિકાસ પૂર્વની તપાસ.

(5) નિકાસ વેપારને લગતી કાર્યવાહી વધુ સરળ અને ઝડપી બનાવવામાં આવે છે.

(6) નિકાસક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠ કામગીરી એવોર્ડ અને મેરિટ સર્ટિફિકેટ આપવાની વ્યવસ્થા.

8.3.3 વિદેશી વેપારનીતિના તાજેતરના પ્રવાહો :

જુલાઈ 1991થી હાથ ધરાયેલા આર્થિક સુધારણાના કાર્યક્રમ બાદ, તાજેતરના ફેરફારો નીચે પ્રમાણે રહ્યા છે :

(1) આયાત નિકાસનું વધતું જતું ઉદારીકરણ : 1991 પહેલાંની ભારતની વિદેશ વેપારનીતિ સહેજ જટીલ અને અટપટી હતી. જુલાઈ 1991 થી શરૂ થયેલ વિદેશ વેપાર સુધારણાના કાર્યક્રમ અન્વયે ઓપન જનરલ લાયસન્સનો વ્યાપ ઉત્તરોત્તર વધારવામાં આવી રહ્યો છે. આયાતોની નકારાત્મક અને નિયંત્રિત યાદીને ટૂંકાવી દેવામાં આવી છે. વિશ્વ વેપાર સંગઠન સાથે થયેલ કરાર મુજબ એપ્રિલ 1997 થી છ વર્ષના ગાળામાં 2,714 જેટલી વસ્તુઓ પરની આયાતો પરનાં તમામ નિયંત્રણો અને અંકુશો ઉઠાવી લેવા ભારત સહમત થયું હતું

(2) આયાતો અને નિકાસનું ડિકેનેલાઈઝેશન : જાહેરક્ષેત્રની સંસ્થાઓ જેવી કે સ્ટેટ ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન, મિનરલ્સ એન્ડ મેટલ્સ ટ્રેડિંગ કોર્પોરેશન વગેરે દ્વારા ઘણી મોટી સંખ્યામાં ચીજ-વસ્તુઓની આયાત - નિકાસ થતી હતી. તાજેતરમાં અર્થતંત્રને વધુને વધુ વિભાગો ખાનગી ક્ષેત્ર માટે ખુલ્લા કરવામાં આવ્યા છે.

(3) જકાત માળખાનું તાર્કિકીકરણ : ચેલૈયા સમિતિની ભલામણો (જાન્યુઆરી 1993) ને અનુલક્ષીને સરકારે આયાત - જકાત દરમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો કર્યો છે. આયાત - જકાતને મહત્તમ દર જે 1993-94 સુધી 110 ટકા હતો તે હાલમાં ઘટાડીને 40 ટકાથી પણ નીચે લઈ જવામાં આવ્યો છે.

(4) તાજેતરના સમયમાં આયાતો પરની જકાતમાં 15 ટકા અને 25 ટકા એમ બે સ્તરે અમૂક રાહતો ને આધીન રહીને રાહત આપવામાં આવે છે.

- (5) નિકાસલક્ષી એકમો તથા નિકાસ પ્રોસેસિંગ ઝોનોને તેમની વધુ સગવડો આપવામાં આવે છે.
- (6) સેવાક્ષેત્રની નિકાસો માટે પણ પ્રોત્સાહનની જાહેરાત કરવામાં આવી છે.
- (7) મૂડી-મુલક વસ્તુઓ માટેની નિકાસ પ્રોત્સાહન યોજનાનું પુનર્ગઠન કરી તેને વધુ ઉદાર અને સફળ બનાવાઈ છે.
- (8) આયાતો પરનાં તમામ સંખ્યાત્મક નિયંત્રણો (quantitative restrictions) દૂર કરવામાં આવ્યાં છે. આયાતી ચીજ-વસ્તુઓનું ઘોડાપૂર રોકવા માટે તથા દેશના ઉદ્યોગોના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે
 - (i) વહેલી ચેતવણીની પદ્ધતિ (early warning systems) અપનાવવામાં આવશે.
 - (ii) 300 જેટલી સંવેદનશીલ વસ્તુઓની આયાત પર નજર રાખવા માટે એક સ્ટેન્ડિંગ ગૃપની રચના કરવામાં આવી છે.
સંવેદનશીલ વસ્તુઓ જેવી કે મોટરકાર, જીપગાડીઓ, ફળો, શાકભાજી, ચા, કોફી, ડેરી-પેદાશો, રમકડાં, પેન્સિલો, ફાઉન્ટેનપેન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આવી વસ્તુઓની આયાતોમાં ઉછાળો આવતાં તેમના પર આયાત-જકાત વધારવામાં આવશે અથવા સુરક્ષાનાં પગલાં લેવાશે.
 - (iii) ગ્રામ્ય અર્થતંત્રની નિકાસો વધારવા માટે કૃષિવિષયક આર્થિક ઝોન (Agricultural Expeort Zone) ની રચના કરવામાં આવી છે.
 - (iv) મેન્યુફેક્ચરીંગ વસ્તુઓની નિકાસોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સ્પેશિયલ આર્થિક ઝોન (Special Economic Zone) ની રચના કરાઈ છે.
 - (v) આયાત - નિકાસની કાર્યવિધિને ઉત્તરોત્તર સરળ બનાવવામાં આવી છે.

8.3.4 2009-14 ની વિદેશ વેપારનીતિ :

આપણે 2009-14 ની વિદેશ વેપારનીતિની ચર્ચા કરીશું.

- ◆ વિદેશ વેપારનીતિમાં સાતત્ય અને સ્થિરતા જાળવવી.
- ◆ નિકાસલક્ષી એકમોને આવક વેરામાં 100 ટકાની મુક્તિ
- ◆ વિદેશ વેપાર નીતિમાં સ્થિરતા જાળવવા માટે ડ્યુટી એન્ટાઈટલમેન્ટ પાસ બુક સ્કીમ (Duty Entitlement Pass Book Scheme) ચાલુ રહેશે.
- ◆ નિકાસકારોને બેન્ક તરફથી ડોલરમાં ધિરાણ આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.
- ◆ નિકાસકારોના પ્રશ્નો માટે ઈન્ટરમિનિસ્ટરિયલ ગ્રુપ (Inter Ministerial Group) ની રચના કરવામાં આવી છે.
- ◆ કેપિટલ ગુડ્સ ક્ષેત્રને આયાત - જકાતમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી છે.
- ◆ કૃષિક્ષેત્રની નિકાસોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે 'સિંગલ વિન્ડો સિસ્ટમ' અપનાવવામાં આવી છે.
- ◆ ભારતને હીરાના વ્યાપારનું આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર બનાવવા માટે ડાયમંડ બુર્સસ, (Diamond Bourses) ની સ્થાપના કરવામાં આવશે. હાલમાં મુંબઈ ખાતે 2,500 ઓફિસો ધરાવતું એકમાત્ર ડાયમંડ બુર્સ આવેલું છે.
- ◆ વણ વેંચાયેલા (Unsold) ચામડા પરની 50 ટકાની નિકાસ-જકાત સાથે તેને ફરી નિકાસ કરવાની મંજૂરી અપાશે.
- ◆ ચાની નિકાસ માટે લઘુત્તમ મૂલ્ય વધારો (Minimum Value addition) 100 ટકાથી ઘટાડીને 50 ટકા જેટલો કરવામાં આવ્યો છે.
- ◆ ચાની નિકાસો 'વિશેષ કૃષિ અને ગ્રામોદ્યોગ યોજના' હેઠળ મળતા લાભને પાત્ર ઠરશે.

ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા

- ◆ હસ્તકળા ક્ષેત્ર માટે શ્રેષ્ઠ શહેરો/નગરો (Towns of Excellence) તરીકે જયપુર, શ્રીનગર અને અનંતનાગને માન્યતા અપાઈ છે. ચામડાંની પેદાશો માટે કાનપુર, દેવાસ અને ચેમ્બુર તેમજ હોર્ટિકલ્ચર માટે મલિહાબાદને માન્યતા આપવામાં આવી છે.
- ◆ ફામસિકટર માટે નિકાસ જવાબદારી માટેની સમયમર્યાદા 6 માસથી વધારીને 36 માસની કરવામાં આવી છે.
- ◆ ટેકનોલોજી ઊર્ધ્વાકરણ યોજના હેઠળ એન્જિનિયરિંગ અને ઈલેક્ટ્રોનિક્સ પેદાશો, બેઝિક કેમિકલ્સ, પ્લાસ્ટિક, ફામસ્યુટિકલ્સ, હસ્તકલા અને ચામડાંની પેદાશો વગેરેની નિકાસ શૂન્ય જકાતે કરી શકાશે.
- ◆ દેશનાં આઠ જેટલાં બંદરોએ 24 કલાક કસ્ટમ કિલયરન્સ.
- ◆ વિદેશ ચલણ પર બેન્ક ચાર્જમાં ઘટાડો
- ◆ રાહત દરે લોનની સવલત
- ◆ દિલ્હી આંતરરાષ્ટ્રીય વિમાન મથક પર એક્સપ્રેસ કાર્ગો અને કુરીયર શિપમેન્ટના સ્કીનીંગ ચાર્જમાં ઘટાડો.

વિદેશવેપારના ક્ષેત્રે તાજેતરના વર્ષોમાં હાથ ધરાયેલા નીતિવિષયક સુધારા ભારતીય અર્થતંત્રને વૈશ્વિક અર્થતંત્ર સાથે સાંકળી લેવાની દિશામાં એક મહત્વનું ડગ છે.

8.3.4.1 વિદેશ વેપારનીતિનું ટીકાત્મક મૂલ્યાંકન :

જુલાઈ 1991 થી અને ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં વિદેશ વેપારના ક્ષેત્રે જે નીતિ વિષયક પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે, તેના પરિણામે ભારતીય અને વિદેશી હૂંડિયામણની પરિસ્થિતિમાં તાજેતરનાં વર્ષોમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયેલ જણાય છે. 1990-91માં વિદેશી હૂંડિયામણની અનામત જે કેવળ રૂ. 4,388 કરોડ જેટલી હતી, તે 1991-92 માં વધીને રૂ. 14,578 કરોડ, 1992-93 માં વધીને રૂ. 20,140 કરોડ અને માર્ચ 2013ના અંતે તે વધીને રૂ. 15,90,100 કરોડ જેટલી થઈ હતી.

આપણા પાયાનો પ્રશ્ન લેણદેણની તુલાને સમતુલિત કરવાનો છે. પરંતુ આપણે નિકાસ વધારવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા પછી પણ આપણી નિકાસો આયાતો સાથે તાલ મિલાવવામાં આજ સુધી સફળ થઈ નથી.

વિશ્વ બજારમાં નિકાસોમાં ટકી રહેવા માટે આપણી કિંમતો નીચી હોવી જોઈએ અને માલની ગુણવત્તા ઊંચી હોવી જોઈએ. પરંતુ મહદ્અંશે આપણી નિકાસોનું ઉત્પાદન ખર્ચ ઊંચું આવે છે અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ આપણો માલ નબળો પડે છે. તેથી વિશ્વબજારમાં પ્રતિસ્પર્ધાત્મક ક્ષમતામાં આપણે ઊણા ઊતર્યા છીએ તે આપણી નબળાઈ છે.

આપણી વસ્તુઓને વિશ્વબજારમાં પૂરતું માર્કેટ મળી રહે તે માટે તેનું વિજ્ઞાપન અને પ્રચાર ખૂબ જ કરવો જોઈએ, પરંતુ વિશ્વના વિકસિત દેશો અન્ય દેશોમાં પોતાની વસ્તુઓની નિકાસોને ઘુસાડવા માટે જેટલા પ્રમાણમાં પ્રચાર-પ્રસારનો સહારો લે છે. તેની તુલનાએ આપણે આજ બાબતમાં ખૂબ પાછળ છીએ.

તાજેતરના વર્ષોમાં ભારતની લેણ-દેણની તુલા અને વિદેશી હૂંડિયામણની સ્થિતિ એકંદરે સંતોષકારક છે. પરંતુ તેમ છતાં એ હકીકત પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી પડે કે વિદેશી હૂંડિયામણની અનામતોમાં તાજેતરનાં વર્ષોમાં થયેલાં વધારો નિકાસ વૃદ્ધિના પરિણામ કરતાં વિદેશોમાંથી મેળવેલ ઋણ (ધિરાણ) અને મૂડીરોકાણને તથા વિદેશોમાં રહેતા બિન-નિવાસી ભારતીયોએ મોકલેલ આંતરિક રવાનગીઓ (inward remittance) ને વધુ આભારી છે. વિદેશી ઋણ પરની વ્યાજ અને હયતાની પરત ચૂકવણી તથા વિદેશી રોકાણ પર રોયલ્ટી અને ડિવિડન્ડ ની ચૂકવણીને લીધે આપણી હૂંડિયામણની અનામતો પર દબાણ આવવાનો સંભવ છે. જેની અસર લેણદેણની તુલા પર પડયા વિના રહેશે નહિ. આંતરિક રવાનગીઓ પર પણ વધુ પડતો મદાર રાખવો ઈચ્છનીય અને સલાહભર્યું નથી કારણ કે તે 'સુખમાં સાથી મિત્રો' (Fair Weather friends) જેવા છે.

આ નાણાં પણ એક પ્રકારનું દેવું જ છે. લેણદેણની તુલાની ચાલુ ખાતાની ખાધ ન્યુતત્તમ સ્તરે રહેવા પામે તે માટે નિકાસો દ્રશ્ય અને અદ્રશ્ય એમ બંને ને પ્રોત્સાહન આપવા માટેની એક સુનિશ્ચિત અને આક્રમક વ્યૂહરચના સવિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

8.4 ભારતની વેપારતુલા અને લેણદેણની તુલા (Deficit in BOP) ખાધનાં કારણો :

જ્યારે એક દેશ બીજા દેશ સાથે વસ્તુઓ અને સેવાઓનું આયાત-નિકાસ દ્વારા આદાનપ્રદાન કરે છે. ત્યારે તેને વિદેશી વેપાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વિદેશી વેપારમાં પરસ્પર વસ્તુઓ અને સેવાઓની લેતીદેતી કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ વસ્તુઓની લેતી-દેતીમાં ક્યારેક કોઈ એક દેશની આયાતો તેની નિકાસો કરતાં વધી જાય છે તો ક્યારેક નિકાસો તેની આયાતો કરતા વધી જાય છે. આમ, આયાત-નિકાસની વધઘટ અનુસાર એક દેશે બીજા દેશ પાસેથી કેટલીક રકમ લેવાની નીકળે છે. તો કેટલીકવાર એક દેશે બીજા દેશને કેટલીક રકમ દેવાની નીકળે છે.

વિદેશી વેપારમાં આયાત-નિકાસના તફાવતને કારણે એકબીજા દેશોએ અરસપરસ નાણાકીય મૂલ્યના સંદર્ભમાં જે કંઈ દેવા-લેવાનું નીકળે છે, તેના હિસાબોને માટે બે પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(1) વ્યાપારતુલા અને

(2) લેણ-દેણની તુલા

“જો ભારત આર્થિક વિકાસના દરને ઝડપી બનાવવા માંગતું હોય તો તેણે ઉદાર આર્થિક નીતિ અપનાવવી જોઈએ. લેણ-દેણની તુલામાં સમતુલન લાવવા માટે માત્રાત્મક પ્રતિબંધો અથવા જકાતોનો સહારો ન લેતાં - વિનિમય દરનો સહારો લેવો જોઈએ.” - બિમલ જલાન

(India's Economic Crisis The Way Ahead).

“કોઈ એક દેશની લેણદેણની તુલાએ તેના રહેવાસીઓ અને દુનિયાના બાકીના દેશોના રહેવાસીઓ વચ્ચે એક ચોક્કસ સમય દરમિયાન સાધારણ રીતે એક વર્ષમાં થયેલ તમામ આર્થિક લેવડ દેવડનો વ્યવસ્થિત હિસાબ છે.” - વોલ્ટર કોઝ

આપણે ભારતની તુલાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. લેણ-દેણની તુલાને બરાબર સમજવા માટે વેપારતુલાનો અર્થ અને લેણદેણની તુલાનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવો જરૂરી છે.

8.4.1 વેપારતુલાનો અર્થ :

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની સાથે વિશ્વના દેશો સમક્ષ વેપારતુલા અને લેણ દેણની તુલાના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. વેપારતુલામાં માત્ર ભૌતિક (દ્રશ્ય) વસ્તુના આયાત અને નિકાસ મૂલ્યને ધ્યાનમાં લેવાય છે. તેથી કોઈપણ દેશની વેપારતુલાની અનુકૂળતા કે પ્રતિકુળ દેશની આર્થિક સ્થિતિનું સંપૂર્ણ ચિત્ર રજૂ કરતી નથી. વેપારતુલાનો અર્થ સંકુચિત છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના તુલનાત્મક ખર્ચના સિધ્ધાંત (Comparative Cost theory of international trade) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બે દેશો વચ્ચે માત્ર મૂર્ત એટલે કે દ્રશ્ય સ્થૂળ વસ્તુઓનો જ વેપાર કરવામાં આવે છે. દ્રશ્ય વસ્તુઓ જેવી કે અનાજ, કાપડ, યંત્રો, દવાઓ, રસાયણો વિ.ની આયાત - નિકાસને પરિણામે જે ચૂકવણીનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે તેને માટે વ્યવસ્થિત હિસાબ તૈયાર કરવો પડે છે. આ પ્રકારની વ્યવસ્થામાંથી વ્યાપારતુલા (Balance of Trade) ના ખ્યાલનો જન્મ થયો છે.

“કોઈ એક વર્ષના ગાળા દરમિયાન કોઈ એક દેશની દ્રશ્ય વસ્તુઓની કુલ આયાત-નિકાસને કારણે કરવામાં આવતી નાણાકીય લેવડ-દેવડના હિસાબને દેશની વેપારતુલા કહેવાય છે.”

વેપારતુલામાં અદ્રશ્ય કે અભૌતિક સેવાઓની દેશ દ્વારા કરવામાં આવતી આયાત-નિકાસ ગણતરીમાં લેવાતી નથી. વેપારતુલામાં સમાવિષ્ટ ભૌતિક કે દ્રશ્ય વસ્તુની આયાત-નિકાસની નોંધ કસ્ટમ પત્રકમાં કરવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે દ્રશ્ય આયાત-નિકાસનું નાણાકીય મૂલ્ય હંમેશા એક સરખું હોતું નથી. પરંતુ તેમાં વધઘટ જોવા મળે છે. તેથી વ્યાપારતુલાના સ્વરૂપને આધારે તેના ત્રણ પ્રકારો પાડવામાં આવે છે.

ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા

- (1) સમતોલ વ્યાપાર તુલા
- (2) પ્રતિકૂળ વ્યાપાર તુલા
- (3) સાનુકૂળ વ્યાપાર તુલા

8.4.1.1 વેપારતુલાના પ્રકારો :

(1) **સમતોલ વ્યાપાર તુલા :** જ્યારે કોઈ એક દેશની દૈનિક વસ્તુઓની નિકાસનું નાણાકીય મૂલ્ય અને દૈનિક વસ્તુઓની આયાતનું નાણાકીય મૂલ્ય એકસરખું થતું હોય ત્યારે તેને સમતોલ વ્યાપારતુલા કહેવામાં આવે છે.

(2) **પ્રતિકૂળ વ્યાપાર તુલા :** જ્યારે કોઈ એક દેશની દૈનિક વસ્તુઓની નિકાસોના નાણાકીય મૂલ્ય કરતા દૈનિક વસ્તુઓની આયાતોનું નાણાકીય મૂલ્ય વધી જતું હોય ત્યારે તેને પ્રતિકૂળ વ્યાપાર તુલા કહેવામાં આવે છે.

(3) **સાનુકૂળ વ્યાપારતુલા :** જ્યારે કોઈ એક દેશની દૈનિક વસ્તુઓની નિકાસોનું નાણાકીય મૂલ્ય દૈનિક વસ્તુઓની આયાતોના મૂલ્ય કરતાં વધી જતું હોય ત્યારે તેને સાનુકૂળ વ્યાપારતુલા કહેવામાં આવે છે.

વેપારતુલામાં કોઈ પેટા ખાતાં હોતાં નથી કારણ કે તેમાં માત્ર દૈનિક વસ્તુની આયાત અને નિકાસનો જ સમાવેશ થાય છે.

કોઈપણ દેશની વેપારતુલાની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા દેશની આર્થિક સ્થિતિનું સંપૂર્ણ ચિત્ર રજૂ કરી શકતું નથી. આયાતો અને નિકાસો પ્રવાહ (Flow) છે તે સતત ચાલુ રહે છે. તેથી તેનો ચોક્કસ હિસાબ મેળવી શકાય તે માટે સામાન્ય રીતે એક વર્ષને અનુલક્ષીને લેણદેણતુલા તૈયાર કરવામાં આવે છે. જો કે લેણદેણ તુલાની પરિસ્થિતિનો સામયિક (Periodic) ચિતાર મેળવવા માટે ત્રિમાસિક, છ માસિક, નવ માસિક વગેરે રીતે હિસાબો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

વેપારતુલામાં આયાતી ખર્ચ અને નિકાસ કમાણીનો હિસાબ દ્વિનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ અનુસાર રાખવામાં આવે છે. તેથી લેણદેણતુલાને જમા અને ઉધાર બે બાજુઓ હોય છે. હિસાબી દૃષ્ટિએ આ બંને બાજુઓ હંમેશાં એકસરખી થાય છે. તેથી હિસાબી દૃષ્ટિએ લેણદેણતુલા હંમેશાં સમતુલામાં હોય છે.

8.4.2 લેણદેણની તુલાનો અર્થ :

વ્યક્તિ કે પેઢીને જેમ લેવડ-દેવડનું સરવૈયું હોય છે તેમ સમગ્ર દેશને પણ લેવડ-દેવડનું સરવૈયું હોય છે. આ પ્રકારના આંતરરાષ્ટ્રીય લેવડ-દેવડના સરવૈયાને આંતરરાષ્ટ્રીય લેણદેણની તુલા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આર્થિક લેવડ-દેવડ માં વિનિમય મૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓ, સેવાઓ કે અકસ્માતોનો સમાવેશ થાય છે. દેશ-વિદેશ વચ્ચે સ્વીકારાતી ભેટોનો પણ આર્થિક લેવડ-દેવડમાં સમાવેશ થાય છે.

લેણદેણની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે :

“કોઈપણ દેશના નાગરિકોને અન્ય દેશોના નાગરિક દ્વારા નિશ્ચિત સમય દરમિયાન પ્રાપ્ત થતી આવક અને કરવી પડતી ચૂકવણીઓની વિગતવાર નોંધ એટલે ‘લેણ દેણ તુલા’

“એક આર્થિક એકમ (દેશ) નો દુનિયાના અન્ય ભાગો સાથે થતા બધા જ વ્યવહારો (transactions) નો સંપૂર્ણ હિસાબ એટલે લેણદેણ તુલા ”

આ વ્યાખ્યાઓ પરથી એ હકીકત સ્પષ્ટ બને છે કે વ્યાપારતુલામાં માત્ર દૈનિક વસ્તુઓની આયાત-નિકાસને જ ગણતરીમાં લેવામાં આવે છે. તેનો ખ્યાલ અતિસંકુચિત અને વિદેશી વેપારના અધૂરા ચિત્રને રજૂ કરે છે. લેણદેણની તુલાના કેટલાંક લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) લેણદેણની તુલાએ દૈનિક અને અદૈનિક વસ્તુઓની આયાત નિકાસનો હિસાબ રજૂ કરે છે.
- (2) લેણદેણની તુલામાં રજૂ કરવામાં આવતો હિસાબ એક વર્ષની મુદતનો હોય છે.
- (3) લેણદેણની તુલામાં લખવામાં આવતો હિસાબ સ્થાનિક ચલણમાં ગણવામાં આવે છે.

પરંતુ નિકાસને પરિણામે થતી આવક અને આયાતને પરિણામે કરવી પડતી ચૂકવણી હંમેશા વિદેશી ચલણમાં થતી હોય છે.

(4) લેણદેણની તુલા એ કોઈ એક દેશ અને દુનિયાના બાકીના દેશો વચ્ચે થતી તમામ પ્રકારની લેવડ દેવડનો હિસાબ છે. તેથી તે વ્યાપક અને પૂર્ણ ખ્યાલ છે.

(5) લેણદેણની તુલા ચાલુખાંતુ અને મૂડીખાંતુ એમ બે વિભાગમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે.

(6) લેણદેણની તુલા દેશના આર્થિક જીવનના વિભિન્ન પાસાંઓ પર પ્રકાશ ફેંકે છે. આથી તેના દ્વારા આપણને દેશની આર્થિક સ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આવી શકે છે.

(7) લેણદેણની તુલા હંમેશા સમતુલામાં હોય છે. જો કે આ સમતુલા માત્ર હિસાબી સમતુલા હોય છે. વાસ્તવિક સમતુલા હોતી નથી.

(8) આંતરરાષ્ટ્રીય લેવડદેવડમાં વસ્તુ કે સેવાની આંતરરાષ્ટ્રીય હેરફેર અનિવાર્ય નથી.

(9) નાગરિકોમાં વ્યક્તિઓ ઉપરાંત સંસ્થાઓ, પેઢીઓ અને સરકારનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ વિશ્વબેંક, I.M.F (ઈન્ટરનેશનલ મોનીટરી ફંડ) જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં કામ કરતી વ્યક્તિઓ તમામ દેશો માટે વિદેશી નાગરિકો ગણાય છે.

(10) દેશની લેણદેણની તુલાના ચાલુ ખાતામાં ખાધ કે પુરાંત હોય તો મૂડીખાતા અને છેવટે અનામત ખાતાના વ્યવહારો દ્વારા તે પૂરવામાં આવે છે.

કોઈપણ દેશની લેણદેણની તુલાની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા દેશની આર્થિક સ્થિતિનું સંપૂર્ણ, સ્પષ્ટ અને વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરે છે. કારણ કે તેમાં તમામ પ્રકારની આંતરરાષ્ટ્રીય ચૂકવણીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. લેણદેણની તુલા પરથી દેશની આર્થિક સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવી શકે છે. કોઈપણ દેશની લેણદેણની તુલામાં મૂળભૂત અસમતુલા હોય તો તેના સમાયોજન માટે યોગ્ય નીતિવિષયક પગલાં લેવા જરૂરી છે.

8.4.3 ભારતની લેણદેણની તુલાની ખાધ :

(Deficit in Balance of Payment) અથવા અસમતુલા :

હિસાબી દૃષ્ટિએ લેણદેણની તુલા હંમેશા સમતોલ હોય છે. ચાલુખાતુ, મૂડીખાતુ અને અનામત ખાતુ આ ત્રણે ખાતાની આવકોનો સરવાળો હંમેશા જાવકોના સરવાળા બરાબર હોય છે.

$B =$ લેણદેણની તુલા

$R_i =$ વિદેશીઓ તરફથી મળતી આવક

$P_i =$ વિદેશીઓને થતી ચૂકવણીઓ

$B = R_i - P_i$

જો $B = R_i - P_i = 0$ હોય તો લેણદેણની તુલા સમતોલ હોય છે.

જો $B = R_i - P_i = 0$ થી વધુ કે ધન હોય તો ચૂકવણીઓની સરખામણીમાં આવક વધુ હોય છે. તેથી લેણદેણની તુલા ‘પુરાંત’ દર્શાવે છે. અને તે અનુકૂળ (Favourable) કહેવાય છે.

જો $B = R_i - P_i =$ શૂન્ય થી ઓછી કે ઋણ હોય તો આવકની સરખામણીમાં ચૂકવણીઓ વધુ હોય છે અને તેથી લેણદેણની તુલા ‘ખાધ’ દર્શાવે છે અને તે પ્રતિકૂળ (Unfavourable) કહેવાય છે.

8.4.3.1 લેણદેણની તુલાના પ્રકાર :

વાસ્તવમાં ચાલુ ખાતાની લેણદેણની તુલા ત્રણ પ્રકારની જોવા મળે છે :

(1) પુરાંતવાળી લેણદેણની તુલા

(2) સમતુલિત લેણદેણની તુલા અને

(3) ખાધવાળી લેણદેણની તુલા

(1) **પુરાંતવાળી લેણદેણની તુલા :** જો દેશની સ્વાયત્ત વિગતોની આવક, તેની જાવક કરતાં વધુ હોય તો પુરાંતવાળી લેણદેણની તુલા કહેવાય. જ્યારે ચાલુખાતાની અને મૂડીખાતાની સંયુક્ત કુલ આવકો ચાલુખાતાની અને મૂડી ખાતાની સંયુક્ત કુલ ચૂકવણીઓ કરતાં વધારે હોય ત્યારે તેને પુરાંતવાળી લેણદેણની તુલા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લેણદેણની તુલાની આ સ્થિતિને વિદેશી વેપારની આદર્શ સ્થિતિ ગણવામાં આવે છે.

ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા

(2) **સમતુલિત લેણદેણની તુલા :** જો દેશની સ્વાયત્ત વિગતોની આવક જાવક સરખી હોય તો સમતોલ લેણદેણની તુલા ગણાય. ચાલુ ખાતાની અને મૂડીખાતાની સંયુક્ત કુલ આવકો તેમજ ચાલુ ખાતાની અને મૂડીખાતાની સંયુક્ત કુલ ચૂકવણીઓ બંને સરખા હોય ત્યારે તેને સમતુલિત લેણદેણની તુલા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લેણદેણની તુલાની આ સ્થિતિ દેશના વિદેશી વેપારની મધ્યમકક્ષાની સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે.

(3) **ખાધવાળી લેણદેણની તુલા :** જો દેશની સ્વાયત્ત વિગતોની આવક, તેની જાવક કરતાં ઓછી હોય તો ખાધવાળી અથવા પ્રતિકૂળ લેણદેણની તુલા કહેવાય. જ્યારે ચાલુખાતાની અને મૂડીખાતાની સંયુક્ત કુલ આવકો કરતા ચાલુ ખાતાની અને મૂડીખાતાની સંયુક્ત કુલ ચૂકવણીઓનું પ્રમાણ વધારે હોય ત્યારે તેને ખાધવાળી લેણદેણની તુલા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લેણદેણની તુલાની આ ખાધવાળી સ્થિતિ વિદેશી વેપારની નબળી સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે.

1951 થી માંડીને 2009-10 સુધીમાં અપવાદરૂપ વર્ષોને બાદ કરતાં ચાલુખાતાની લેણદેણની તુલાની ખાધમાં સતત વધારો થયો છે. તેથી પ્રથમ યોજનાની ખાધ રૂ. 42 કરોડ હતી જે આજે અગિયારમી યોજનામાં 2009-10 માં 1,80,626 કરોડ ની થઈ છે. આમ, આપણા વિદેશી વેપારમાં જરૂર એવો વધારો થયો છે. પરંતુ તે સાથે અદૃશ્ય પુરાંતોની મદદ પછી પણ આયાત અને નિકાસ વચ્ચેનું સમતુલન સ્થાપિત થવું જોઈએ તે સ્થાપિત કરવામાં આજસુધી સફળતા મળી નથી. અર્થાત આપણી આયાતો હંમેશાં નિકાસો કરતાં વધુ રહેવા પામી છે અને આ ખાધને પૂરવામાં આપણી અદૃશ્ય પુરાંતો પણ ટૂંકી પૂરવાર થઈ છે. આ પ્રતિકૂળ લેણની તુલા એ આપણા આર્થિક વિકાસની નબળાઈનું પ્રતીક છે. આપણે નક્કર આર્થિક વિકાસ દ્વારા રાષ્ટ્રને ઝડપથી સમૃદ્ધ કરીને 21મી સદીના બે દસકાને અંતે વિકસિત રાષ્ટ્રોની હરોળમાં મૂકવા માંગતા હોઈએ તો એક બાજુએ આપણા આયાત નિકાસના ફાંસલાને કાપવો પડશે અને તે માટે આયાતોને વિવેકપૂર્ણ સંયમ મુક્ત બનાવવી પડશે અને નિકાસોને નક્કર પ્રોત્સાહનો પૂરા પાડીને ઉત્પાદકોમાં “નિકાસ વધારો અગર નાશ પામો”ની ભાવનાનું ઉદ્દીપન કરવું પડશે તો બીજી બાજુએ વિદેશી પર્યટન, પરિવહન વીમો અને સોફ્ટવેર સ્કીલ જેવી અદૃશ્ય નિકાસોના વધારા દ્વારા વધુમાં વધુ વિદેશી હુંડિયામણની કમાણી કરીને આપણી અદૃશ્ય પુરાંતોમાં ખૂબ ઝડપથી સાતત્યયુક્ત વધારો પેદા કરવો પડશે. આમ થશે ત્યારે જ આપણી વિદેશી વેપારની ચાલુ ખાતાની લેણદેણની તુલા કે જે અત્યાર સુધી પ્રતિકૂળ (ખાધવાળી) રહી છે તેને સાનુકુળ (પુરાંતવાળી) બનાવી શકીશું અને એ ત્યારે શક્ય બનશે કે જ્યારે આ રાષ્ટ્રને વિકાસ સાધતા દેશમાંથી વિકસિત દેશમાં પરિવર્તિત કરવાનું આપણું વર્ષો જૂનું સ્વપ્ન સાકાર કરી શકીશું.

લેણ દેણની તુલા

આવક (જમા)	જાવક (ઉધાર)
(1) વસ્તુ અને સેવાની નિકાસ :	વસ્તુ અને સેવાની આયાત :
(2) દેશમાં વિદેશોએ કરેલું લાંબાગાળાનું રોકાણ	વિદેશોમાં આ દેશોએ કરેલું લાંબાગાળાનું રોકાણ
(3) વિદેશમાંથી આવતું ટૂંકાગાળાનું નાણાકીય ભંડોળ	વિદેશોમાં જતું ટૂંકાગાળાનું નાણાકીય ભંડોળ
(4) સોનાનું વેચાણ	સોનાની ખરીદી
(5) વિદેશમાંથી આ દેશને મળતી ભેંટ, વળતર, યુધ્ધ દંડ કે ગ્રાંટ જેવી એકપક્ષીય આવક	આ દેશે બીજા દેશને ભેટ, વળતર, ગ્રાંટ કે યુધ્ધ દંડ પેટે એકપક્ષીય ચૂકવેલી રકમ
(6) આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંભંડોળમાંથી કરેલ ઉપાડ	આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંભંડોળમાં ચૂકવેલ રકમ
(7) ભૂલચૂક	ભૂલચૂક

આ ઉપરાંત વધઘટ અને અનામતમાં ફેરફારની વિગત પણ અંતમાં દર્શાવાય છે. લેણદેણની તુલાની બંને બાજુનો સરવાળો હંમેશા એક સરખો આવે છે.

8.4.4 લેણદેણની અસમતુલાનાં કારણો :

લેણદેણની તુલામાં સ્વાયત વિદેશી આવકોની સરખામણીમાં સ્વાયત વિદેશી ચૂકવણીઓ વધુ હોય તો બંનેના તફાવતને 'લેણદેણની તુલાની ખાધ' કહેવામાં આવે છે. લાંબા સમય સુધી કોઈ એક દેશની લેણદેણની તુલાની અસમતુલા પુરાંત સ્વરૂપે હોય તો પણ ઈચ્છનીય નથી. કારણ કે કોઈ એક દેશની લેણદેણની તુલાની પુરાંત અન્ય કોઈ દેશની લેણદેણની તુલાની ખાધનો નિર્દેશ કરે છે.

લેણદેણતુલા ખાધયુક્ત (deficit) અમસતોલ (Unbalanced) કે પ્રતિકૂળ (Unfavourable) છે તેમ કહેવામાં આવે છે આવી ખાધ શા માટે ઉદ્ભવે છે તે માટે એક કે એકથી વધુ કારણો જવાબદાર હોઈ શકે છે. આ સમતુલા માટે જવાબદાર કારણો નીચે મુજબ ગણાવી શકાય :

(1) **ભાવસપાટી અને આવક :** સપાટીના સાપેક્ષ ફેરફારો લેણદેણ તુલામાં ખાધ સર્જી શકે છે. જો અન્ય દેશોમાં મંદી હોય તો ત્યાં ભાવસપાટી સાપેક્ષ રીતે ઓછી રહેશે, મંદીને લીધે તે દેશના લોકોની આવક પણ ઘટી ગઈ હશે, તેથી આવા દેશમાં થતી દેશની નિકાસો ઘટી જશે, જે લેણદેણ તુલાને પ્રતિકૂળ બનાવશે. ત્યાંના નાગરિકોને પોતાની વસ્તુઓ કરતાં આયાતી વસ્તુઓ સસ્તી જણાશે, એટલે આયાતી વસ્તુઓની માંગ વધશે. વળી, કુગાવામાં લોકોની આવક વધતી હોવાને લીધે પણ આયાત વસ્તુઓની માંગ વધશે. આમ, આયાતો વધવાથી લેણદેણતુલામાં ખાધ પેદા થશે.

(2) **ઉત્પાદન ખર્ચ :** ઉત્પાદન ખર્ચ ભાવસપાટીનું નિર્ણાયક પરિબળ છે. ઉત્પાદન ખર્ચ વધવાથી નિકાસક વસ્તુઓના ભાવ વધે છે. તેને લીધે નિકાસો ઘટે છે અને લેણદેણની તુલામાં ખાધ પેદા થાય છે.

(3) **કુદરતી પરિબલો :** જ્યારે દેશમાં દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, ધરતીકંપ, યુધ્ધ, પૂર કે વાવાઝોડાં જેવી કુદરતી આપત્તિ આવે છે ત્યારે દેશમાં એક બાજુ ઉત્પાદન ઘટે છે પરિણામે નિકાસો ઘટે છે. , બીજી બાજુ આ આપત્તિને પહોંચી વળવા માટે મોટા પાયા પર આયાતો કરવી પડે છે. આથી લેણદેણની તુલા ખાધવાળી બને છે.

(4) **કુગાવો :** જ્યારે દેશમાં કુગાવો પ્રવર્તે છે, ત્યારે ભાવસપાટી વધતી હોવાથી, દેશની નિકાસો મોંઘી અને આયાતો સસ્તી બને છે. આથી નિકાસો ઘટવાનું અને આયાતો વધવાનું વલણ સર્જાય છે. જે લેણદેણની તુલા ખાધવાળી બનાવે છે.

(5) **વસ્તી વધારો :** દેશના આર્થિક વિકાસના પ્રમાણમાં વસ્તી ઝડપથી વધતી હોય ત્યારે લોકોની આંતરિક માંગને પહોંચી વળવા વધુ પ્રમાણમાં અનાજ તથા જીવનજરૂરી ચીજો આયાત કરવી પડે છે તથા નિકાસો કરવાની શક્તિ ઘટે છે. આથી લેણદેણની તુલામાં ખાધ ઉદ્ભવે છે.

(6) **મૂડીની નાસભાગ :** જ્યારે કોઈ દેશમાં રાજકીય કે આર્થિક અરાજકતા વ્યાપક બને છે ત્યારે મૂડીરોકાણ ઉપર વિપરીત અસર પડે છે, વિદેશી મૂડીની નાસભાગ શરૂ થાય છે, નવી મૂડી આવતા અચકાય છે, આથી લેણદેણની તુલા ખાધવાળી બને છે.

(7) **દેખાદેખીની અસર :** વિકસતા જતા દેશોમાં વિકસિત દેશોના લોકોના સંપર્કને લીધે દેખાદેખીની અસર થી વપરાશની ટેવ બદલાય છે. આથી વિકસિત દેશોની વસ્તુનો આગ્રહ વિકસિત દેશોના ધનવાનો માં વધતાં આયાતો વધે છે. આવી મોજશોખની વસ્તુની આયાતો ઉપર જો અંકુશ મૂકવામાં આવે તો દાણચોરી દ્વારા આયાતો થાય છે. પરિણામે લેણદેણની તુલા ખાધવાળી જોવા મળે છે.

(8) **હરીફાઈ અને ઉત્પાદકતા :** આજે ઘણા વિકાસશીલ દેશોની નિકાસની પ્રાથમિક વસ્તુની અવેજીમાં વિકસિત દેશો દ્વારા નવી વસ્તુ શોધવામાં આવતી હોવાથી, તથા વિકસિત દેશો અદ્યતન ટેકનોલોજીથી સસ્તી વસ્તુ બનાવતા હોવાથી વિકસતા દેશોની આયાત ઉપર વિપરીત અસર થઈ લેણદેણની તુલા ખાધવાળી બને છે.

દા.ત. ભારતની વર્તમાન લેણદેણની તુલાની ખાધમાં ખનીજતેલ અને સોનાની આયાતનો નોંધપાત્ર હિસ્સો છે.

દેશના ચલણનું અધિમૂલ્યાંકન પણ લેણદેણ તુલાની ખાધનું કારણ બની શકે છે. કેમ કે ચલણના અધિમૂલ્યાંકનને લીધે આયાતો સસ્તી અને નિકાસો મોંઘી પુરવાર થાય છે. તેથી આયાતો વધે છે જ્યારે નિકાસો ઘટે છે.

ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા

જો દેશમાંથી મૂડીનું બહિર્ગમન થાય તો પણ લેણદેણતુલામાં ખાધ પેદા થશે. વિદેશી મૂડીને દેશમાં ઓછું વળતર મળતું હોય, કાયદો અને વ્યવસ્થાનું વાતાવરણ બરાબર ન હોય, વિદેશી મૂડી પર અનેક નિયંત્રણો હોય કે વિદેશો સાથેના સંબંધમાં ઓટ આવી હોય વગેરે કારણોને લીધે વિદેશી મૂડી દેશમાંથી ઓછી થતી જશે, જે લેણદેણતુલાની ખાધનું કારણ બનશે.

8.4.5 પ્રતિકૂળ લેણદેણની તુલાને સુધારવા માટે સરકારે લીધેલાં પગલાં - ઉપાયો :

(Measures to correct Unfavourable balance of payment)

આપણા દેશમાં આયોજનના પ્રારંભકાળથી જ લેણદેણની તુલા અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિને બાદ કરતા સતત પ્રતિકૂળ (ખાધયુક્ત) જ રહી છે. આપણી સરકારે લેણદેણની તુલાને અનુકૂળ બનાવવા માટે અનેકવિધ પગલાંઓ ઉપાયો ભર્યા છે.

(1) ભાવ-પરિવર્તન દ્વારા : ભાવ પરિવર્તન દ્વારા સુવર્ણ ધોરણમાં લેણદેણની ખાધ આપોઆપ સમતોલ બને છે. જે દેશની લેણદેણની તુલા ખાધવાળી હશે તે દેશમાંથી સોનાની નિકાસ થશે, આથી એટલા પ્રમાણમાં નાણાંનું સંકોચન થશે. આથી ભાવ ઘટે છે. અન્ય દેશોને આ દેશની વસ્તુ સસ્તી પડતાં નિકાસો વધવાનું અને આયાતો ઘટવાનું વલણ સર્જાય છે. અને લાંબાગાળે લેણદેણની તુલા સમતોલ બને છે.

આજે વિશ્વમાં ક્યાંય સુવર્ણધોરણની વ્યવસ્થા પ્રવર્તતી નહીં હોવાથી આ ખ્યાલ અવાસ્તવિક છે. આ માર્ગ ભાવ, ખર્ચ, ઉત્પાદન માળખાની સંપૂર્ણ પરિવર્તનશીલતા ઉપર આધારિત હોવાથી અવ્યવહારુ છે.

(2) વિદેશી સહાય : આપણે તાત્કાલિક સમાધાન કરવા માટે પ્રત્યેક યોજનામાં વિશ્વના અન્ય દેશોની સરકારો પાસેથી ઋણ લઈને લેણદેણની તુલાની ખાધને પુરવા માટે પ્રયત્ન કર્યા છે.

આમ, લેણદેણની તુલાને તાત્કાલિક નિવારવા આપણે સતત વિદેશી ઋણનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તાત્કાલિક રાહત થાય તે હેતુથી આપણે વિદેશમાંથી ઋણ લઈએ છીએ પરંતુ લેણદેણની તુલાની ખાધને પૂરવાનો આ સાચો અને અંતિમ ઉપાય નથી કારણ કે,

(1) આ માર્ગે મેળવેલા નાણાં લેણદેણની તુલાની ખાધની સમસ્યાનો કાયમી ઉકેલ લાવવામાં મદદરૂપ બનતાં નથી. પરંતુ જે તે સમયે ક્ષણિક રાહત આપે છે.

(2) આ રીતે વિદેશમાંથી મેળવેલ સહાયની ઉધારી લાંબે ગાળે આપણી જવાબદારીઓ ખૂબ જ વધારો કરી દે છે.

(3) વિદેશી સહાયદ્વારા લેણદેણની તુલાની ખાધમાં તાત્કાલિક રાહત જરૂર થાય છે. પરંતુ તેની સાથે સાથે આપણું અન્ય દેશો પરનું પરાવલંબન સતત વધતું રહે છે, જે રાષ્ટ્રગૌરવ યુક્ત વિકાસમાં આડખીલીરૂપ બને છે.

લેણદેણની તુલાની ખાધ પરવાની વ્યવસ્થા પ્રશ્નના મૂળમાં ઘા કરવાને બદલે માત્ર ડાળીઓ કાપવાનું કાર્ય જ કરે છે. પ્રશ્નના મૂળમાં જ ઘા કરીને અંતિમ અને સાચી અસર ઉપજાવનારા ઉપાયોનો સહારો લેવો એ જ સાચો માર્ગ છે. હવે આપણે આ દિશામાં સરકારી પ્રયાસોને તપાસીએ.

(3) અંતિમ અને સાચી અસર પેદા કરનારા ઉપાયો : રિઝર્વ બેંકના ગર્વનર કહે છે કે “વિદેશી સહાય કે નાણાંકીય સંસ્થાઓ પાસેથી ઋણ મેળવીને લેણદેણની ખાધ પૂરવી એ સાચો માર્ગ નથી. આપણે વિદેશી વેપારની નીતિમાં એવું પરિવર્તન લાવવાની જરૂર છે કે જેથી ચાલુખાતાની ખાધ સમાપ્ત થઈ જાય. લેણદેણની તુલાની ખાધની સમસ્યાને હલ કરવા માટે ટૂંકા ગાળાના ઉપાયોને બદલે લાંબાની હકારાત્મક નીતિ અપનાવવી જોઈએ.”

(4) આયાત અવેજીકરણ : વિકસિત દેશોએ ખાધનો પ્રશ્ન કાયમી ધોરણે ઉકેલવા આયાત અવેજીકરણનો માર્ગ અપનાવ્યો છે. વિકાસનો ભોગ આપ્યા વગર લાંબાગાળે આયાતો ઉપરનું અવલંબન ઘટાડવા આયાત અવેજીકરણના એકમો સ્થાપવા પ્રોત્સાહનો આપ્યાં છે. ભારતે પણ વૈશ્વિક હરીફાઈમાં ટકી રહેવા તેમજ લેણદેણની તુલાની ખાધ નિવારવા આયાત ઉદારીકરણ દ્વારા નિકાસ ક્ષમતા વધારી, નિકાસ વધારવાનો માર્ગ અપનાવ્યો છે.

(5) વિકાસ ઉત્તેજન (પ્રોત્સાહન) : નિકાસોને સબસીડી આપવાનું પગલું ગુણાત્મક અને પસંદકીયુક્ત પગલું છે. જે વસ્તુનો સ્થાનિક પુરવઠો અથવા જે વસ્તુ માટેની વિદેશી માંગ વધારે મૂલ્ય

સાપેક્ષ હોય તો જ નિકાસ સબસીડી દ્વારા નિકાસ વધારી શકાય છે. ઉદ્યોગોનું ઉત્પાદન 100% નિકાસ માટે કરવા, આયાતોમાં મુક્તિ અપાય છે. વૈશ્વિક સ્પર્ધામાં નિકાસ વસ્તુની ગુણવત્તા અને કિંમતનું પરિબળ મહત્વનું હોવાથી માત્ર સહાય આપવાથી સફળતા મળવી મુશ્કેલ છે. ભારતે 1991 ની નવી આર્થિક નીતિબાદ નિકાસ વૃદ્ધિ દ્વારા લેણદેણની તુલાની ખાધ ઘટાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

(6) **વેતન અને ભાવમાળખું**: ઘણીવાર સહકાર લેણદેણની તુલામાં સમતુલા લાવવા વેતન અને ભાવ સ્થિરતાની નીતિ અપનાવે છે.

(7) **ઉત્પાદન વૃદ્ધિ**: ખાધવાળા દેશ આંતરિક બચતો એકત્રિત કરીને અથવા વિદેશી મૂડી પ્રાપ્ત કરીને ઉત્પાદન વૃદ્ધિ દ્વારા નિકાસો વધારવા અને આયાતો ઘટાડવા પ્રયત્ન કરે છે. ભારતમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ કારોને વિવિધ પ્રોત્સાહન આપી, તથા વેપાર પરના બિનજરૂરી નિયંત્રણો ઘટાડી ખાધ દૂર કરવા પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે.

(8) **અવમૂલ્યન**: જ્યારે કોઈ દેશની લેણદેણની તુલામાં મૂળભૂત ખાધ હોય ત્યારે પોતાના ચલણનું અવમૂલ્યન કરવાનો માર્ગ અપનાવે છે. અવમૂલ્યન નો માર્ગ અપનાવવા નીચેની શરતોનું પાલન થવું જોઈએ.

- ◆ આયાત અને નિકાસ વસ્તુની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ હોવા જોઈએ.
- ◆ અવમૂલ્યન કર્યાબાદ ભાવસ્થિરિતા જળવાવી જોઈએ.
- ◆ અવમૂલ્યન હરીફાઈયુક્ત ન હોવું જોઈએ.
- ◆ અવમૂલ્યનથી ઘટેલી આયાતો પચાવવાની અર્થતંત્રની તાકાત હોવી જોઈએ.
- ◆ વિદેશના આયાત કરતા દેશોની આવકની સપાટીમાં સુધારો હોવો જોઈએ.

અવમૂલ્યનું શસ્ત્ર અંતિમ ઉપાય તરીકે વાપરવું જોઈએ.

(9) **અન્ય**: વર્તમાનમાં વ્યાપક વૈશ્વિકરણ થયેલું હોવાથી લેણદેણની તુલાની ખાધ નિવારવા વિકસતા દેશોએ લાંબાગાળામાં વિદેશી રોકાણને આકર્ષવા ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર તૈયાર કરવા ઉપર ભાર મૂકવાની જરૂર છે. વિશ્વની બદલાતી જરૂરિયાતો પ્રમાણે દેશમાં તેનું ઉત્પાદન વધારી શકાય તો જ નિકાસ દ્વારા લેણદેણની અસમતુલા ઘટાડી શકાય.

8.5. W.T.O (World Trade Organisation) વિશ્વવેપાર સંગઠન અને ભારત

બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ જુદા-જુદા દેશો વચ્ચેના આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક સંબંધો ખૂબ જ બગડ્યા હતા. આથી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર પર તેની ખૂબજ પ્રતિકૂળ અસરો પેદા થઈ હતી. તેથી જુદા-જુદા દેશો વચ્ચે સહકારનું વાતાવરણ પેદા થાય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં નડતરરૂપ બનતા અવરોધો દૂર કરી વિશ્વકક્ષાએ આંતરરાષ્ટ્રી વેપાર માટે જુદા-જુદા ખાસ સંસ્થાઓની આવશ્યકતા ઊભી થઈ આ આવશ્યકતાના અનુસંધાને સમગ્ર માનવજાતના કલ્યાણ માટે રાષ્ટ્રસંઘ (United Nations Organisation), વિશ્વ નાણાં ભંડોળ (International Monetary Fund), વિશ્વ બેંક (World Bank) અને વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (World Trade Organisation) જેવી સંસ્થાઓનો જન્મ થયો છે.

“વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (WTO) નો મુખ્ય હેતુ વસ્તુઓ, સેવાઓ અને મૂડીરોકાણની હેરફેર વિશ્વમાં વિસ્તરે અને વિકસે તે માટે કાર્ય કરવાનો છે.” - *ડકલ કરાર*

1 જાન્યુઆરી, 1955 ના રોજ ગેટ (GATT) (General Agreement On Tariffs and Trade) ના સ્થાને વિશ્વવેપાર સંગઠનની (WTO) રચના કરવામાં આવી.

8.5.1 WTO નો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :

બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ક્ષેત્રે મુક્ત વાતાવરણનું નિર્માણ થાય તે હેતુથી વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠનની સ્થાપના માટે ખૂબ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. પરંતુ તે અંગે સર્વસંમતિ સાધવાનું શક્ય ન બનતા, તેના વિકલ્પે 30 ઓક્ટોબર, 1947ના રોજ સભ્ય દેશો વચ્ચે એક સામાન્ય કરાર કરવામાં આવ્યો. જેને “જકાત અન વ્યાપારનો સામાન્ય કરાર (General Agreement on Tariffs and Trade) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેને ટૂંકમાં ગેટ (GATT) નામે ઓળખવામાં આવે છે. ભારત તેનું વ્યાપાક સભ્ય રાષ્ટ્ર છે. સ્થાપના સમયે તેમાં 23 રાષ્ટ્રો સંકળાયલાં હતાં. ત્યારબાદ રાષ્ટ્રની સંખ્યા વધીને 125 રાષ્ટ્રોની થઈ છે.

ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા

1 જાન્યુઆરી, 1995ના રોજ ગેટના સ્થાને વિશ્વવેપાર સંગઠન (WTO) ની રચના કરવામાં આવી. ગેટનાં બે પાસાં હતા (1) ગેટ નો કરાર જેમાં વેપાર સંબંધી નિયમો રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. (2) ગેટની વિચારધારા, ચર્ચા વિચારણા અને મંત્રાણાઓ માટે ઊભી કરવામાં આવી હતી. તે વિચારધારાને નાબૂદ કરી વિશ્વ વેપાર સંગઠનની રચના કરવામાં આવી હતી. ગેટનો કરાર વિશ્વ વેપાર સંગઠનના એક સુધારેલા ભાગ તરીકે અસ્તિત્વમાં રહ્યો છે. આમાં ચીજવસ્તુઓના વેપારના કરાર સાથે સેવાઓના વેપારનો કરાર તેમજ બૌદ્ધિક સંપત્તિનો અધિકાર આ બે કરારો ઉમેરવામાં આવ્યા છે.

વિશ્વ વેપાર સંગઠન મજબૂત અને પ્રભાવશાળી સંસ્થા છે. એના નિર્ણયોની ઉપેક્ષા થઈ શકતી નથી. વિશ્વ વેપાર સંગઠનમાં વિવાદના નિરાકરણની વ્યવસ્થા ઝડપી અને કાર્યક્ષમ છે. વિશ્વ વેપાર સંગઠનનાં કાર્યો કલમ-3 માં દર્શાવ્યા મુજબ નીચે પ્રમાણે છે :

- ◆ વેપાર વિષયક નીતિઓની સમીક્ષાના તંત્રનો વહીવટ કરશે.
- ◆ બહુલક્ષી વેપાર કરારના અમલ અને વહીવટને સરળ બનાવવા બહુલક્ષી વેપાર અંગેના કરારોને પ્રોત્સાહિત કરવા.
- ◆ વિવાદોના નિરાકરણ માટેના નિયમો અને વિધિઓનો વહીવટ કરવો.
- ◆ વૈશ્વિક આર્થિક નીતિઓને પરસ્પર સુસંગત બનાવવાના હેતુથી વિશ્વવેપાર સંગઠન આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંબંડોળ તેમજ વિશ્વબેંક ને સહકાર આપશે.

8.5.2 વિશ્વ વેપાર સંગઠનના ઉદ્દેશો કે કાર્યો :

વિશ્વ વેપાર સંસ્થાના બંધારણમાં કલમ-III હેઠળ આ સંસ્થાના ઉદ્દેશો દર્શાવવામાં આવ્યા છે જે નીચે મુજબ છે. :

- (1) વિશ્વવેપારના માર્ગમાં આવતા અવરોધો દૂર કરીને વિશ્વવેપારને પ્રોત્સાહન આપવું.
- (2) વિશ્વવેપારમાં રહેલી તમામ સંરક્ષણ નીતિ નાબુદ કરવી.
- (3) વિશ્વના રાષ્ટ્રો વચ્ચેના વેપાર નિયંત્રણો દૂર કરવા.
- (4) લોકોની આવક અને જીવનધોરણમાં સુધારો કરવો, પૂર્ણ રોજગારી પ્રાપ્ત કરવી, ઉત્પાદન અને વેપારને વિસ્તારવા, દુનિયાની સાધનસંપત્તિનો ઈષ્ટતમ ઉપયોગ કરવો.
- (5) જુદા-જુદા દેશો વચ્ચેના વેપાર સંબંધોમાં રહેલી ભેદભાવયુક્ત નીતિઓ નાબૂદ કરવી.
- (6) ચીજવસ્તુઓ, સેવાઓ, અને મૂડીની હેર-ફેર વૈશ્વિકસ્તરે વિસ્તરે તેવા પ્રયાસો કરવા.
- (7) નિયમ અનુસાર પારદર્શક વેપારી પધ્ધતિ વિકસે તે માટે પ્રગતિશીલ ઉદારીકરણની પ્રક્રિયા અમલમાં મૂકવી.
- (8) વિકાસશીલ દેશો, ખાસ કરીને ઓછામાં ઓછો વિકાસ પામેલા દેશોને વિશ્વ વેપારની અભિવૃદ્ધિમાં વ્યાજબી હિસ્સો મળે એ માટે રચનાત્મક પગલાં લેવાં.
- (9) ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીના વિકાસ દ્વારા વૈશ્વિક સ્તરે નાણાબજારનો વિકાસ થાય તેમજ મૂડીની હેરફેર મુક્ત બને તેવા પ્રયાસ યોજવા.
- (10) પેટન્ટ, ટ્રેડમાર્ક, ડિઝાઈન, કોપીરાઈટ, વ્યાપારિક રહસ્યો, છોડ, બિયારણ વગેરે જેવી બૌદ્ધિક સંપત્તિ પર નો હક સુરક્ષિત રાખવો.

8.5.3 વિશ્વ વેપાર સંગઠનના પ્રશ્નો :

વિશ્વ અર્થવ્યવસ્થાના અભ્યાસીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે વિકસિત દેશો જેમાં U.S.A નું વર્ચસ્વ વધારે હોવાથી કરારો સ્વભાવિક રીતે જ વિકસિત દેશોની તરફેણમાં થયા છે.

(1) જકાતોનો પ્રશ્ન : વિકસતા દેશોની તુલનામાં વિકસિત દેશોની જકાત ઘટાડાનો લાભ મળે છે. ટેક્સટાઈલ, ખેતપેદાશો ગામડું વગેરે ગરીબ દેશોની વિશિષ્ટ પેદાશો છે. અને તેના પર જકાત ઊંચી છે. એકંદરે કાચા માલ કે અર્ધ તૈયાર માલની તુલનામાં તૈયાર માલ પર ઓછી જકાતો હોય એવા પ્રયાસ થયા છે.

(2) ટેક્ષટાઈલનો પ્રશ્ન : વિકાસશીલ દેશોએ કાપડ ઉદ્યોગ વિકસાવીને ઉદ્યોગીકરણનો ઉદ્દેશ સિધ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આફ્રિકાના દેશોની નિકાસોમાં કાપડની નિકાસનું પ્રમાણ 24 ટકા, એશિયાના દેશોની નિકાસોમાં 14 ટકા અને દક્ષિણ અમેરિકાની નિકાસોમાં 8 ટકા છે. શ્રીલંકા અને બાંગ્લાદેશમાં તેનું પ્રમાણ 50 ટકા છે. વિશ્વવેપારસંઘની વ્યવસ્થા હેઠળ ધીમે-ધીમે ક્વોટા ઘટાડવાની અને આગામી 10 વર્ષમાં જકાત ઘટાડવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

(3) બૌદ્ધિક સંપત્તિનો અધિકાર : પેટન્ટ, ટ્રેડમાર્ક અને કોપીરાઈટ દ્વારા બૌદ્ધિક સંપત્તિને રક્ષણ આપવામાં આવશે. આ જોગવાઈ વિશ્વની ખુલ્લી અર્થવ્યવસ્થાની હિમાયત કરતી ફિલસૂફી સાથે સુસંગત નથી. પરિણામે ટેકનોલોજીના હસ્તાંકરની પ્રક્રિયા અવરોધાશે અને વિકાસશીલ દેશોમાં ઉદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયા પર એની વિપરિત અસર પડશે.

(4) સેવાઓનો વેપાર : વાહનવ્યવહાર, વહાણવટું, વીમો, બેન્કિંગ વગેરે જેવી સેવાઓનો વેપાર પણ અંકુશ મુક્ત હોય તો જ વસ્તુઓનો વિશ્વવેપાર ઝડપભેર વધી શકે. એક અંદાજ મુજબ વિશ્વભરમાં સેવાઓનું જે બજાર છે તેમાં વિકસિત દેશોનો ફાળો 95 ટકા છે. જ્યારે વિકાસશીલ દેશોનો ફાળો માત્ર 5 ટકા છે. સેવાઓના મુખ્ય નિકાસકારો U.S.A, જાપાન, ફ્રાંસ અને નેધરલેન્ડ છે જેમનો હિસ્સો 60 ટકા છે.

8.5.4 ભારતીય અર્થતંત્રના વિવિધ પાસાં પર વિશ્વ વેપાર સંગઠન (WTO) ની અસરો

ભારત WTO નું સ્થાપક સભ્ય હોવાથી તે WTO ના નિયમોને અનુસરે છે, જેના પરિણામે ભારતીય અર્થતંત્રના વિવિધ ક્ષેત્રો પર તેનો ચોક્કસ પ્રભાવ સ્પષ્ટ જણાય છે.

(1) ભારતીય ઉદ્યોગો પર અસર :

WTO ભારતને જકાત ઓછી કરવાનું, વપરાશી માલની આયાતો ઉપર અંકુશ દૂર કરવાનું, પરિણાત્મક નિયંત્રણો હળવા કરવાં વગેરે વિશે આગ્રહ કરી રહેલ છે. WTO ની જોગવાઈનું પાલન કરવા પ્રતિવર્ષ જકાત દરો ઘટાડવામાં આવેલ છે. તેથી આયાતો સસ્તી બને છે. રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોને આબકારી જકાત, વેચાણ વેરો વગેરે ભરવા પડે છે. પરિણામે મશીનટુલ્સ, બોઈલર વગેરે ઉદ્યોગો ભારે પ્રતિકૂળતાનો સામનો કરી રહ્યા છે. અને ભારતીય ઉદ્યોગો માટે સસ્તી આયાતો મંદીનું એક મહત્વનું કારણ બની રહી છે.

(2) ભારતીય અર્થકારણ પર TRIPS ની અસર :

TRIPS (Trade-Related intellectual Property Rights) માં વિવિધ વસ્તુ માટે પેટેન્ટ આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ જોગવાઈ મુજબ કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર આયાતી ઉત્પાદન અથવા સ્થાનિક ઉત્પાદનને પેટેન્ટ રક્ષણ હેઠળ આવરી લેવામાં આવે છે. તે પેટેન્ટ શાસન પધ્ધતિ માત્ર ઉત્પાદનનો જ ઈજારો સ્થાપિત કરવા માંગતી નથી પરંતુ નિકાસનો ઈજારો પણ સ્થાપિત કરવા માંગે છે.

TRIPS ની અસર આપણા અર્થકારણ ઉપર ખાસ કરીને બે મહત્વનાં ક્ષેત્ર ઔષધ અને ખેતી ઉપર આપત્તિજનક અસર કરશે. આ બંને ક્ષેત્રો પ્રજાની સુખાકારી સાથે સંલગ્ન છે.

(3) WTO અને પેટેન્ટ પર થયેલી અસર :

(1) હળદર અને લીમડાના પેટેન્ટ રાઈટની અસર :

હળદર એ ભારતીય ખેતીનું મૂળભૂત ઉત્પાદન છે. અમેરિકન કાયદા હેઠળ 1995માં ભારતની પ્રાચીન વપરાશ હળદરની પેટેન્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલો પરંતુ ભારતના સદ્નસીબે વિજ્ઞાન અને ઔદ્યોગિક સંશોધન સમિતિના ડાયરેક્ટર જનરલ ડો. R.A. મરીલ કરે તેને પડકારેલ. તેથી U.S.A. ની પેટેન્ટ ઓફિસે તેની ભૂલ સ્વીકારેલ અને 'હળદર' ઉપરની પેટેન્ટ રદ કરવાની તેની ફરજ પડી હતી.

એક અમેરિકન કંપનીને જંતુનાશક તરીકે લીમડાના પેટેન્ટના હક્કો આપવામાં આવ્યા છે. બાસમતી ચોખા કે જે ભારતની સાર્વત્રિક બહુવિધ પેદાશ છે, તેની કાસ્મતી (Kasmati) અને ટેક્ષમતી (Taxmati) તરીકે પેટેન્ટ આપવામાં આવી છે. તુલસી ઉપર પણ ખતરો તોળાઈ રહ્યો છે. આ મોટું નુકશાન નિવારવા માટે આપણી પેદાશોના અન્ય દેશના લોકો પેટેન્ટ રાઈટ મેળવી લે તે પહેલાં આપણી વનસ્પતિ સંપત્તિની નોંધણી કરાવીને તેના પેટેન્ટ રાઈટ મેળવવા ઝડપથી પગલાં લેવાં જરૂરી છે.

ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા

(2) ખેતીમાં પેટન્ટ અથવા પેટન્ટ જેવું કવચ :

ખેતીમાં પેટન્ટ અથવા પેટન્ટ જેવું કવચ આપવા બાબતે થયેલા ફેરફારોને સ્વીકારીને વિકસિત દેશોની સરખામણીએ ઘણી ઉતાવળ કરી છે. તેથી ખેતીને ફાયદો થવાને બદલે નુકશાન થયું છે. ભારતમાં દવાઓ અને રસાયણો વગેરે પેદાશોની ઉત્પાદન પદ્ધતિના પેટન્ટ અધિકાર આપવામાં આવે છે, જ્યારે વિશ્વવેપાર સંગઠન પેદાશોના પેટન્ટ અધિકાર આપવાનો અનુરોધ કરે છે. ભારતમાં 14 વર્ષ માટે પેટન્ટ અધિકાર આપવામાં આવે છે જ્યારે વિશ્વ વેપાર સંગઠન તેની સમય મર્યાદા 20 વર્ષ કરવા સૂચવે છે. ભારતમાં પેટન્ટનો ઉપયોગ કરનાર કંપનીએ સંશોધન કરનારને આપવી પડતી રોયલ્ટીની મહત્તમ મર્યાદા નક્કી થયેલી છે. જ્યારે વિશ્વ વેપાર સંગઠન માં એવી કોઈ મર્યાદા દર્શાવવામાં આવી નથી. ભારતીય પેટન્ટ ધારો - 1970ના આપણે આભારી છીએ કે જેથી ભારતમાં આ ભાવો ઘણા નીચા છે. આ કાયદાનો અમલ થતાં ભારતીય ઔષધ અને દવા ઉદ્યોગો ઝડપી પ્રગતિ કરી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ 1996-97 માં રૂ. 2,386 કરોડનું વિદેશી હુંડિયામણ આ ઉદ્યોગે કમાવી આપેલ છે.

એક ઓર મુદ્દો ભારત માટે ચિંતાજનક છે. મૂડીરોકાણ અંગે બહુમુખી કરાર (મલ્ટીલેટરલ એગ્રીમેન્ટ ઓન ઈન્વેસ્ટમેન્ટ) નો મુદ્દો છે. U.S.A અને યુરોપિયન યુનિયન ના દેશો તેમજ મૂડીની નિકાસ કરતા અન્ય કેટલાક દેશો ઈચ્છે છે કે સમગ્રવિશ્વમાં વિદેશી રોકાણ અંગેના નિયમો એકસરખા હોવા જોઈએ. વિશ્વવેપાર સંગઠન પણ આ જોગવાઈ થાય તે માટે તેઓ પ્રયત્નશીલ છે. પરંતુ આ જોગવાઈ ભારતને પસંદ નથી કારણ કે પોતાના અર્થતંત્રમાં કયા ક્ષેત્રોમાં કેટલું વિદેશી રોકાણ સ્વીકારવું અને કયા ક્ષેત્રોમાં વિદેશી રોકાણ પર પ્રતિબંધ મૂકવો એ નક્કી કરવાની સ્વતંત્રતા તેઓ ગુમાવશે.

નુકસાનથી બચવાના માર્ગો :

વિશ્વ વેપાર સંગઠન અને એના પરિણામે અસ્તિત્વમાં આવેલી નવી વિશ્વ વેપાર વ્યવસ્થા નુકશાન કારક હોય તો પણ ભારત એની સાથે જોડાવવાનો ઈન્કાર કરી શકે નહીં. કારણ કે એ પગલું વધુ નુકશાન/કારક બલ્કે આત્મઘાતક સાબિત થઈ શકે છે. નવી વ્યવસ્થામાં રહીને જ ભારતે એવું સમયોજન કરવું પડશે કે જેથી એને નુકશાન ઓછામાં ઓછું થાય અને લાભ વધુમાં વધુ મળે. કેટલાંક સૂચનો નીચે મુજબ છે :

◆ કેટલીક સેવાઓમાં ભારતને તુલનાત્મક ખર્ચલાભ ઊપલબ્ધ છે. પણ વિશ્વ વેપાર સંગઠનના દસ્તાવેજમાં એનો સમાવેશ થયો નથી. ભારતે આ સેવાઓને પણ વિશ્વ વેપાર સંગઠનના કરારમાં આવરી લેવામાં આવે તેવા પ્રયાસો કરવા જરૂરી છે.

◆ પેટન્ટ અધિકારની જોગવાઈ સજીવ ચીજ-વસ્તુને લાગુ ન પડે, માત્ર મેન્યુફેક્ચરિસ પેદાશો ને જ લાગુ પડે એવું પરિવર્તન લાવવાની કોશિષ કરવી જોઈએ.

◆ માનવ અધિકારો અને પર્યાવરણની જાળવણી જેવા મુદ્દા વેપાર સાથે જોડવાના વિકસિત દેશોના પ્રયાસોનો વિકાસશીલ દેશોનો સાથ-સહકાર લઈને સંગઠિત વિરોધ કરવો જોઈએ.

◆ વિકસિત દેશોની હરીફાઈનો સામનો કરવા માટે સૌથી વધુ અગત્યની વાત એ છે કે આર્થિક સુધારાનો અસરકારક અમલ કરીને ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસને વેગ આપવો જોઈએ.

◆ સીમાંત ખેડૂતો, નાના ખેડૂતો તથા સમાજના ગરીબવર્ગના લોકોને સરકારી મદદ અનિવાર્ય છે. ભારતે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે વિશ્વવ્યાપાર સંગઠને સૂચવેલી સબસિડીઓની મહત્તમ મર્યાદામાં ફેરફાર કરવામાં આવે અને સબસિડીઓની સમય મર્યાદા અંગે પણ ફેર વિચારણા કરવામાં આવે.

ટૂંકમાં વિકસિત દેશો વિરુદ્ધ સંગઠિત અને મક્કમ વિરોધ થાય એ જરૂરી છે. વિકાસશીલ દેશો સંગઠિત થઈને પ્રયાસ કરે તો જ તેમને સફળતા મળી શકે છે.

8.5.5 જિનિવા પરિષદમાં ભારતની સિધ્ધિઓ :

જુલાઈ, 2008 માં જિનિવા મુકામે થઈ ગયેલી પરિષદમાં ભારતે કેટલીક બાબતમાં પોતાના મુદ્દા અસરકારક રીતે રજૂ કરેલા જે વિકસિત દેશોની સંમતિ મેળવવામાં સફળ થયું છે.

(1) વિકસિત દેશોએ ખેડૂતો ને અપાતી સબસિડીઓમાં ઘટાડો કરવાનું વચન આપ્યું હતું.

(2) જકાતોમાં ઘટાડો, જકાત દારોની મર્યાદા, સંવેદનશીલ પેદાશોની સંખ્યા અને નિયમો અલમાં મૂકવાનો સમયગાળો, આ બાબતો અંગે વિકાસશીલ દેશોની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને બાંધછોડ થવી જોઈએ, એ વાતનો પણ વિકસિત દેશોએ સ્વીકાર કર્યો.

(3) વિકસિત દેશો નિકાસકારોને આપવામાં આવતી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સબસિડીઓ નિર્મૂળ કરવા સંજાત થયા હતા.

(4) વિકસિત દેશો જેવા અને જેટલાં પગલાં લે એના બદલામાં તેવાં અને તેટલાં જ પગલાં વિકાસશીલ દેશો માટે પણ ફરજિયાત હોવાં જોઈએ એવો સિધ્ધાંત વિકસિત દેશો ત્યજી દેવા તૈયાર થાય છે.

(5) કઈ ઔદ્યોગિક પેદાશોની આયાત જકાત મુક્ત કરવી અને કઈ પેદાશોને જકાત મુક્ત ન કરવી એ નક્કી કરવાની ભારતને છૂટ મળી છે.

(6) વિકાસશીલ દેશોના અર્થતંત્રને ભારે અસર પહોંચાડતી આયાતો સાથે વિશિષ્ટ પ્રકારના સંરક્ષણ તંત્રની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી છે જો કે એની વિગતો હજી તૈયાર કરવામાં આવી નથી.

(7) કેટલીક વિશિષ્ટ કે સંવેદનશીલ ખેતપેદાશોની યાદી ભારતે તૈયાર કરી છે, જો ખેતપેદાશોની આયાતો અમૂક મર્યાદાથી ઊંચે જાય તો ભારત આ આયાતો રોકી શકે છે.

8.5.6 વિશ્વ વેપાર સંગઠનનું મૂલ્યાંકન :

વિશ્વ વેપાર સંસ્થા આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના ક્ષેત્રમાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવતી સંસ્થા બની ચૂકી છે. વિશ્વના 148 દેશો એના સભાસદ બની ચૂક્યા છે. આ સભ્યદેશોમાં U.S.A યુરોપિયન યુનિયન ના દેશો અને જાપાન વગેરે સમૃધ્ધ અને સુવિકસિત રાષ્ટ્રો છે તો એશિયા, આફ્રિકા અને દક્ષિણ અમેરિકાના દરિદ્ર અને અલ્પવિકસિત રાષ્ટ્રો પણ છે.

પ્રથમ વિશ્વના દેશો અને ત્રીજા વિશ્વના દેશો, અમીર અને ગરીબ એક જ મંચ પર એક સાથે બેસીને, વિશ્વના વેપાર વિશે મંત્રનાઓ કરે છે. વેપારની કોઈપણ બાબત અંગે સભ્યદેશો વચ્ચે સંઘર્ષ કે વિવાદ સર્જાય તો એના નિરાકરણ માટે એમાં એક સુવ્યવસ્થિત તંત્ર છે. મુક્ત બહુમુખી વેપાર પ્રથા વિશ્વના બધાજ રાષ્ટ્રોના હિતમાં છે એવી અડગ માન્યતા છે. દર બે વર્ષે વિશ્વ વેપાર સંગઠન ના સભ્યદેશોની મંત્રીકક્ષાની બેઠક યોજાય છે.

વિશ્વવેપાર સંગઠનનો સિધ્ધાંત અને તેના વ્યવહાર બંનેમાં ઘણો ફરક છે. વિશ્વ વેપાર સંગઠન આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડોળ (IMF) કરતાં વધુ સમાનતામાં અને લોકતાંત્રિક છે. કારણ કે વિશ્વ વેપાર સંગઠનમાં દરેક સભ્યદેશને મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો છે, જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળમાં માત્ર એક સભ્યદેશ અમેરિકા પાસે વીટો પાવર છે. વ્યવહારમાં વિશ્વ વેપાર સંગઠન પર વિકસિત દેશોનું વર્ચસ્વ છે. તેઓ વિભિન્ન પ્રકારનું રાજકારણ રમીને એવા ઠરાવોને પસાર થતા અટકાવી શકે છે જે તેના પોતાના હિતમાં ન હોય. ખાનગી બેઠકો યોજી શકે છે. વિકાસશીલ દેશો વિરુદ્ધ ખાનગી રીતે આપસમાં કરાર કરી શકે છે.

આ રીતે WTO સાથેના ભારતના સંબંધોને કારણે વિશ્વબજારમાં આપણે ટકી રહેવા માટે કેટલુંક ગુમાવવું પડે છે, તે ખરું પરંતુ સામી બાજુએ તેનાથી આપણને કેટલાક ફાયદો પણ થયા છે. તેથી હવે આપણે એ દિશામાં વિચારવાનું રહે છે કે કઈ રીતે ઓછામાં ઓછા ગેરફાયદા સાથે તેના વધુમાં વધુ ફાયદાઓનો લાભ ઉઠાવી શકાય.

8.6 સ્વાધ્યાય

8.6.1 બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો (M.C.Q.) :

નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ક્રમાંક નંબર સહિત જવાબ લખો.

(1) પ્રાચીનયુગમાં ભારતમાં નિકાસોના બદલામાં કઈ વસ્તુઓ આવતી હતી.

(1) સોનું - ચાંદી

(2) કાપડ

(3) અનાજ

(4) તેજના

ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા

- (2) નીચેના માંથી કોને ઉત્પાદન વૃદ્ધિ માટેની ગુરૂચાવી ગણવામાં આવે છે.
- (1) શ્રમ પુરવઠો (2) શ્રમ વિભાજન
(3) મૂડીગત વસ્તુઓ (4) પરંપરાગત યંત્ર સામગ્રી
- (3) 1990 ના દાયકાથી વિશ્વમાં આવેલા જબરદસ્ત આર્થિક પરિવર્તનો કયા નામે ઓળખાય છે ?
- (1) ઉદારીકરણના નામે (2) વૈશ્વવિકરણના નામે
(3) ખાનગીકરણના નામે (4) ઔદ્યોગિકરણના નામે
- (4) ભારતની વિદેશી વેપારનીતિ હાલ :
- (1) આંતરમુખી છે (2) બહિર્મુખી છે
(3) બંને છે
- (5) પેટ્રોલિયમ પેદાશોની નિકાસ કરતાં દેશોમાં નીચેના માંથી કયા દેશનો સમાવેશ થાય છે ?
- (1) ઈરાકનો (2) કુવૈતનો
(3) સાઉદી અરેબિયાનો (4) ઉપરોક્ત ત્રણેયનો
- (6) આપણા દેશની લેણદેણની તુલા હંમેશા કેવી રહેવા પામી છે ?
- (1) સાનુકૂળ (2) સમતોલ
(3) પ્રતિકૂળ (4) અનુકૂળ
- (7) વિદેશી ચલણના સંદર્ભમાં રૂપિયાના મૂલ્યમાં ઘટાડાને નીચેનામાંથી શું કહેવામાં આવે ?
- (1) રૂપિયાની ઘસાવાની પ્રક્રિયા (2) રૂપિયાનું અવમુલ્યન
(3) રૂપિયાની ધોવાણની પ્રક્રિયા (4) ઉપરોક્ત ત્રણેય
- (8) દશ્ય વસ્તુઓની આયાત કિંમત કરતા નિકાસ કિંમત વધારે થતી હોય તો તેને કેવી વ્યાપાર તુલા કહેવાય ?
- (1) બિનઅનુકૂળ વ્યાપાર તુલા (2) અનુકૂળ વ્યાપાર તુલા
(3) સમતોલ વ્યાપાર તુલા (4) પ્રતિકૂળ વ્યાપાર તુલા
- (9) દેશની હદ ઓળંગતા નંખાતો કર કયો છે ?
- (1) આવકવેરો (2) આયાત જકાત
(3) કોર્પોરેશન વેરો (4) આબકારી જકાત
- (10) ભારતમાં નીચેની કઈ વસ્તુની આયાત પાછળ સૌથી વધુ સબસીડીનું ખર્ચ સરકાર ભોગવે છે ?
- (1) પેટ્રોલિયમ (2) ખાતર
(3) સિમેન્ટ (4) મોટરકાર
- (11) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારથી ઉદ્ભવતા કયા લાભનો આધાર વેપારની શરતો ઉપર છે?
- (1) કુલ (2) નિરપેક્ષ
(3) સાપેક્ષ (4) સીમાંત
- (12) લેણદેણની તુલા કઈ દૃષ્ટિએ હંમેશા સમતોલ હોય છે ?
- (1) વાસ્તવિક (2) હિસાબી
(3) આર્થિક (4) નાણાંકીય
- (13) આર્થિક વિકાસના કયા તબક્કામાં વેપારની શરતો પ્રતિકૂળ બનવાની શક્યતા વધુ છે ?
- (1) પછાત (2) પ્રાથમિક
(3) વિકસિત (4) સમૃદ્ધ

- (14) લેણદેણની તુલામાં કેટલાં ખાતાં હોય છે ?
- (1) એક (2) બે
(3) ત્રણ (4) પાંચ
- (15) અવમૂલ્યનથી નીચેનામાંથી કઈ અસર ઉદ્ભવે છે ?
- (1) આયાતો સસ્તી બને (2) આયાતો મોંઘી બને
(3) નિકાસો મોંઘી બને (4) આયાત અને નિકાસ બંને મોંઘી બને
- (16) આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને અસર કરતું સૌથી મહત્વનું પરિબળ કયું છે ?
- (1) સાધન માંગ (2) સાધન પુરવઠો
(3) ઉત્પાદન ખર્ચ (4) વસ્તુની ગુણવત્તા
- (17) નીચેનામાંથી કઈ દષ્ટિએ આયાત અવેજીકરણનું મહત્વ રહેલું છે ?
- (1) વિદેશી હૂંડિયામણની દષ્ટિએ
(2) ઝડપી ઉદ્યોગીકરણની દષ્ટિએ
(3) રોજગારી અને માથાદીઠ આવકની દષ્ટિએ
(4) ઉપરોક્ત ત્રણેય દષ્ટિએ
- (18) ગેટ (GATT) ની સ્થાપના સમયે તેમાં કેટલાં રાષ્ટ્રો સંકળાયલાં હતાં ?
- (1) 32 રાષ્ટ્રો (2) 28 રાષ્ટ્રો
(4) 23 રાષ્ટ્રો (4) 38 રાષ્ટ્રો
- (19) વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (WTO) નો જન્મ કઈ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થામાંથી થયો છે ?
- (1) ગેટ (GATT)
(2) આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ (IMF)
(3) વિશ્વબેંક (IBRD)
(4) એશિયન વિકાસ બેંક (ADB)
- (20) ભારતમાં કયા પેટન્ટ ધારાનો અમલ થતાં ભારતીય ઔષધ અને દવા ઉદ્યોગે ઝડપી પ્રગતિ સાધી છે ?
- (1) ભારતીય પેટન્ટ ધારો - 1979
(2) ભારતીય પેટન્ટ ધારો - 1970
(3) ભારતીય પેટન્ટ ધારો - 1980
(4) ભારતીય પેટન્ટ ધારો - 1989
- (21) ભારતે કયા એક્ટના ફેરફારોનો સ્વીકાર કરવામાં વિકસિત દેશોની સરખામણીએ ઉતાવળ કરી છે ?
- (1) ડંકેલ ફાયનલ એક્ટ (2) ભારતીય પેટન્ટ એક્ટ
(3) MRPP એક્ટ (4) FERA એક્ટ
- ♦ ઉપરોક્ત બહુ વૈકલ્પિક પ્રશ્નોના જવાબો :
- (1) (1) સોનું ચાંદી
(2) (2) શ્રમવિભાજન
(3) (2) વૈશ્વિકરણના નામે
(4) (2) બહિર્મુખી
(5) (4) ઉપરોક્ત ત્રણેયનો

ભારતનો વિદેશ વેપાર અને લેણદેણની તુલા

- (6) (3) પ્રતિકુળ
- (7) (4) ઉપરોક્ત ત્રણેય
- (8) (2) અનુકૂળ વ્યાપાર તુલા
- (9) (2) આયાત જકાત
- (10) (1) પેટ્રોલિયમ
- (11) (3) સાપેક્ષ
- (12) (2) હિસાબી
- (13) (2) પ્રાથમિક
- (14) (3) ત્રણ
- (15) (2) આયાતો મોંઘી બને
- (16) (3) ઉત્પાદન ખર્ચ
- (17) (4) ઉપરોક્ત ત્રણેય દ્રષ્ટિએ
- (18) (3) 23 રાષ્ટ્રો
- (19) (1) ગેટ (GATT)
- (20) (2) ભારતીય પેટન્ટ ધારો 1970
- (21) (1) ડુંકેલ ફાયનલ એક્ટ

8.6.2 ટૂંકોત્તરી પ્રશ્નો :

- (1) આયાત વેપારની દિશામાં આવેલાં પરિવર્તનો સમજાવો.
- (2) નિકાસ વેપારની દિશામાં આવેલાં પરિવર્તનો સમજાવો.
- (3) વેપારતુલાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો.
- (4) લેણદેણની તુલા એટલે શું ?
- (5) વિદેશ નીતિમાં આવેલા તાજેતરના પ્રવાહો વિશે સમજાવો.
- (6) વિદેશ વ્યાપાર નીતિની નબળી બાજુઓ સમજાવો.
- (7) ભારતની લેણદેણની તુલાની ખાધ (અસમતુલા) સમજાવો.
- (8) WTO (વિશ્વ વેપાર સંગઠન)ના ઉદ્ભવ અને વિકાસ સમજાવો.
- (9) WTO ના ઉદ્દેશો સમજાવો.
- (10) વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન સાથે જોડાવાથી થયેલા ફાયદા અને ગેરફાયદા ટૂંકમાં સમજાવો.

8.6.3 ટૂંકનોંધ લખો :

- (1) નિકાસ નીતિના ઉદ્દેશો
- (2) 2009-14ની આયાત - નિકાસ નીતિ
- (3) વેપાર તુલા
- (4) લેણદેણની તુલા
- (5) વિશ્વ વેપાર સંગઠન અને ભારત
- (6) ભારતના વિદેશ વેપારના કદમાં આવેલાં પરિવર્તનો
- (7) વિદેશ વેપારના બંધારણનો અર્થ
- (8) 1991 પછી નિકાસ વેપારની દિશામાં આવેલાં પરિવર્તનો
- (9) વિશ્વવેપાર સંગઠનનું મૂલ્યાંકન

- (10) પેટન્ટ શાસનની વિવિધ ક્ષેત્રો પરની અસર જણાવો.
- (11) જિનિવા પરિષદમાં ભારતની સિધ્ધિઓ

8.6.4 સામાન્ય પ્રશ્નો - નિબંધાત્મક પ્રશ્નો

- (1) વિશ્વ વેપાર સંગઠન (WTO) ના ઉદ્ભવની ભૂમિકા સમજાવી તેનો વિકાસ વર્ણવો.
- (2) ભારતીય આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું બંધારણ, દિશા અને વલણો સમજાવો.
- (3) 2009-14 ની નવી વિદેશ વ્યાપાર નીતિના ઉદ્દેશો જણાવો.
- (4) “ભારતની લેણદેણની તુલા મહદ અંશે પ્રતિકૂળ રહી છે” - આ વિધાનની ચર્ચા કરી.
- (5) ભારતની પ્રતિકૂળ લેણદેણની તુલાની ભારતીય અર્થતંત્ર પરની અસરો વર્ણવો.
- (6) વિશ્વ વેપાર સંગઠન અને ભારત વચ્ચેના સંબંધોનું મૂલ્યાંકન કરો.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આત્મ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

978-81-941578-1-6